

Державний заклад «ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ К. Д. УШИНСЬКОГО»

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

МАДІ ГАЛИНА ІВАНІВНА

УДК: 1:316.3 – 045.28(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ЕКОНОМІЧНА МАРГІНАЛЬНІСТЬ В СОЦІАЛЬНОМУ ПРОСТОРИ
СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА**

09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук

Дисертація містить результати власних досліджень.

Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання
на відповідне джерело _____ (Г. І. Маді)

Науковий керівник – Пальчинська Мар'яна Вікторівна доктор
філософських наук, професор

Одеса – 2021

АНОТАЦІЯ

Маді Г. І. Економічна маргінальність у соціальному просторі сучасного суспільства. – На правах рукопису.

Кваліфікаційна наукова робота на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії. – Державна установа «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського». – Одеса, 2021.

Кваліфікаційна наукова робота присвячена дослідженню економічної маргінальності і її складових в сучасному українському просторі в кутку зору соціальної філософії.

Економічна маргінальність визначена як складне багатоаспектне явище соціокультурного буття, виявляючи себе як в історичному процесі, так і в конкретному суспільстві, оскільки економічна сфера суспільства сприяє професійній реалізації особистості, її включенню в систему економічної взаємодії і дозволяє задовольнити свої матеріальні потреби. Вироблено концептуальне бачення економічної маргінальності, виходячи з уявлень про сучасне суспільство, його складових як органіки економічного буття людини, певну систему у всій сукупності і різноманітності її різнокольорових компонентів.

У роботі з'ясовано діалектичну природу економічної маргінальності в умовах інформаційної спрямованості цивілізаційного процесу. З одного боку, економічна маргінальність має негативний вплив на суспільство, з іншого боку, саме в умовах становлення інформаційного суспільства має потужний потенціал для інновацій та подолання кризи маргінального стану особистості, що стимулює розвиток суспільства і особистості.

Суміжні феномени людського буття характеризуються граничним станом, специфічними формами буття і особливими способами існування. У соціокультурному просторі важливі знання стратегії поведінки людини на межі і про способи подолання граничного стану. Будь-яке

смыслорозуміння – це розмежування. У підсумку, вся людська діяльність – це різні способи проведення нових меж свого світу і самого себе. Варто відзначити, що з точки зору соціально-філософського аналізу економічна маргінальність оцінюється негативно в більшості випадків, як породження нестабільності і що породжує нестабільність, неоднорідність.

Економічна маргінальність розглядається як релятивне поняття; виділяються групи «нових маргіналів», а самі дослідження все більше набувають інтегративного характеру. Також це явище розглядається в тісному взаємозв'язку з політичною, правотворчою, психологічною та власне культурною сторонами життя і діяльності індивіда, соціальної групи і соціуму в цілому, його прояв як маргінального статусу, процесів маргіналізації, у вигляді маргінальних груп.

Економічна маргінальність як соціальне явище амбівалентна: її можна розглядати як феномен постійно наявний у будь-якій соціокультурній реальності, як культурний універсалій. Одночасно, вона містить імпульс змін соціокультурної реальності, тобто виступає основою соціокультурних змін (у даному аспекті економічна маргінальність здатна концентрувати в собі процеси трансформації соціокультурного середовища). Вона може характеризуватись у тому числі і як точка біфуркації в динаміці соціокультурного буття: це перетворює потенціал, який проявляється по-різному, і його прояви, відповідно, можуть мати як позитивний, так і негативний відтінок. Економічна маргінальність є однією з умов господарювання, яка становить зміни соціокультурного поля, як позитивні, що сприяють розвитку, так і негативні, що ведуть до деструкції. Проте, якщо розглядати діяльну природу маргінальності, то можна відзначити її здатність провокувати зміни, здатність підштовхувати особистість або соціальну групу до інновацій.

У категоріальному полі «маргінал» - «маргінальна людина» - «маргінальність» людина знаходиться в стані тимчасової трансценденції і характеризується станом дезадаптації в суспільстві.

Особливості економічної маргінальності в умовах становлення інформаційного суспільства в Україні проявляються в високому рівні безробіття і низькому рівні доходів тих соціальних груп, які не змогли пристосуватися до швидко мінливих умов ринку і підвищенням вимог до претендентів на заміщення вакантних посад; проблема доступу до сучасних інфокомунікаційних технологій та адекватному використанні інформаційних ресурсів внаслідок ряду факторів (технічного, фінансового, нормативно-правового та інших); низхідній мобільності, що має довгостроковий характер, який призводить до наростання соціальної ентропії; прискорених процесах подальшого розшарування в зв'язку з появою класу кваліфікованих працівників, які продають не тільки свою робочу силу, а й доступ до знань та інформації; нездатності значної частини населення адаптуватися до жорстких соціально-економічних умов перехідного періоду.

Ключові слова: маргінальність, економічна маргінальність, економічні маргінали, маргінальна людина, маргіналізація особистості, соціальний простір, соціальна трансформація, трансформація українського суспільства, інформаційне суспільство, цінності, аксіологічний підхід.

ANNOTATION

Madi G.I. Economic marginality in the social space of modern society. - As a manuscript.

Qualification scientific work for the degree of Candidate of Philosophical Sciences (Doctor of Philosophy) in the specialty 09.00.03 – Social philosophy and Philosophy of history. - State institution "South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky». – Odessa, 2021.

The qualification scientific work is dedicated to economic marginality research and its components in the modern society social space from the viewpoint of social philosophy.

Economic marginality is defined as a complex multidimensional phenomenon of sociocultural life, which demonstrates itself both in the historical process and in a specific society, since the economic sphere of society contributes to the individual professional realization, its inclusion in the system of economic interaction and allows satisfying your material needs. A conceptual vision of economic marginality has been developed, based on ideas about modern society, its components as organics of human economic life, a certain system in its entirety and a variety of its multi-colored components.

The work clarifies the dialectical nature of economic marginality in the context of the informational orientation of the civilization process. On the one hand, economic marginality has a negative impact on society, on the other hand, it is in the conditions of the formation of the information society that it has a powerful potential for innovation and overcoming the crisis of the marginal state of the individual, which stimulates the development of society and the individual.

In the categorical field “marginal” - “marginal person” - “marginality”, a person is in a state of temporary transcendence and is characterized by a state of maladjustment in society.

The economic marginality features in the conditions of the information society formation in Ukraine are demonstrated in the high level of unemployment and low income of those social groups that could not adapt to the rapidly changing market conditions and the increased requirements for applicants for filling vacant positions; problems of access to modern infocommunication technologies and adequate use of information resources due to a number of factors (technical, financial, regulatory and others); downward mobility, which has a long-term nature, which leads to an increase in social entropy; accelerated processes of further social stratification due to

the emergence of a class of skilled workers who sell not only their labor, but also access to knowledge and information; the inability of a significant part of the population to adapt to the harsh socio-economic conditions of the transition period.

Key words: marginality, economic marginality, economic marginals, marginal person, personal marginalization, social space, social transformation, Ukrainian society transformation, information society, values, axiological approach.

**ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ДИСЕРТАЦІЇ ВИКЛАДЕНО У
ПУБЛІКАЦІЯХ:**

***Статті у наукових фахових виданнях, зареєстрованих МОН
України:***

1. Маді Г. І. Вектори аналізу економічної маргінальності: соціально – філософський аспект// Наукове пізнання: методологія та технологія. – Вип. 2(43). – 2019. – С. 55-63.
2. Маді Г. І. Економічна маргінальність в умовах становлення інформаційного суспільства в Україні: соціально - філософський аспект// Наукове пізнання: методологія та технологія. – Вип. 2(39). – 2017. – С. 64-70.
3. Маді Г. І. Економічні маргінали у соціальній структурі сучасного українського суспільства (соціально – філософський аналіз)// Перспективи. Соціально-політичний журнал. – Вип. 3. – 2019. – С. 55-62.
4. Маді Г. І. Основні підходи в дослідженні маргінальності: соціально – філософський аналіз// Наукове пізнання: методологія та технологія. – Вип. 1(40). – 2018. – С. 77-83.
5. Маді Г. І. Методологічні підходи в дослідженні економічної маргінальності// Перспективи. Соціально-політичний журнал. – Вип. 1. – 2019. – С. 4-12.

Статті у наукометричних міжнародних виданнях:

6. Маді Г. І. Особливості економічної маргінальності в контексті інформаційної детермінації розвитку українського суспільства// Scientific Journal «Virtus». 2020, February, Iss. 41. С. 24-29

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів кваліфікаційної роботи:

1. Маді Г. І. Економічна маргінальність в контексті трансформацій сучасного українського суспільства// Людина має право: соціально-гуманітарний дискурс у контексті реформаційних процесів в Україні: Матеріали круглого столу (м. Одеса, 21 лист.2019 р.) – С. 73-76.

2. Маді Г. І. Економічна маргінальність в сучасних соціокультурних умовах: соціально-філософський аспект// Економіка та управління в умовах побудови інформаційного суспільства: Матеріали ІХ Міжнародної науково-практичної конференції, 15 травня 2020 р. – Одеса: ОНАЗ ім. О.С. Попова, 2020. – С. 29 – 33.

3. Маді Г. І. Економічна маргінальність в соціальному просторі інформаційного суспільства//Освіта та соціалізація особистості: Матеріали VIII Всеукраїнської наукової інтернет-конференції (Одеса, 24 - 25 квітня 2020 р.) – С. 31 – 33.

4. Маді Г. І. Особливості економічної маргінальності у сучасному українському суспільстві// 74-а науково-технічна конференція професорсько-викладацького складу, науковців, аспірантів та студентів: Матеріали конференції (12 -14 грудня 2019 р.) – С. 91 – 92.

5. Маді Г. І. Економічна маргінальність у молодіжному середовищі в контексті трансформацій сучасного українського суспільства// Суспільні науки та сучасність: актуальні питання: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 17 – 18 квітня 2020 р.) – С. 9 – 14.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	9
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ АНАЛІЗУ ЕКОНОМІЧНОЇ МАРГІНАЛЬНОСТІ	
1.1. Економічна маргінальність у науковому дискурсі: генеза поняття.....	23
1.2. Напрями аналізу економічної маргінальності.....	41
1.3. Методологічні підходи у дослідженні економічної маргінальності.....	60
Висновки до першого розділу	79
РОЗДІЛ 2. ЕКОНОМІЧНА МАРГІНАЛЬНІСТЬ В СОЦІАЛЬНОМУ ПРОСТОРИ	
2.1. Економічна маргінальність як соціально-філософська проблема...83	83
2.2. Економічна маргінальність у соціальному просторі: засади соціальних трансформацій.....	103
2.3. Діалектична природа економічної маргінальності в умовах інформаційної спрямованості цивілізаційного процесу.....	127
Висновки до другого розділу	156
РОЗДІЛ 3. РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ МАРГІНАЛЬНОСТІ У СОЦІАЛЬНОМУ ПРОСТОРИ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА	
3.1. Особливості проявів економічної маргінальності у сучасному українському суспільстві.....	159
3.2. Економічні маргінали у соціальній структурі сучасної України...176	176
3.3. Шляхи подолання економічної маргінальності в соціальному просторі сучасної України.....	193
Висновки до третього розділу	214
ВИСНОВКИ.....	217
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	223

ВСТУП

Актуальність даного дослідження обумовлена необхідністю дослідження різних феноменів буття особистості, важливістю методологічної розробки нових підходів до осмислення проблеми людини у сучасних соціокультурних умовах. Становлення інформаційного суспільства в Україні породжує появу нових категорій економічних маргіналів, що дестабілізують систему соціальних відносин і в той же час видозмінюють економічну поведінку і культуру.

В цьому контексті економічна маргінальність у сучасному суспільстві є амбівалентним соціальним явищем: з одного боку таким, що призводить до негативних соціальних наслідків як для індивідів, так і для соціальних груп, які втратили колишній соціальний статус та рівень життя, з іншого – є ресурсом інновацій, що формують нові соціальні відносини та сприяють розвитку суспільства. Отже, економічна маргінальність втілює протиріччя конкретного історичного часу, віддзеркалює проблемні аспекти в економічній підсистемі конкретного суспільства зокрема та суспільства як соціальної системи загалом, оскільки актуалізує проблему особистісної ідентифікації та пошуку відповідних механізмів самореалізації.

В соціальному просторі сучасного суспільства економічна маргінальність поглиблюється внаслідок екстенсивного розвитку економіки, засилля застарілих технологій і форм праці, невідповідності системи освіти реальним потребам населення, низького рівня життя, урбанізації, руйнування соціальних зв'язків, трансформації суспільства, коли неминуче відбувається злам традиційних соціальних інститутів, підриваються умови існування цілих груп і класів.

Дослідження економічної маргінальності є особливо актуальними для сучасного українського суспільства, оскільки тривалість маргінального стану спільноти може спричинити кризові явища в усіх сферах життєдіяльності як на локальному, так і глобальному рівнях.

Вищезазначене спонукає до необхідності аналізу економічної маргінальності в контексті соціальної філософії для виокремлення проявів економічної маргінальності у соціальному просторі сучасного суспільства та розроблення її концептуальної моделі.

Отже, науковим завданням є теоретичне осмислення економічної маргінальності як соціального явища та її проявів відповідно до особливостей сучасного українського суспільства.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконане в рамках планової наукової теми кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» «Методологія та технологія сучасного філософського пізнання» (державна реєстрація теми № 011U010462), одним із виконавців якої є дисертантка. Тема дослідження затверджена протоколом № 3.

Мета роботи полягає в аналізі економічної маргінальності в умовах трансформації соціального простору сучасного суспільства.

Досягненню поставленої мети сприятиме поетапна реалізація наступних завдань:

- дослідити генезу поняття «економічна маргінальність» та окреслити основні вектори наукового аналізу цього поняття у царині соціальної філософії;
- виокремити основні методологічні підходи, які дозволяють здійснити комплексний аналіз економічної маргінальності як суперечливого соціального явища;
- розглянути економічну маргінальність як соціально-філософську проблему;
- окреслити засади соціальних трансформацій, що притаманні соціальному простору сучасного суспільства;

- з'ясувати діалектичну природу економічної маргінальності в умовах інформаційної спрямованості цивілізаційного процесу;
- виокремити особливості проявів економічної маргінальності в соціальному просторі сучасного українського суспільства;
- проаналізувати основні групи економічних маргіналів, наявні у структурі сучасного українського суспільства;
- визначити шляхи подолання економічної маргінальності в сучасній Україні.

Об'єктом дослідження є економічна маргінальність як соціальне явище та її вплив на буття суспільства та особистості.

Предметом дослідження є особливості відтворення економічної маргінальності у соціальному просторі сучасного українського суспільства.

Методологічна база дослідження.

Дослідження має міждисциплінарний характер. Основним методологічним підґрунтям є соціально-філософський аналіз і системний метод, в рамках якого економічна діяльність розглядається як свідома системна діяльність людини щодо виробництва економічних благ і послуг, що спрямована на отримання доходу та задоволення потреб і забезпечення матеріальних умов життя людини. При аналізі економічної маргінальності як складного суперечливого соціокультурного явища, що розвивається перманентно, використовувалися інтегративний підхід, який поєднує у собі різні методи дослідження, та тісний зв'язок теоретичних уявлень із конкретними реаліями сучасного українського суспільства.

Основою роботи були загальнонаукові принципи об'єктивності, конкретності, універсальні методи теоретичного пізнання у вигляді аналізу і синтезу, абстрагування, порівняння та моделювання. З огляду на багатобічність проявів, функціональну багатовимірність економічної маргінальності, її аналіз вимагав використання комплексу методів.

Теоретико-методологічне вивчення економічної маргінальності у контексті соціальної філософії спрямоване, передусім, на аналіз специфічності тих соціокультурних умов буття, що не вписуються у домінуючу систему цінностей, правил та норм і нерідко оголюють протиріччя як суспільства в цілому, так і економічної системи суспільства зокрема. Саме тому, насамперед, методологічною основою аналізу економічної маргінальності є системний метод.

Системне бачення еволюційних та революційних аспектів розвитку економічної маргінальності практично не представлене у сучасній науковій площині, але під час дослідження ми використовували розробки моделей трансформацій соціальних інститутів суспільства таких вчених, як Е. Геллнер, Д. Кін, Дж. Л. Коен, Я. Паппе, Н. Смелзер, А. Селігман, Т. Парсонс, І. Шапіро та багатьох інших. Значну увагу виявленню різноманітних девіантних специфікацій маргінальності, впливу на економічну складову існування людини приділяли відомі українські вчені: В. Д. Базилевич, В. С. Бліхар, В. Я. Бобров, Н. В. Іванова, В. В. Ільїн, А. І. Кавалеров, О. Б. Петінова, В. П. Плавич, Є. Л. Стрельцов. Варто відзначити, що у методологічному аспекті важливим є теоретичне підґрунтя, де розкрито нелінійні залежності подальшого розвитку сучасного суспільства в умовах глобальних трансформаційних процесів.

Синергетичний метод дав змогу виявити особливості економічної маргінальності на даному етапі суспільного розвитку. Сучасний багатополлярний світ багатий на різного роду джерела, що стимулюють розвиток: характер інновацій, що виникають у суспільстві, їх інтенсивність і спрямованість прямо пов'язані з наявністю соціальних структур, готових приймати нове. Маргінальна свідомість або маргінальне становище зазвичай наявні серед умов, необхідних для здійснення соціокультурних перетворень.

Соціокультурний метод було використано при вивченні феномена економічної маргінальності в контексті глобальних трансформаційних

процесів, притаманних сучасному суспільству. Ці процеси, своєю чергою, викликають ускладнення соціальної структури, яка впливає на економічні процеси, зокрема поляризацію доходів, пов'язану із зростаючою потребою у кваліфікованій робочій силі, конкуренції тощо, диференціацію професійної структури сучасного українського суспільства. Отже, економічна маргінальність передусім досліджується в роботі саме як соціальне явище, при цьому специфіка підходу пояснюється складністю самого явища. Філософський аналіз виявляє специфічність різних соціокультурних явищ, асоціальних або антисоціальних, що розвиваються поза системою соціальних норм і правил і таким чином часто оголюють протиріччя і парадокси в системі економічних відносин конкретного суспільства.

Дослідження ціннісного змісту культури маргінальних груп та їх становище у сучасному суспільстві здійснюється на основі структурного методу. Характеризуючи економічну маргінальність як соціальне явище, дослідники акцентують увагу на включеність суб'єкта (індивіда, групи, співтовариства) у соціальну структуру суспільства, у політичні інститути, економічні механізми та перебування його в той самий час у пограничному, пороговому стані відносно системи цінностей, зокрема економічних, конкретного соціуму. Економічні маргінали – це особи, не повною мірою інтегровані в економічну систему суспільства, не відповідають прийнятим у суспільстві засадам економічної культури, знехтувані суспільством, або такі, що самі відкидають його. До них також відносяться індивіди та групи, що шукають шляхи оновлення суспільства. Також це можуть бути соціальні групи, які перебувають на межі або за межами соціокультурних норм і традицій, характерних для певного суспільства. Економічна маргінальність у даному випадку характеризується особливими рисами свідомості та поведінки різних соціальних груп, які не здатні інтегруватися в систему економічних стосунків, що існують у суспільстві.

Процеси трансформації сучасного суспільства та їх вплив на динаміку економічної маргінальності проаналізовано за допомогою діалектичного методу. Основними детермінантами економічної маргінальності в українському суспільстві є спад в економіці, безробіття, міграції, зростання злочинності, занепад у соціальній сфері, криза системи цінностей у період модернізації. Економічна маргінальність в Україні викликана масовою низхідною мобільністю в умовах загальної кризи, а також тим, що вона має переважно вимушений характер під впливом зовнішніх чинників, пов'язаних із соціально-економічною і соціокультурною трансформацією суспільства в цілому.

Конкретно-історичний метод дозволив всебічно розглянути багатоаспектність та складність економічної маргінальності як соціального явища та адекватно й коректно виявити його вплив на сучасне українське суспільство. В умовах становлення інформаційного суспільства виникає потреба у висококваліфікованих працівниках, які вміють працювати із новітніми технологіями. Це суттєво впливає на соціальну структуру сучасного українського суспільства. Економічна маргінальність характеризується в основному як перехідність, суміжність економічного статусу, при цьому включає також свідомі зміни свого економічного становища конкретною особистістю або соціальною групою. Насамперед, вона поширюється на тих індивідів або соціальні групи, які пережили кардинальну зміну економічного статусу (наприклад, внаслідок низхідної або висхідної соціальної мобільності), зміну домінуючої системи цінностей, до якої не змогли пристосуватися, зміни в системі виробничих відносин тощо. Одна з особливостей економічної маргінальності в сучасному українському суспільстві полягає в її різнобічності, багатофакторності, що робить можливою свого роду відсоткову маргіналізацію деяких аспектів життєдіяльності окремого індивіда.

Порівняльно-історичний метод надає змогу шляхом порівняння встановити схожість та відмінність між різними соціальними явищами. Сутність тієї чи іншої події, явища або процесу стає більш зрозумілою при порівнянні його зі схожими, аналогічними. Дослідження економічної маргінальності як соціального явища безпосередньо пов'язане з такими поняттями, як аномія, девіація, відчуження, декласовані елементи (паупери і люмпени), лімінальність, ексклюзія. Тому необхідним є порівняння з іншими поняттями для їх розмежування і уточнення концептуального змісту.

Соціально-економічний аспект життєдіяльності людини є одним із провідних задля розуміння сутності економічної маргінальності. Дослідницька увага фокусується на матеріальному становищі індивідів та їх ролі в економічній системі суспільства, зазвичай зводиться до розгляду в якості явних економічних маргіналів жебраків, безробітних. Проте ототожнювати ці маргінальні групи не слід, оскільки чинників, що призводять до економічної маргінальності, багато, і необхідно враховувати всі особливості. При цьому зазначимо, що зв'язок між економічним статусом і маргінальністю є одним із найбільш стійких і значних. Більше того, займане в сучасному суспільстві становище в економічній системі є дуже актуальним для дослідження економічної маргінальності.

Автор у своєму дослідженні спирався на низку підходів, які допомогли визначити сутність та специфіку дослідження економічної маргінальності у соціальному просторі сучасного суспільства.

Аксіологічний підхід. Цінність – одна з основних понятійних універсальї філософії – означає елементарні складові найбільш глибинного шару всієї інтенціональної структури особистості. Сенсоутворювальними основами людського буття, що визначають напрями та вмотивованість життя і діяльності людини, є комплекс моральних, етичних, культурних цінностей. Аксіологічний підхід,

передусім, фокусує філософське пізнання на аналізі особистості та її проявів, сенсі індивідуального та соціального буття, ідеалах та імперативах.

За допомогою діяльнісного підходу було проаналізовано види взаємодії індивідів та соціальних груп в умовах маргінальної ситуації, а також роль економічної маргінальності як чинника впливу на соціалізацію особистості. У даному аспекті економічна маргінальність акцентує увагу на проблемах особистості в умовах соціально-економічних змін. Цей тип особистості відображає здатність до адаптації відповідно до змін економічної системи конкретного суспільства та процесу ускладнення соціальної структури.

Для розуміння моральних підстав економічної маргінальності був використаний культурний підхід, завдяки якому економічна маргінальність може розглядатися в площині стану особистостей або груп людей, поставлених на межі існування різних культур, що беруть участь в їх взаємодії, але не примикають у своєму повномасштабному функціонуванні до жодної з них. Основою даного підходу є культурний конфлікт і пов'язані з ним проблеми непристосованості людини, що опинилася на кордоні різних, часто несхожих, світів та характеризується певними, іноді протилежними, культурними рисами. Це значуща річ і для сучасного українського суспільства, коли культурний простір ускладнений історією багатьох народів, що мешкають на теренах незалежної України. Культурну складову відзначають багато українських дослідників, а саме: В. Л. Арбеніна, Є. Р. Борінштейн, Н. П. Гедікова, І. А. Доннікова, С. Л. Катаєв, В. С. Ларцев, М. І. Михальченко, О. М. Семашко, М. Ф. Цибра та інші.

Компаративістський підхід уможливив виділення основних детермінантів економічної маргінальності у соціальному просторі. Для розвитку в економічній людини маргінальних рис як основи життєдіяльності повинні певним чином скластися обставини

навколишнього середовища. Негативний вплив соціального оточення і вимушені зміни в способі життя будуть, безсумнівно, каталізаторами процесу. Порівняльно-історичне дослідження культури економічної маргінальності в Україні дозволило не тільки приділити значну увагу напрямам аналізу економічної маргінальності, а й виокремити шляхи її подолання, показати позитивні можливості розвитку сучасного українського досвіду, що долає економічну аномію завдяки психології приватної власності та історичної обумовленості високої культури побуту. Саме це є сферою інтересів В. В. Бурегі, Ю. А. Добролюбської, О. О. Долженкова, Л. В. Кринець, В. Є. Пилипенко, І. З. Скловського, О. В. Халапсіса.

Постмодернізаційний підхід надав можливість розглянути функціонування економічної маргінальності у інформаційному просторі та вплив інформаційних технологій на запобігання поглиблення маргіналізації суспільства. Процес розвитку інформаційних технологій фіксується багатьма вченими, такими як Т. Стюарт, О. Тофлер, М. Мелоун, Д. Белл та іншими. Але репрезентація економічної маргінальності у світі новітніх інформаційних каналів зв'язку – це зовсім інша річ. Сучасне суспільство споживання, на наш погляд, не звикло віддавати, відчувати позбавлення, діяти всупереч думці більшості, але ґрунтуючись на здоровому глузді. Саме тому воно виявилось настільки беззахисним в умовах пандемії, коли наслідки соціального явища виявилися гіршими за нього самого. Отже, формування постмодернізаційного мислення дає можливість перетворити економічних маргіналів на сучасних розсудливих людей. Цьому присвячені роботи сучасних вчених Є. Р. Борінштейна, Е. Гіденса, Д. Фрідмана, М. Енафа, О. Л. Лейбовича, О. В. Маркова, О. С. Панаріна, О. В. Павлова, М. В. Пальчинської, В. В. Попкова, Д. Сибрука, Ч. Уїлена, Д. С. Хаустова.

Наукова новизна полягає у тому, що вперше в українській соціально-філософській думці комплексно аналізується економічна маргінальність як складне багатоаспектне явище соціокультурного буття, що проявляє себе як в історичному процесі, так і в конкретному суспільстві, оскільки економічна сфера суспільства сприяє професійній реалізації особистості, її включенню в систему економічної взаємодії і дозволяє задовольнити свої матеріальні потреби.

Вперше:

– з'ясовано діалектичну природу економічної маргінальності в умовах інформаційної спрямованості цивілізаційного процесу. З одного боку, економічна маргінальність має негативний вплив на суспільство, з іншого – саме в умовах становлення інформаційного суспільства має потужний потенціал до інновацій та подолання кризи маргінального стану особистості, що стимулює розвиток суспільства та особистості;

– виокремлено специфічні прояви економічної маргінальності у соціальному просторі сучасного українського суспільства. Нові соціально-економічні умови, що виникли в результаті глобалізації, інформатизації та формування глобального ринку праці, визначили і нові групи економічних маргіналів, причому їх маргінальний стан є не тільки таким, що природно складається, але й вимушеним;

– розглянуто маргіналізацію особистості як процес соціальної декласації та соціальної дезадаптації, що характеризується погіршенням соціального статусу людини, зниженням рівня життя, втратою професійних навичок, розривом соціальних зв'язків, зміною системи цінностей, раніше властивих тому класу, до якого належала особистість, і, як наслідок, трансформацією особистості у ментальне дезадаптаційне поле.

Уточнено:

– соціально-філософські складові економічної маргінальності в сучасному українському суспільстві. Економічна маргінальність

безпосередньо корелює із такими складовими, як світогляд, система цінностей, менталітет, рівень економічної культури тощо. Особливості цих складових тісно пов'язані зі змінами, що відбуваються у соціальному просторі сучасної України: втрата сталого положення в економічній системі призводить до соціальної ексклюзії, аномії, руйнування особистісних ціннісних орієнтирів, кризи ціннісної свідомості;

– засади трансформаційних процесів, що притаманні сучасному суспільству, та їх вплив на стан економічної маргінальності. Глобалізація, технізація, інформатизація, формування глобального ринку праці, висока конкуренція викликають видозміни соціальної й професійної структури, в якій формуються нові соціальні верстви, що надає можливості висування більш високих вимог до професійних якостей особистості. Низька адаптивність до цих соціокультурних умов призводить, зокрема, до дезадаптації та економічної маргінальності;

– місце людини у категоріальному полі «маргінал» - «маргінальна людина» - «маргінальність». Людина у вищезазначеній системі координат перебуває у стані тимчасової трансценденції та характеризується дезадаптаційним становищем у суспільстві;

– характеристики економічних маргіналів та особливості їх поведінки у сучасному українському суспільстві. Сукупності цих груп, які відносяться до економічних маргіналів, властива низка психологічних та поведінкових рис, таких як дезадаптація, відчуженість, песимізм, апатія, девіантна поведінка та інші. Їм притаманна примусова, вимушена економічна маргінальність, що викликає руйнування системи соціальних зв'язків, дезінтеграційні процеси в економічній системі суспільства.

Набуло подальшого розвитку:

– визначення економічної маргінальності як складного та суперечливого соціального явища, що має свої особливості в сучасних умовах та актуалізує необхідність особистісної самоідентифікації в умовах інтенсивних соціокультурних змін. За цих умов маргінальність,

зокрема економічна, стає невід'ємним атрибутом буття особистості та суспільства;

– особливості економічної маргінальності в умовах становлення інформаційного суспільства в Україні. Насамперед, на зростання чисельності маргінальних груп впливає стагнація в економіці, нерівність за освітою, низька конкурентоспроможність українських працівників на ринку праці. Характерною особливістю економічної маргінальності в сучасних реаліях України є високі темпи поляризації населення України за економічним критерієм на фоні загального зубожіння більшості та надзбагачення незначного прошарку при фактичній відсутності середнього класу;

– шляхи подолання економічної маргінальності в контексті реалій сучасного українського суспільства. Загалом, шляхи подолання економічної маргінальності з боку держави можна окреслити так: державне регулювання оптимальних соціальних умов; професійна реабілітація груп економічно активного населення і заходи допомоги в соціальній адаптації відносно до груп із найбільш складним становищем. Зменшення економічної маргінальності в Україні багато в чому буде залежати від швидкості та якості процесів економічного і політичного реформування;

– вивчення аксіологічного підходу до розуміння економічної маргінальності, що спродукувало розуміння поведінки маргінальної особи. Маргінальна особа здебільшого схильна до створення антигромадських об'єднань із системою цінностей, яка протистоїть домінуючій. Поряд з економічним конфліктом, економічні маргінали зазвичай переживають також етнокультурний, релігійний та юридичний конфлікти із середнім класом та елітою. При цьому розділення усередині самого нижчого класу немає: він сприймається майже як однорідно негативна маса, антисоціальні елементи, загроза суспільній моралі та політичній стабільності.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що деякі положення та висновки дисертації розширюють простір для подальшого теоретичного дослідження динаміки економічної маргінальності відповідно до її особливостей у сучасній Україні та можуть бути використані під час вивчення проблем розвитку сучасного суспільства у гуманітарній галузі знань, сприяти формуванню нових підходів та категорій у соціальній філософії, а також при підготовці загальних та спеціальних курсів у вищих навчальних закладах, складанні підручників, монографій та навчальних посібників, в яких розглядаються соціально-філософські аспекти відтворення сучасного суспільства та його базових структурних елементів.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною роботою. Висновки та основні положення дисертаційної роботи розроблено автором на основі результатів, отриманих у процесі дослідження.

Апробація результатів дисертації відбулась на наступних науково-практичних конференціях: Міжнародній науковій конференції «Концепти соціокультурної трансформації сучасного суспільства» (Одеса, 2018 р.), Круглому столі «Людина має право: соціально-гуманітарний дискурс у контексті реформаційних процесів в Україні» (Одеса, 2019 р.), Всеукраїнській науковій конференції «Освіта та соціалізація особистості» (Одеса-Дніпропетровськ, 2020 р.), 74-й науково-технічній конференції професорсько-викладацького складу, науковців, аспірантів та студентів Одеської національної академії імені О. С. Попова (секція «Гуманітарні науки», Одеса, 2019 р.), VII Міжнародній науково-практичній конференції «Економіка та управління в умовах побудови інформаційного суспільства» (Одеса, 2020 р.), теоретичних та методологічних семінарах кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського».

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження наведено в 11 публікаціях, серед яких 6 статей, 5 з яких вміщено у провідних фахових виданнях, 1 – у наукометричних виданнях та міжнародних виданнях, решта – тези, матеріали доповідей конференцій.

Структура дисертації обумовлена метою й завданнями дослідження та відображає логічну послідовність досліджених проблем. Робота складається зі вступу, трьох розділів, які містять дев'ять підрозділів, а також висновків й списку використаних джерел.

Матеріал викладений на 222 сторінках, крім цього список використаних джерел (180 найменувань) нараховує 17 сторінок. Загалом у дисертаційній роботі – 239 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ АНАЛІЗУ ЕКОНОМІЧНОЇ МАРГІНАЛЬНОСТІ

1.1. Економічна маргінальність у науковому дискурсі: генеза поняття

Теоретичним підґрунтям дисертаційного дослідження стали роботи основоположників теорії маргінальності Р. Парка та Е. Стоунквіста. Надалі вивченню проблем маргінальності, маргінального статусу та ролі, умов та стадій маргінальності присвячено роботи Т. Веблена, Т. Шибутані, У. Самнера, А. Фаржа, Б. Манчіні, М. Голдберга, Р. Мертона, Г. Зіммеля, В. Зомбарта, М. Тевоза, П. Козловські, А. Я. Гуревича, Є. Головахи, З. Голенкової, О. Ігітханян, В. Шапінського, І. Казарінової, І. Прибиткова, І. Попової, О. Черниша, М. Черниш, М. Бахтіна та ін.

Дотичні розробки маргіналізму як соціального і політико-правового явища у контексті дослідження антисуспільної поведінки належать А. Атояну, Є. Балабановій, З. Голенковій, Є. Ігітханяну, І. Поповій, Є. Рашковському, Є. Старикову, Б. Шапталову та ін.

Економічна маргінальність – це одне з найскладніших явищ у сучасному суспільстві, що пов'язане як із походженням терміна, так і з тим, що кожна з наук, що аналізує суспільство та суспільні відносини, намагається по-своєму підійти до даної проблеми, збагачуючи знання про об'єкт дослідження, виокремлюючи різні аспекти цього соціального явища. Це призводить до виникнення різних напрямів аналізу економічної маргінальності: від повного заперечення значущості даного явища («соціологічна фікція» відповідно до термінології Д. Головенські) до виокремлення її в окрему галузь знань «соціальна маргіналістика» [4, с. 29], що представляє собою міждисциплінарний синтез, до якого

включено весь комплекс знань про маргінальність (культурологічних, політичних, економічних і соціальних). Необхідність вивчення економічної маргінальності саме у соціально-філософському аспекті обумовлена, насамперед, тим, що економічна маргінальність як соціальне явище вимагає також соціально-філософського аналізу для визначення його онтологічної сутності, особливостей соціального та особистісного буття в умовах економічної нестабільності та кризи. Для філософського осмислення економічної маргінальності як соціального явища необхідно проаналізувати генезис цього поняття і різні погляди на його концептуальну сутність.

Вперше на проблему маргінальності було звернено увагу в ХІХ столітті Емілем Дюркгеймом, який заявив про обов'язкову присутність маргінальних груп у будь-якому суспільстві [43, с. 10]. Відправним пунктом для постановки проблеми маргінальності стало вивчення процесів міграції, розпочате американським вченим Р. Парком. Згідно з його соціально-екологічною теорією, суспільство представляється як організм і біологічний феномен, оскільки, крім соціокультурного рівня, суспільство має біотичний рівень, що детермінує соціальний розвиток. Концепція маргінальності Парка постулює домінування саме біотичного рівня в розвитку суспільства і заснованого на ньому екологічного порядку, який містить мікро- та макрорівні: макрорівень представлений просторовим розташуванням соціальних інститутів, а мікрорівень характеризується соціальною мобільністю особистості, просторовою взаємодією, зокрема, міграцією: «...міграція народів перетворилася на мобільність індивідів» [111, с. 173]. Отже, поняття «маргінальна людина» з'явилося у Р. Парка внаслідок досліджень соціальної мобільності. Автор застерігає, що «міграцію не слід ... ототожнювати із простим рухом. Вона містить у собі, як мінімум, зміну місця проживання і руйнування домашніх зв'язків... Міграція як соціальне явище має бути вивчена не тільки з точки зору її загальних наслідків, що проявляються у зміні

звичаїв, але і може бути розглянута в її суб'єктивних аспектах, що знаходять вираження у зміні типу особистості, який вона виробляє» [111, с. 174]. Бути маргіналом – означає перебувати у стані культурного відчуження, жити у двох або більше світах одночасно, не належачи до жодного з них. Маргінал може прийняти зовнішні форми, які визначають належність до культури, без дійсного оволодіння цінностями, притаманними культурі. Ймовірно, звідси і виникають такі характеристики маргінальної людини, як відчуття розгубленості, самотності, відчуження. Виявляючи етапи процесу адаптації, Парк визначив, що першим кроком в американізації іммігранта є те, що він перестає бути провінційним іноземцем, а прагнення іммігранта отримати визнання в американському суспільстві є одним із проявів національної самосвідомості.

Концепція Е. Стоунквіста закріпила і легітимувала концепцію маргінальності, показавши, що маргінальна людина – це ключова фігура у кроскультурній взаємодії. Соціальним суб'єктом, учасником культурного конфлікту стає індивід, який перебуває на межі кожної з культур, але не належить жодній з них. У цьому його концепція корелює з концепцією маргінальності Р. Парка. Стоунквіст використовує такі поняття, як «маргінальне середовище», «маргінальна ситуація» [130, с. 91] для характеристики сфер, де дві культури переплітаються, де культура, що освоює простір, комбінує та об'єднує особливості обох культур. Концепції Е. Стоунквіста притаманний і психологічний підхід у характеристиці феномена маргінальності: в описі внутрішнього світу маргінальної людини він фіксує такі ознаки, як дезорганізованість, нездатність визначити джерело конфлікту, почуття невдачі, занепокоєння, ізольованості. Важливим видається твердження Стоунквіста про те, що процес адаптації особистості до нових для неї культурних форм може стимулювати розвиток, формування особистості з новими властивостями. Таким чином, вже на початку досліджень феномена маргінальності

позначається його креативний потенціал, який може бути реалізований у соціальній практиці.

Структуруючи процес маргіналізації, Е. Стоунквіст виділяє фази еволюції маргінальної людини. На першій – індивід не усвідомлює той культурний конфлікт, який наявний у його житті, оскільки адаптується до норм домінуючої культури. У другій фазі – конфлікт культур переживається свідомо, саме тоді індивід і стає, згідно із Стоунквістом, маргіналом. Третя фаза представлена пошуками пристосування до ситуації конфлікту, які можуть бути як успішними, так і ні. Процес особистісної трансформації може тривати доволі довгий період. Розглядаючи «етнічних гібридів» як носіїв культурної маргінальності, він підкреслює подвійність маргінального стану: з одного боку, вона сприяє формуванню толерантності та терпимості по відношенню до представників інших культур, з іншого боку, маргінальна особистість втрачає етнічну самобутність. Включаючись в економічне життя і виробничу сферу суспільства, в культурному аспекті іммігранти можуть продовжувати залишатися в ізоляції, оскільки неоднозначне ставлення іммігрантів до нового соціокультурного середовища посилюється культурним відчуженням. Відповідно до думки Стоунквіста, набуття почуття культурної приналежності можливе тільки впродовж тривалого процесу соціалізації особистості.

Концепція маргінальності спочатку постає як концепція маргінальної людини. Р. Парк і Е. Стоунквіст, описавши внутрішній світ маргінала, стали основоположниками теорії психологічного номіналізму в інтерпретації маргінальності як соціального феномена. Вони акцентували увагу на маргінальності як наслідку культурного конфлікту. Варто відзначити, що концепції маргінальної людини Р. Парка і Е. Стоунквіста здебільшого властиві соціуму, який знаходиться на етапі переходу від традиційного до індустріального, оскільки традиційне суспільство характеризується високим ступенем соціальної інтеграції.

Цінності культури сприймаються і поділяються абсолютною більшістю як незаперечні. Індустріальне суспільство, навпаки, містить установки на домінування особистісних, індивідуальних переваг у виборі ціннісних установок. Подальший розвиток концепції маргінальності супроводжувався всерозширенням спектру її інтерпретації. Однією з ключових проблем стає проблема дефініції. Наприклад, Д. Головенський вважав поняття «маргінальна людина» соціологічною фікцією; А. Грін стверджував, що «маргінальна людина – це всеосяжний термін, який, включаючи все, не виключає нічого і тому повинен використовуватися тільки після того, як його параметри визначено» [168, р. 189].

Проте важливим є, окрім соціально-філософського, філософсько-історичне розуміння маргінальності. По-перше, з нашої точки зору, враховуючи соціокультурну сутність сучасного суспільства, маргінальна людина – це соціокультурна людина, яка перебуває одночасно в різних соціокультурних системах, що суперечать одна одній і, отже, призводять до соціокультурної дезадаптації. По-друге, специфікою розуміння категоріального поля «маргінал» - «маргінальна людина» - «маргінальність» є те, що маргінальність як явище буття людини у суспільстві, по своїй суті, не є обов'язково її соціокультурною характеристикою. Це більш об'ємна складова людини. Саме тому ми розуміємо під маргінальністю несистемне положення (несистемний статус) людини у суспільстві, яке характеризує її сучасне буття, сутність чого проявляється у її поведінці або моделі поведінки у соціальній ролі, поглядах на життя, що значною мірою відрізняються від стандартних та перебувають на межі дезадаптації.

Тому людина у системі понять «маргінал» - «маргінальна людина» - «маргінальність» знаходиться у стані тимчасової трансценденції та характеризується дезадаптаційним становищем у суспільстві.

У теорії Е. Хьюза відзначається залежність вертикальної мобільності від расових і гендерних характеристик суб'єктів:

«маргінальне ... може мати місце всюди, де відбувається достатня соціальна зміна, і зумовлює появу людей, які знаходяться в позиції невизначеності соціальної ідентифікації, із супроводжуючими її конфліктами лояльності і розчарування (фрустрації) особистісних чи групових прагнень [115, с. 14]. Хьюз звернув увагу на те, що гендерні та расові аспекти маргінальності є вирішальними у процесі доступу до професії, традиційно асоціюються з певною статтю або расою. Він розглядав маргінальність не тільки як продукт расових і культурних змішувань, а передусім соціальної мобільності: «маргінальність ... може мати місце всюди, де відбувається достатня соціальна зміна, і зумовлює появу людей, які знаходяться в позиції невизначеності соціальної ідентифікації, із супроводжуючими її конфліктами лояльності і розчарування (фрустрації) особистісних чи групових прагнень» [167, р. 63]. Отже, соціальні зміни і вертикальна мобільність визначаються як причина маргінальності. Розвиваючи концепцію маргінальності надалі, Хьюз підкреслив важливість перехідних фаз, т.з. «ритуалів переходу». Він розширив концепцію, включивши в поняття маргінальність фактично будь-яку ситуацію, в якій особа хоча б частково ідентифікується з двома статусами або референтними групами, але ніде не приймається повністю. Інший погляд на проблему маргінальності було наведено В. Вордвеллом [180], що здійснив спробу описати професійну (чи соціальну) роль, яка маргінальна стосовно чітко визначеної ролі. Ці ж передумови визначають підхід до дослідження маргінальності саме в економічному вимірі, а не лише культурному й соціальному.

Маргінальність також розглядав американський дослідник Х. Дікі-Кларк. Він вважав, що розуміння маргінальності тільки як продукту культурного конфлікту є спрощенням, оскільки «підпорядковані групи» часто засвоюють культурні стандарти «домінуючих груп». Грунтуючись на твердженні Мертона про наявність культурного і соціального вимірів у суспільстві, Х. Дікі-Кларк формулює своє розуміння маргінальної

ситуації, в якій певні групи або індивіди посідають певні позиції в суспільстві, тобто вони включені в систему соціальних стосунків, з одного боку, а з іншого – належать до певної культурної страти. Між цими двома позиціями групи або індивіда має бути відповідність. Дікі-Кларк відзначає, що фактично така відповідність дуже часто відсутня, наприклад, у разі етнічних меншин, які активно засвоюють культурні цінності домінуючої групи, але виключаються нею (чи включаються не повністю) із системи соціальних стосунків. Це дозволяє говорити про те, що індивід або група знаходяться в маргінальній ситуації [159]. Отже, Дікі-Кларк поглиблює розуміння сутності маргінального конфлікту, різноманітності чинників, що створюють маргінальну ситуацію, включаючи в неї різні виміри.

У межах соціальної психології механізм маргінальності доволі докладно досліджував Т. Шибутані. Він розглянув маргінальність у контексті соціалізації особи в суспільстві, що змінюється. Центральним моментом у його розумінні маргінальності є домінування соціальних змін, трансформацій соціальної структури, що призводять до соціальної нестабільності. В результаті людина постає перед декількома еталонними групами з різними вимогами, що часто суперечать одна одній, і які одночасно задовольнити неможливо.

У цьому відмінність від ситуації в стабільному суспільстві, коли еталонні групи в житті особи підкріплюють одна одну. Це і є джерелом маргінальності. В той же час маргінальний статус потенційно є джерелом невротичних симптомів, важких депресій. У найважчих випадках вони можуть завершитися каральними заходами щодо самих себе. Позитивний результат маргінальної ситуації для особистості – висока творча активність: «у будь-якій культурі найбільші досягнення здійснюються зазвичай під час швидких соціальних змін і багато що з великих внесків було зроблено маргінальними людьми» [148, с. 475]. Він наголосив на необхідності в розмежуванні між позицією в соціальній структурі і

набором психологічних рис, які можуть розвиватися в індивідуумі, який займає цю позицію. Маргінальний статус, у такий спосіб, утілює протиріччя структури суспільства: «Маргінали – ті люди, які перебувають на межі між двома і більше соціальними світами, але не сприймаються жодним із них як його повноправні учасники» [148, с. 44].

Перша концепція, що використовує елементи інтеграційного підходу в описі такого багатопланового феномена, була запропонована Дж. Б. Манчіні. Його дослідження визначили набір індикаторів для виявлення ступеня гостроти маргінальної ситуації. Для визначення ступеня маргінальності як стану індивіда він вводить поняття сутнісної і процесуальної маргінальності (відмінності між ними у ступені статичності або динамічності маргінальної позиції, займаної індивідом або групою) і пропонує систему вимірників: мінливість; помітність; опуклість; видимість; культурний конфлікт; груповий конфлікт; позиція групи, «що подає»; проникність «приймаючої» групи; напрям ідентифікації. Отже, в одній теорії поєднуються характеристики маргінальності як культурної і структурної (сутнісна), а також і як соціально-рольової (процесуальна).

В якості аспектів, здатних поліпшити концепцію маргінальності, Манчіні визначає ті, які не втратили своєї актуальності і для індивіда, і для соціуму в умовах конкретної соціокультурної ситуації, наприклад, у якому ступені політичні, економічні і соціальні зміни пов'язані з маргінальністю; які соціальні наслідки переживання індивідами і групами складних маргінальних станів; які типи маргінальних позицій мають своїм результатом соціальну конструктивну і деструктивну поведінку? Вимушене прийняття маргінальної позиції може свідомо мати більш руйнівні соціальні і психологічні наслідки для індивідів і груп, ніж маргінальність, що є вільним вибором. Це питання пов'язане з регулюванням тих умов, в яких відбувається маргіналізація окремих сегментів населення, вимушених створювати надзвичайно згуртовану

субкультуру. Особливої важливості набуває соціальна політика держави, спрямована на скорочення масштабів вимушеної маргінальності. Загалом, напрями досліджень феномена маргінальності американськими ученими переважно містять дослідження в руслі культурологічного і соціально-психологічного аспектів.

Розвиток концепції маргінальності в європейській науці переважно пов'язаний з урахуванням об'єктивних соціальних умов виникнення маргінальності. Цей тип маргінальності відноситься до тієї частини населення, яка позбавлена громадянських прав, доступу до засобів виробництва і системи розподілу соціальних і матеріальних благ. Отже, саме у цій науковій традиції поняття маргінальності містить й економічний вимір, оскільки корелює з такими поняттями, як «бідність», «люмпенізація», «пауперизм». У західноєвропейській науці ідею «маргінальної людини» було збагачено різними видами конфліктів, як наслідок пригноблення та експлуатації, тобто маргінальність є неминучим наслідком економічної системи.

В економічному аспекті розуміння маргінальності та її вплив на систему соціально-економічних відносин виходить від К. Маркса і Ф. Енгельса, і фокусується саме на соціальному, а не на особистісному вимірі. Однією з визначальних ознак деструкції громадянських відносин є імпульсивне зростання маси населення, яке не бере участь у процесі виробництва, не виконує суспільно значимих функцій, не має соціального статусу та існує на кошти громадських фондів, або здобуті протиправним шляхом: «...внаслідок розкладання феодалізму в суспільстві, де кожна професія, кожна сфера життя була захищена незліченними привілеями, значно збільшилася маса людей, позбавлених певної професії та постійного місця проживання» [92, с. 354–355]. Становлення капіталізму супроводжувалося сплеском маргінальності.

К. Маркс і Ф. Енгельс велику увагу приділяли різним видам відчуження особи при капіталізмі, які закладені в самій його суті і

готують його неминуче падіння. Зокрема, прерогатива приватної власності, експлуатації, найманої праці породжує відчуження в економічній сфері, що обумовлює, своєю чергою, соціальне, політичне, правове, моральне та інші форми відчуження: «Маркс досліджував економічний механізм постійного відтворення «зайвої» або «додаткової» частини робітничого населення у процесі розвитку капіталістичних виробничих відносин, розглядаючи її як наслідок властивого капіталістичному способу виробництва закону народонаселення. Термін «маргінальність» у той час, звичайно, не вживався, проте опис ним тієї частини населення, яка утворюється внаслідок дії властивого капіталістичному способу виробництва закону народонаселення, співзвучний концепції маргінальності, що склалася в європейській традиції» [115, с. 7].

У марксизмі виділялося відчуження особи від суспільства, політики, культури, змісту і результату праці, від інших людей, від моралі, від самої себе на індивідуальному і соціальному рівнях. У результаті відбувається деформація усіх нормальних зв'язків особистості, її «повна спустошеність», що призводить до індивідуалізму в поведінці, пасивності і конформізму в політиці, бездуховності і масовізації культури замість справжніх цінностей, формуванню суспільства споживання, бездумному ставленню до природи і до інших; егоїзму, аморалізму, і, як наслідок, глибокому внутрішньому конфлікту особистості. Залежно від інтенсивності відчуження, особистість демонструє приклади від несуттєвих відхилень до явних патологій. В описі для цієї частини населення виразно проявляються такі риси маргінальності, як невдалість, ізольованість, соціальна дезадаптація.

У концепції В. Зомбарта також аналізується взаємозв'язок капіталістичної організації суспільства та її вплив на економічний статус індивідів і груп. У визначенні психологічного портрета пролетаріату, ролі пролетаріату в соціалістичному русі можна відзначити риси, що

дозволяють характеризувати пролетаріат як маргінальне утворення. Передусім, маргінальність пролетаріату виступає як наслідок відчуження в мікросоціальних групах: «у пролетарія немає вітчизни» – вірніше, у нього немає батьківщини, де б він укорінився, куди б постійно повертав свої думки і спогади, батьківщини, яка наклала б на нього своєрідний відбиток» [50]. Пролетаріату залишаються чужими усі відносини залежності й авторитету, як вони складаються між людьми похилого віку і молоддю в розширених сім'ях, а також почуття родинного зв'язку. Отже, з точки зору стосунків у малих соціальних групах, наприклад, у патріархальній сім'ї, пролетар випадає із традиційної системи стосунків, набуваючи, в даному випадку, риси неприналежності, тобто маргінальності [52].

Відчуження у професійних групах також спричиняє маргінальність пролетаріату: «співтовариство «працівника і господаря» на ґрунті праці в ранніх культурах «забезпечує залежним робітникам ряд підтримки: моральної та економічної ... вириває його зі стану повної відчуженості і, включивши в органічно-механічне ціле, позбавляє його гризучої турботи про хліб насущний», «чисто пролетарські умови праці зовсім не знайомі з такими епічними та патріархальними придатками» [50]. Отже, у сфері трудових професійних відносин пролетаріат також пов'язаний з економічною маргінальністю – відчуження у сфері професійної ідентифікації ставить його в маргінальне становище: «Сучасний прогрес у численних сферах промислової діяльності ... спричиняє за собою те, що праця окремого робітника дійсно усе більш втрачає своє якісне забарвлення, а разом із цим і специфічну здатність до розвитку професійного почуття» [50].

Причиною цього, згідно із В. Зомбартом, став розвиток технологій та індустріалізація, яка принесла із собою нову організацію виробництва. Воно стало кооперативним із застосуванням розподілу праці і переважно автоматизованим. Наслідком цього є безлика трудова діяльність окремого

робітника, який «не має більше безпосереднього відношення до загальної діяльності своєї галузі виробництва, а зробився несуттєвим функціонуючим елементом у громадському продуктивному процесі» [51]. Теорія В. Зомбарта цілком застосовна як при інтроспективному, так і екстраспективному аналізі маргінальності, особливо через призму відчуження.

Маргінальні форми протесту, своєрідні захисні реакції переважно молодіжної субкультури в умовах загальної кризи і масового безробіття відбито в роботах А. Фарж. Домінуючим чинником маргінальності стає вже не конфлікт двох або більше культур, як в американській дослідницькій практиці; і не економічна дезадаптація, як в марксистській традиції, а маргіналізація політичної свідомості. Можна відзначити домінуючий негативізм, що уперше з'явився в європейській традиції, в характеристиці маргінала. А. Фарж наголошує, що маргінал «схожий з усіма, ідентичний їм і в той же час він каліка серед подібних – людина з відсіченим корінням, розітнута на шматки в самому серці рідної культури, рідного середовища» [139, с. 145]. Так затвердила себе точка зору на маргінальність як на результат конфлікту із загальноновизнаними нормами, а маргіналами стали називати тих, хто або сам відкидає суспільство, або виявляється знехтуваним ним. Фарж використовує поняття «добровільно вибрана маргінальність», яке характеризує «стан конфлікту із загальноприйнятими нормами, вираження специфічних відносин з існуючим суспільним устроєм. Маргінальне не виникає поза різким реальним або вигаданим зіткненням із навколишнім світом. В якості причин долучення до маргінальних груп визначаються або розрив усіх традиційних зв'язків і створення свого власного, абсолютно іншого світу, або поступове витіснення (чи насильницьке викидання) за межі законності [139, с. 144]. Нові соціально-економічні умови, що виникли в результаті об'єднання Західної і Східної Німеччини, визначили і нові маргінальні групи, отже, нові позиції в їх дослідженні маргінальності в

економічному аспекті. Ці маргінальні групи виникли на ринку праці, їм була властива низка відмінних рис поведінки і установок, таких як бідність, розчарованість, песимізм, апатія, агресія, девіантна поведінка» [96, с. 78].

Включаючи кожного разу у свій зміст специфіку і своєрідність певних соціальних умов, у концепції маргінальності констатуємо деякі загальні риси:

- певна стабільність і спадкоємність у розвитку соціальної структури, в якій кризові явища і структурні перебудови, пов'язані з науково-технічною революцією, призводять лише до кількісних і якісних змін «околичних» (відносно до основного суспільства) соціальних груп;
- досить чітко визначуваний склад цих груп, які є об'єктом офіційного контролю інститутів соціальної підтримки [115, с. 7].

Соціально-економічний зріз вивчення маргінальності є одним із важливих, ще в ХІХ столітті терміни «маргінальний» і «маржиналізм» застосовувалися в економічній науці. Таке розуміння наразі орієнтується на майнове становище індивідів та їхню роль в економічному житті суспільства і зазвичай зводиться до розгляду в якості явних маргіналів жебраків, безробітних тощо. При цьому зв'язок між економічним статусом і маргінальністю є одним із найстійкіших і значущих. Більше того, займане у сучасному суспільстві становище в економічній системі дуже актуальне для досліджень маргінальності [57], оскільки тут йдеться про аналіз з точки зору майнового і статусного становища в умовах дуже рухливої соціально-економічної структури.

Зазначимо, що аналіз саме економічної маргінальності потребує подальшого уточнення та поглиблення. В контексті даного дослідження пропонуємо наступне визначення цього поняття: «Економічна маргінальність – соціальне явище, яке характеризує граничний стан особистості або соціальної групи, відносно будь-якої економічної системи

або професійної спільноти, що впливає на його економічну поведінку та культуру». Отже, беручи участь у соціальній взаємодії, ретранслюючи цінності (в тому числі й економічні) конкретного суспільства, вони не можуть повною мірою задовольнити свої економічні потреби.

Будь-яке переміщення в соціальному просторі, що стало невід'ємною умовою життєдіяльності сучасного суспільства в умовах глобалізації, призводить до тимчасового маргінального становища. Тут можна говорити про різну міру економічної маргінальності, яка залежить від дистанції між соціальними позиціями переміщення. Що значніша ця дистанція, то більше відрізняється новий ціннісно-нормативний комплекс від колишнього, і то більше зусиль і часу потрібно для адаптації. Дальність переходу при цьому отримує не лише просторову, але і тимчасову характеристику. Тут виникає питання про процесуальний характер маргінальності при соціальній мобільності. Це підхід до економічної маргінальності як до ситуації, яка динамічно розвивається, пов'язаної з переміщенням індивіда між економічними статусами.

Ще одним розумінням маргінальності є її співвідношення з нетиповістю індивіда усередині певної економічної структури. Особливо помітно це проявляється в суспільствах перехідного типу, коли формальні ознаки перестають відігравати визначальну роль і на перший план в ідентифікації особистості виходять неформальні. Прикладами економічної маргінальності як нетиповості можуть бути нетрадиційні для тієї чи іншої статі, віку, нації заняття, що роблять спосіб життя і сприйняття індивідів і груп у суспільстві значно відмінними від загальноприйнятих. Також наявне розуміння економічної маргінальності як неповної, недостатньої участі у функціонуванні економічних структур, матеріальному виробництві, процесі ухвалення рішень, розподілі символічних ресурсів. Така часткова, опосередкована залученість зазвичай породжує і обмеження, неповноправність її носіїв порівняно з типовими членами цієї групи. Існує і професійний маргіналізм як

приналежність до професії, що зневажається, або внутрішня невідповідність людини справі при зовні формальній приналежності до неї.

У сучасній науці також наявне зацікавлення до умов, що впливають на виникнення і динаміку економічної маргіальності, а також до вироблення індикаторів маргіального стану в умовах мультикультуралізму. Як виміри маргіальності розглядаються низький рівень визнання загальнообов'язкових цінностей і норм, відносна депривація, соціальна і просторова дезадаптація і низка інших чинників. Економічна маргіальність в рамках цього наукового підходу розглядається як депривація, усунення від виробничої діяльності і споживання. Кризу зайнятості і зміни ринку праці виділяють в якості основних чинників, що впливають на динаміку цього соціального явища.

Основна проблематика дослідження економічної маргіальності виявляється в таких напрямках:

- вивчення бідності як показника та імпульсу маргіналізації суспільства;
- збільшення уваги до етнічних меншин, які стають усе більш потужною економічною силою. Надзвичайно важливо зазначити, які умови сприяють формуванню маргіального статусу для групи підприємців, що належать до етнічної меншості;
- проблема відтворення трудового потенціалу, що пов'язано з економічною маргіналізацією населення. Особливо загострюється соціальна напруженість, коли маргіналізація охоплює групи громадян, здатних до кваліфікованої праці [61, с. 45];
- психологічні проблеми економічної маргіальності, що виявляються у професійній сфері [45].

На цьому історичному етапі економічна маргіальність включає складний конгломерат груп, в який разом із традиційними входять і ті, яким властиві висока освіченість, розвинена система потреб, великі

соціальні очікування і політична активність. В якості домінуючого чинника, що впливає на економічну маргінальність, визначається низхідна вертикальна мобільність, оскільки вона супроводжується втратою колишніх соціальних позицій, зміною соціального та економічного статусу і умов життєдіяльності. Також наслідком розвитку процесів маргіналізації є деформація системи цінностей. Виробляється нова, особлива система ціннісних установок, яка характеризується глибокою ворожістю до існуючих соціальних інститутів, максимальною гостротою соціального нетерпіння, схильністю до максималістських рішень, крайнім індивідуалізмом і різким запереченням будь-яких видів соціальної організованості.

Концепція маргінальності, зокрема економічної, у визначенні змісту має немало труднощів досі. По-перше, у практиці використання самого терміну утворився ряд дисциплінарних підходів, що надає самому поняттю досить широкий, міждисциплінарний характер. По-друге, у процесі уточнення, розвитку поняття затвердилося декілька значень, що відносяться до різних типів маргінальності. В той же час досить поширене і часом довільне вживання терміну призводить до необхідності уточнення його змісту, систематизації різних підходів і аспектів його використання.

Дослідження економічної маргінальності як соціального явища перебуває у стадії подальшого розвитку. Своєрідність підходів до її дослідження і розуміння багато в чому визначаються специфікою конкретної соціальної дійсності і тих форм, які це явище в ній може придбати. Багатоаспектність поняття маргінальності, його багатовекторність і міждисциплінарний характер не могли не привернути увагу дослідників сучасних соціальних процесів. Отже, вивчення маргінальності припускає міждисциплінарний характер цього дослідження, що об'єктивно, оскільки проблеми перехідних явищ актуальні у багатьох сферах соціально-гуманітарного наукового знання. З

точки зору соціально-економічного аналізу феномен маргінальності оцінюється негативно у більшості випадків, як породження нестабільності і що породжує нестабільність, неоднорідність.

Звернення до теми економічної маргінальності в умовах трансформаційних процесів розпочинається з поглибленого дослідження цього феномена в руслі загальноприйнятих концепцій і поступового осмислення його в контексті особливостей соціокультурної ситуації в сучасній Україні. Безпосередньо впливають на динаміку економічної маргінальності процеси криз і реформ, що вимагають відповідного правового забезпечення. У такому контексті економічна маргінальність може ототожнюватися також із девіантною і делінквентною поведінкою, аномією, станом відчуженості і знедоленості від суспільства. Найбільш характерною ознакою цього явища є те, що воно спостерігається за певними соціально-економічними параметрами. Маргінальність визначається шляхом застосування певних порівняльних характеристик, що віддзеркалюють якісні особливості цього граничного економічного стану існування конкретної людини, групи людей чи певної соціальної спільноти відносно до основних параметрів життєдіяльності тих верств країни, які є домінуючими у суспільстві. Тобто за своїм статусом економічні маргінали – це люди, які посідають особливе економічно-периферійне або полярне становище у суспільстві. Іншими словами, це верстви, які переважно перебувають на економічному та соціальному узбіччі.

Згідно із цим підходом, до базової маргінальної групи відноситься те населення, рівень прибутків та майнового стану якого оцінюється нижчим за певну межу, що економічно визначає стан бідності або злиденності. Тому такий прояв економічної маргінальності за своєю суттю є процесом зубожіння громадян (здебільшого трудящих мас), які економічно примусово позбавляються коштів, необхідних для забезпечення існування людини. Такі люди, як окрема маргінальна група, включають до свого складу лише ті бідні верстви, які ще не

перетворилися на декласовані елементи, тобто не втратили відчуття людської гідності, не перебувають у стані морально-етичної та соціальної деградації. До цієї групи в сучасному українському суспільстві відносяться малозабезпечені працюючі громадяни, заробітна плата яких не відшкодовує кошти, необхідні для простого відтворення їх гідного існування. До них також відносяться тимчасово безробітні та особи, які мають мізерні прибутки, «отримані від випадкової роботи здебільшого на «дикому» («тіньовому») ринку праці» [136, с. 11–12]. Визначення критеріїв зубожіння індивідів та груп, форм та причин утворення цього прояву економічної маргінальності є невід'ємною складовою національних стратегій і програм боротьби із бідністю в Україні.

Другий методологічний підхід ґрунтується на визначенні стану економічної маргінальності за тими ознаками та проявами, що є найбільш характерними для антисуспільного способу життя особи, на врахуванні нелегітимних шляхів добування коштів, а також кримінальних джерел їх надходжень, що забезпечують існування цієї суспільної верстви. Маргіналів цього типу відокремлюють в особливу групу представників нижчої суспільної страти. За внутрішньою структурою нижча суспільна страта об'єднує за характеристиками способу життя, джерелами добування матеріальних благ, що є переважно антисуспільними та кримінальними, тому за економічною ознакою вона може поділятися на дві окремі групи: на жебраків, до яких відносимо безхатченків, бродяг та індивідів, які перебувають на стадії завершення особистої соціальної та біологічної деградації (наприклад, особи, що мають різні види залежностей), та на кримінальні групи, які переважно живуть на випадкові прибутки напівкримінального або кримінального походження, життя яких ґрунтується на аморальних нормах поведінки та відповідних їм засобах відтворення своєї життєдіяльності. Зазначимо, що аналіз основних соціально-економічних проявів та якісних особливостей

економічної маргінальності свідчить про складність їх структурної диференціації.

Існує необхідність постійного розвитку будь-яких понять та їх застосування, у тому числі й поняття «економічна маргінальність». Уведений у певний історичний час для аналізу конкретних суспільств, цей понятійний апарат повинен у кожному подальшому випадку проходити ретельну перевірку. Крім того, навіть у соціально-філософських термінів звичайно є смислова «межа» їх поширення на суміжні процеси та явища, не говорячи вже про початково соціологічні. Порушення цих меж, некритичне перенесення чужих теорій на інший просторово-часовий і соціальний матеріал загрожує плутаниною і породженням неадекватності тлумачення.

У питанні щодо відповідності економічної маргінальності та маргінала міститься приклад все тієї ж глибокої соціально-філософської суперечки про універсалії. Чи існує маргінальне як таке окремо від думки людей? Так, соціальна структура і соціальні норми як теоретичні положення є інтелектуальною конструкцією, існуючою спочатку лише в суб'єктивній свідомості їх творців. Проте згодом, якщо ці конструкції отримують масову підтримку і стають вказівкою для більшості суспільства, вони набувають рис об'єктивно-реального соціального буття.

1.2. Напрями аналізу економічної маргінальності

Соціокультурне середовище сучасного суспільства має надзвичайно складний і динамічний характер, тому дослідження різних аспектів соціального буття неодмінно стикаються із проблемою визначення джерел соціокультурних процесів, прогнозування перебігу та результатів соціокультурної динаміки. У контексті даного дослідження слід виділити визначальні джерела соціальних змін, які сприяють посиленню або послабленню економічної маргінальності.

Варто зазначити, що економічній маргінальності як соціальному явищу важко дати визначення, яке адекватно відображало б весь обсяг, всю широту змісту даного поняття. Відповідно до однієї з найбільш поширених інтерпретацій у соціально-гуманітарному знанні, економічна маргінальність як поняття традиційно використовується для аналізу граничного стану особистостей стосовно до будь-якого економічного становища, статусу або спільноти, який надає певний ступінь впливу або накладає при цьому певний відбиток на світовідчуття особистості або групи людей і спосіб життя. Особистість або група людей, таким чином, мають вельми нестійкий економічний стан: беручи участь у соціальній взаємодії, ретранслюючи цінності (в тому числі й економічні) конкретного суспільства, вони не можуть повною мірою задовольнити свої економічні потреби. Або не можуть легітимними способами забезпечити собі гідне становище в економічній підсистемі.

Проте акценти у вивченні економічної маргінальності можуть бути найрізноманітніші. Передусім, слід зазначити, що дана проблема в системі соціально-філософського аналізу представлена досить мозаїчно, її загальні характеристики описані, як правило, за допомогою окремих процесів і явищ, що не дозволяє комплексно її презентувати. Така роз'єднаність описів певною мірою не дозволяє повністю розкрити сутність цього багатобічного явища. Економічна маргінальність не є певним побічним, другорядним явищем у життєдіяльності суспільства, вона є невід'ємним елементом не лише країн, що перебувають у стані економічної кризи або стагнації, а й економічно розвинених країн. Це соціальне явище, яке має здатність стимулювати трансформаційні процеси як у межах конкретного суспільства, так і у глобальному масштабі, наприклад, під впливом таких процесів, як технізація, інформатизація, комп'ютеризація та ряду інших, які мають сильний вплив на економічну систему суспільства і професійну структуру. Тому в даному аспекті розуміння економічної маргінальності в його цілісності

може стати однією з підстав для аналізу і прогнозування варіантів можливого розвитку в майбутньому як окремих соціальних структур, так і макросистем. Це особливо важливо для суспільних систем, що перебувають у стадії трансформації.

Наукові роботи з дослідження маргінальності багатобічні, незважаючи на те, що маргінальність як соціальне явище стала предметом наукового аналізу порівняно недавно і пов'язувалась переважно з тими процесами, які притаманні сучасному суспільству. Це пояснюється складністю самого поняття і об'єктивною потребою в ньому для опису особливостей сучасної соціокультурної ситуації. Основними засадами дослідження маргіналізму є роботи Р. Парка та Е. Стоунквіста. В українській науковій літературі сформувалося кілька основних підходів до проблеми маргінальності: соціально-філософський, соціологічний, кримінологічний, культурно-етнічний. Варто зазначити роботи Н. Воляннюк, В. Карпо, Л. Кемалової, Н. Коваліско, Г. Ложкіна, Ю. Парунової, О. Черниша, М. Черниш, В. Чернієнка, А. Маслова, А. Свящюка, Л. Кемалової та інших.

Що стосується наукового аналізу маргіальних груп, слід зазначити, що українськими науковцями досліджуються переважно окремі категорії маргіналів (наприклад, особи з алкогольною та наркозалежністю, безпритульні, біженці, іммігранти; а також деякі соціальні умови їх виникнення). Ці проблеми розглядаються у кримінальній та соціологічній площинах. Але, разом із тим, у царині соціальної філософії відсутні комплексні дослідження економічної маргінальності суспільства, її джерел, умов переростання граничного стану окремих соціальних груп у маргіальні та психологічні особливості свідомості маргіальної людини.

Найбільш поширені напрями дослідження маргіальності можна виокремити таким чином. Умовно можна виділити наукові школи США (що розглядають феномен маргіальності в аспекті міграційних або імміграційних процесів, а також з точки зору соціальної психології),

Західної Європи (основний акцент – на ролі маргінальності в політичних процесах, економічній кон'юктурі перехідного періоду) та пострадянські наукові школи, де вищезазначене соціальне явище аналізується з економічної, правової, соціально-політичної, екзистенціальної точок зору.

Один із провідних напрямів дослідження економічної маргінальності ґрунтується на аналізі соціальних причин виникнення даного соціального явища. У даному контексті економічну маргінальність найчастіше визначають як «явище, що демонструє становище людини між будь-якими соціальними групами. Це певна форма аномії, оскільки характеризується невключенням індивіда в соціальну структуру» [122, с. 177]. Наприклад, один із засновників чиказької школи Роберт Ерза Парк підкреслював дезорієнтуючий вплив маргінального, і концепцію маргінальної людини пов'язував не з особистісним типом, а із соціальним процесом, вважаючи за краще дослідити це явище з точки зору суспільства, частиною якого вона є. У даному дослідницькому ракурсі головне, що визначає природу маргінальної людини – почуття соціальної дихотомії, роздвоєності та конфлікту, який визначається як криза. Особливе місце посідає поширення процесу економічної маргінальності суспільства, який спричинений деформацією базових державних та громадських інститутів, руйнуванням соціокультурних, ідеологічних, політичних й економічних основ життя і, як наслідок, втратою ціннісних орієнтацій, невпевненістю людей у власному майбутньому і можливості дати дітям повноцінну освіту, стрімким зниженням рівня життя населення країни тощо: «Невизначеність становища маргіналів, відсутність стійкої шкали ціннісних орієнтирів, зниження у багатьох соціального статусу у зв'язку із втратою роботи призводить до нагромадження негативної соціальної енергії, до деструктивних тенденцій у розвитку суспільства» [122, с. 173]. Останніми роками в Україні поширюється процес економічної маргінальності, який поглиблює його нестабільність, а у кінцевому

рахунку може призвести до суспільної руйнації. Тому для розвитку та економічного зростання країни необхідно передбачати і вживати всіх необхідних заходів для попередження та зменшення обсягів цього негативного явища.

У другій половині ХХ століття концепція маргінальності була переглянута і визначена Р. Мертоном як специфічний випадок теорії референтної групи. Т. Веблен наголошував, що маргінал виступає порушником інтелектуального світу, але лише за рахунок того, що він «стає інтелектуальним мандрівником, який поневірявся нічийною землею і шукає місця для зупинки далі і далі по дорозі, вже десь за горизонтом» [179].

Другий напрям дослідження економічної маргінальності аналізує це соціальне явище у контексті соціалізації особистості у суспільстві, що змінюється, виявляє джерело маргінальності таким чином: «маргінальні ті люди, які знаходяться на межі між двома або більше соціальними світами, але не приймаються жодним із них як його повноправні учасники» (Шибутані). У той же час поняття маргінального статусу особистості як ключове в розумінні маргінальності. Він зазначає, що маргінальний статус – це позиція, де втілилися протиріччя структури суспільства.

Невизначеність становища економічних маргіналів, відсутність стійкої шкали ціннісних орієнтирів, зниження у переважній більшості соціально-економічного статусу у зв'язку із втратою роботи, економічної кризи тощо призводить до нагромадження негативної соціальної поведінки, до деструктивних тенденцій у розвитку суспільства. Комплекс психологічних рис маргінальної людини застосовується лише до обмеженої кількості людей. Найчастіше маргінальні групи формують своє власне співтовариство і слідуєть його цінностям. Маргінальна ситуація завжди виключно напружена, а на практиці соціального середовища реалізується вкрай неоднозначно.

Спираючись на вищевикладене, при аналізі економічної маргінальності доцільно виділити психологічні характеристики маргінальної людини, наприклад, «серйозні сумніви у своїй особистій цінності, а також невизначеність зв'язків із друзями і страх бути відкинутим» [148, с. 492]. Економічна маргінальність в даному дослідницькому контексті розкривається як підстава самоідентифікації індивіда, визначаються і аналізуються умови, що сприяють створенню маргінальної ситуації. Ряд досліджень містить опис маргінальності професійної ролі, наприклад, В. Вордвелл описав маргінальність професійної ролі так званих хіропрактиків, що посідають певну позицію в медицині, яка маргінальна стосовно до чітко визначеної ролі лікаря. Саме маргінал здатний на нестандартне бачення ситуації і може запропонувати її специфічне вирішення, створюючи у такий спосіб, можливо, і нові форми соціальної дійсності. За наявності потужного потенціалу в особистості можна говорити про пасіонарну суть маргінала.

Економічна маргінальність відбувається з того факту, що індивідуум переходить через попередню соціалізацію підготовки до членства у позитивній референтній групі, яка не схильна його прийняти. Маргінальний стан має на меті подвійну ідентифікацію, незавершену соціалізацію та відсутність соціальної приналежності [115, с. 15]. Позитивний результат маргінальної ситуації для особистості – висока творча активність: «у будь-якій культурі найбільші досягнення здійснюються зазвичай під час швидких соціальних змін і багато із великих внесків було зроблено маргінальними людьми» [148]. Нам здається важливим твердження автора про те, що маргінальні люди зазвичай бувають більш творчо активними, ніж інші (приклад із сучасного українського суспільства). Отже, спадна соціальна мобільність є причиною економічної маргінальності.

Аналізуючи економічну маргінальність, слід виділити не тільки зовнішні її характеристики, що корелюються з певними соціальними

умовами і конкретним соціокультурним середовищем, а й внутрішні, що лежать у площині особистісного буття: «Відчуження – це взагалі елемент будь-якої досить розвиненої культури, що відшаровує від свого креативного ядра об'єктовані «горизонти» свого життєвого світу» [24, с. 165].

Психологічна сутність відчуження полягає в дисгармонії, яка знаходить себе в душі людини, але виходить за її межі: «Властивість культури породжувати в душі людини непереборне переживання розриву зв'язку з іншими людьми і з часом» [148]. У цій характеристиці розкриваються психологічні витoki маргінальності. У самій особистості маргінальне має амбівалентний прояв. Л. Гумільов вводить поняття «атраактивність» для позначення імпульсу прагнення до істини, краси і справедливості, який аналогічний до пасіонарного, але діє у сфері свідомості. Зазначена група імпульсів протистоїть «розумному егоїзму»: «Особи, що володіють цією ознакою, за сприятливих для себе умов, здійснюють (і не можуть не робити) вчинки, які, підсумовуючись, ламають інерцію традиції та ініціюють нові етноси» [36, с. 306].

Відкритим же залишається питання про маргінальну свідомість: чи можна, не володіючи маргінальним статусом, належати до маргіналів, наприклад, за способом мислення? Коли незадоволеність своєю позицією в економічній системі, своїм матеріальним становищем переживається свідомо, саме тоді індивід і стає маргіналом. Оскільки основою даного типу маргінальне є заперечення, добровільний відхід за межі пануючих суспільних відносин, правил і норм, то в ряді випадків вона сприймається як якась ідеологічна база (наприклад, нові форми підприємництва в Інтернеті, які спочатку також розглядалися як маргінальні). Відмінною рисою маргінального стану від стану переходу (лімінарного стану) є те, що другий випадок передбачає контроль суспільства, різноманітну регламентацію, безліч механізмів переходу і завершується інтеграцією індивіда у соціум. Маргінальна ситуація не завжди з'ясовується у такий

спосіб. Якщо в обряді переходу індивід переміщається у межах статичної соціальної структури з місця на місце, то в маргінальній ситуації опиняється між двома або кількома місцями, при цьому не відомо, чи утвердиться він в одному з елементів соціальної структури, або ця ситуація стане перманентною.

Також необхідно розмежувати позицію особистості в соціальній структурі і набір психологічних характеристик, що можуть розвиватися в індивідуумі, який посідає цю позицію. Розуміються відмінності, які несумісні із загальною орієнтацією особистості, і здатні створити занепокоєння, тривогу та сприяти формуванню маргінальної свідомості: що більший ступінь добровільності, з якої особистість пішла на займання позиції, що робить її маргінальною, то меншим є ступінь непристосованості. Вимушене займання маргінальної позиції може свідомо мати більш руйнівні соціальні і психологічні наслідки для індивідуумів і груп, ніж маргінальність, нав'язана вільним вибором. Це питання стоїть особливо гостро при аналізі економічної маргінальності, оскільки пов'язане з регулюванням тих умов, в яких відбувається вимушена маргіналізація окремих соціальних груп, що створюють надзвичайно згуртовані субкультури. Особливої важливості набуває соціальна політика держави, спрямована на скорочення масштабів змушеної маргінальності.

Маргінальний статус втілює протиріччя структури суспільства: «Маргінали ті люди, які знаходяться на межі між двома і більше соціальними світами, але не приймаються жодним із них як його повноправні учасники» [148]. У результаті трансформації соціальної структури людина опиняється перед обличчям декількох еталонних груп із різними вимогами, що часто суперечать одна одній, які одночасно задовольнити неможливо.

Дослідження Дж. Б. Манчіні визначили набір індикаторів для виявлення ступеня гостроти маргінальної ситуації. Для визначення

ступеня маргінальності як стану індивіда автор вводить поняття сутнісної /процесуальної маргінальності (відмінності між ними в ступені статичності або динамічності маргінальної позиції, займаної індивідом або групою) і пропонує систему вимірників. Таким чином, в одній теорії поєднуються характеристики маргінальності як культурної і структурної (сутнісна), а також і як соціально-рольової (процесуальна). Ми звертаємо увагу на зазначену теорію як на першу, яка використовує елементи інтеграційного підходу в описі настільки багатопланового феномена.

Третій напрям розглядає економічну маргінальність у прямій кореляції із психологічним станом особистості. Особливу увагу привертають психологічні проблеми професійного маргіналізму. О. Єрмолаєва визначає головну його ознаку таким чином: «...при зовнішній формальній причетності до професії, – внутрішня неналежність до професійної етики і цінностей даної сфери професійної праці» [45, с. 54]. У цієї проблеми – особливий статус, оскільки вчитель повинен не тільки навчити індивіда вчитися, але і сам повинен постійно вдосконалювати свої навички. Це питання тісно пов'язане з можливостями як інтелектуально-морального характеру, так і з елементарним матеріальним забезпеченням шкіл, вишів і самого вчителя. Отже, можна погодитися із твердженням, що професійний маргіналізм особливо небезпечний у соціально значущих видах праці.

Четвертий напрям досліджує економічну маргінальність у ракурсі трансформаційних процесів, притаманних суспільству у глобальному масштабі. Нові соціально-економічні умови, що виникли в результаті глобалізації, інформатизації та віртуалізації, визначили і нові маргінальні групи, а, отже, нові позиції в їх дослідженні. Нові маргінальні групи виникли на ринку праці. Їм властивий ряд відмінних рис поведінки і установок, таких як бідність контактів, розчарованість, песимізм, апатія, агресія, девіантна поведінка [96, с. 78].

Особливості сучасного процесу маргіналізації у країнах Західної Європи пов'язуються, передусім, із глибокою структурною перебудовою системи виробництва в постіндустріальних суспільствах, яка визначається як наслідок науково-технічного прогресу. Дослідження процесів соціальної маргіналізації в сучасній ситуації підкреслюють її багаторівневий характер на ринку праці і в якості причини виникнення позначають послаблення соціального контролю за дотриманням принципу соціальної відповідальності. Таким чином, апелюючи до сучасної наукової традиції, дослідження маргінальності, своєрідність підходів і розуміння її сутності багато в чому визначаються специфікою конкретної соціальної дійсності і тих форм, які дане явище в ній набуває. Наразі цей вектор дослідження ще знаходиться у стадії розвитку.

На думку І. Попової, «саме поняття маргінальне є «соціологічною загадкою», яка вирішується кожного разу у контексті тих соціальних умов, в яких виникає необхідність дослідження перехідних, граничних. Соціологічна концепція автора спирається на групи «нових маргіналів», породжених трансформацією соціальних структур упродовж кризи та реформ у Росії 90-х рр. ХХ ст., деталізується структура «нових маргінальних груп», виділяються «постспеціалісти», «нові агенти» [114, с. 70].

До вищезазначених груп, на думку В. Іноземцева, можна з упевненістю віднести групу *knowledge-workers*, яка сама створює свій інтелектуальний продукт, значною мірою не потребує взаємодії з іншими класами суспільства. Більше того, пріоритет інтелектуальної власності над матеріальною, характерний для представників зазначеної групи, задає нові стратифікаційні підстави для сучасних суспільств.

Отже, очевидно, що зміни в соціальній структурі, як наслідок глобальної економічної кризи і локальних реформ економічної системи сучасного українського суспільства, породили нові ніші для формування маргінального стану і додали нові характеристики феномена економічної

маргінальності. У цьому контексті необхідно згадати концепцію О. Бредникової, в якій поняття маргінальне втратило своє виключно негативне і антисоціальне трактування. На думку авторки, в контексті глобальних економічних процесів економічна маргінальність є невід'ємним елементом сучасного суспільства і обов'язковим атрибутом його подальшого економічного розвитку.

Прямий вплив на динаміку економічної маргінальності надають процеси економічної стагнації, криз і реформ, які потребують відповідного правового забезпечення. Досліджуючи економічну маргінальність і право, А. Атоян підкреслює, що маргінальність права означає неповноцінний тип правосвідомості і правової поведінки. Маргінальність розглядається на тлі широкого спектра соціокультурних явищ, об'єднаних у цілісність, передусім, участю людини (антропологічний вимір маргінальності).

Апелюючи до сучасних соціальних трансформацій, властивих сучасному суспільству, до економічної маргінальності призводить і відчуження у сфері професійної ідентифікації: «Сучасний прогрес у численних сферах промислової діяльності ... тягне за собою те, що праця окремого робітника дійсно все більше втрачає своє якісне забарвлення, а разом із цим і специфічну здатність до розвитку професійного почуття» (В. Зомбарт). Причиною цього, згідно із В. Зомбартом, стали нові технології, які кардинально змінили організацію виробництва і вимоги, що висуваються до професійних якостей особистості. Воно стало кооперативним із застосуванням поділу праці і здебільшого автоматизованим. Як наслідок – невиразна трудова діяльність окремої людини. У ньому відбилися маргінальні форми протесту, своєрідні захисні реакції переважно молодіжних субкультур в умовах загальної кризи і масового безробіття.

Аналіз вивченої літератури і векторів дослідження маргінальності показує, що є значна кількість робіт, публікацій та наукових досліджень,

вироблено різні концептуальні підходи до вирішення даної наукової проблеми. Проте сучасна динамічна реальність інтенсивно формує все нові й нові умови для виникнення нестандартних соціальних ситуацій, які провокують розширення діапазону маргінальних форм, вимагає не просто більш глибокого аналізу феномена економічної маргінальності, а більшого розуміння його соціокультурного потенціалу. Слід зазначити, що саме такого, соціально-філософського розуміння явно недостатньо в окресленому сучасними роботами дослідному полі.

У контексті даної роботи важливим є питання стосовно міри взаємозв'язку політичних, економічних та соціальних змін із економічною маргінальністю? Що відбувається в тому випадку, якщо індивідууми і групи переживають складні маргінальні стани? Які типи маргінальних позицій мають своїм результатом соціально конструктивну і деструктивну поведінку, особистий підйом або ослаблення, активні або пасивні реакції? В даному аспекті зосереджується увага на аналізі тих чинників, які найбільш істотно впливають на динаміку економічної маргінальності. Цей тип маргінальності переважно відноситься до тієї частини населення, яка позбавлена доступу до засобів виробництва і системи розподілу матеріальних благ, а також легітимних способів зміни свого економічного статусу. Тому зазначимо, що поняття «економічна маргінальність» пов'язане з такими поняттями, як «бідність», «люмпенізація», «пауперизм».

У західноєвропейській соціальній науці ідея «маргінальної людини» була доповнена різними видами конфліктів внаслідок експлуатації і нерівномірного розподілу матеріальних благ, тобто в даному ракурсі маргінальність є неминучим наслідком неефективності економічної системи. Однією із визначальних ознак деструкції суспільних відносин є імпульсивне зростання маси населення, що не бере участь у процесі виробництва, не виконує суспільно значущих функцій, не володіє соціальним статусом та існує виключно за рахунок соціальних

дотацій, на кошти громадських фондів, або коштів, отриманих нелегітимним шляхом. В описі для цієї частини населення виразно проявляються такі риси маргінальності, як ізольованість, соціальна дезадаптація, антагонізм. Вона пов'язує економічну маргінальність із виключенням індивідів або соціальних груп із системи суспільних зв'язків.

Так затвердила себе точка зору на маргінальність як на результат конфлікту із загальновизнаними нормами, а маргіналами стали називати тих, хто або сам відкидає суспільство, або стає ним відкинутим. Тому було введено в обіг поняття «добровільно обрана маргінальність», яка характеризується «станом конфлікту із загальноприйнятими нормами, вираженням специфічних відносин з існуючим суспільним ладом». Економічна маргінальність не виникає без сильного реального або вигаданого протистояння із системою соціальних відносин: «Як способи входження у маргінальний стан визначаються або розрив всіх традиційних зв'язків, або створення свого власного, зовсім іншого світу, позбавленого соціальної несправедливості, або поступове витіснення (або насильницьке відкидання) за межі законності» [139, с. 144].

У науковій думці також наявний інтерес до умов, що стимулюють виникнення економічної маргінальності, і до індикаторів маргінального стану. Як вимірювання маргінальності розглядаються низький рівень визнання загальнообов'язкових цінностей і норм, стагнація або кризовий стан економічної системи, соціальна аномія. Основна причина посилення економічної маргінальності створюється зі структурних взаємозв'язків та умов, пов'язаних із виробничим процесом, розподілом доходів, можливістю підвищити рівень прибутків [115, с. 21]. Передусім, економічна маргінальність в умовах сучасної соціокультурної ситуації являє собою складну сукупність маргінальних груп, до якої поряд із традиційними (люмпенами, безробітними, особами, які перебувають за межею бідності тощо), входять «нові маргінали», яким притаманні

висока освіченість, розвинена система потреб, великі соціальні очікування і політична активність. Також у якості джерела, що поповнюють маргінальні групи, визначається спадна вертикальна мобільність, яка супроводжується втратою колишніх соціальних позицій, зміненням статусу і умов життя. Виробляється нова, особлива система ціннісних установок, яка характеризується глибокою ворожістю до існуючих соціальних інститутів, максимальною гостротою соціального нетерпіння, схильністю до максималістських рішень, абсолютним індивідуалізмом і різким запереченням будь-яких видів соціальної організації.

Основна проблематика маргінальності в економічному контексті виявляється у таких напрямках. По-перше, це вивчення бідності як показника імпульсу маргіналізації суспільства. Це може бути частка витрат на придбання продуктів харчування, володіння нерухомістю тощо [61, с. 45].

По-друге, це збільшення уваги до етнічних меншин, які стають потужною і дешевою економічною силою як у розвинених, так і у країнах, що розвиваються. Надзвичайно важливо виділити, які умови сприяють формуванню маргінального статусу для групи підприємців, що належать до етнічної меншини: «чуже культурне середовище, мовні бар'єри, прохолодне ставлення корінного населення, а для більшості вчорашніх комерсантів і біженців нелегка зміна занять, на яку зважаються через ще більш непрості ситуації у покинутій раніше країні, закріплюють маргінальний статус» [118, с. 86].

У даній ситуації цікаве ще й питання про те, чому саме етнічні меншини найбільше проявляють себе в даному сегменті економіки, а саме торгівлі та підприємстві? Якщо припустити, що наявність оригінального ціннісного ядра культури стримує корінне населення від якихось нестандартних рішень, прийомів, вчинків, то для представників етнічної меншини, та ще й мігранта, не можуть стримувати ціннісні

домінанти чужої йому культури: «підприємцем стає той, хто наважується на злам ustalених порядків, і якщо при цьому людина поділяє цінності даного суспільства, вона відчуває себе некомфортно: між її ціннісними орієнтирами і нормами господарської практики виникає розрив» [118, с. 170].

У ряді робіт розглядається проблема відтворення трудового потенціалу, що пов'язано з економічною маргіналізацією населення. Особливо загострюється соціальна напруженість, коли маргіналізація охоплює верстви, здатні до кваліфікованої праці (у зв'язку із цим істотною умовою є бідність). В одних випадках термін «маргінальність» застосовується для характеристики однієї особистості, в інших йдеться про суспільне явище, наприклад, професійний маргіналізм. Можна лише припустити, що проблема полягає в багатобічності визначень самого поняття «економічний маргінал», коли індивіду приписується і відкидання кожної із соціальних груп і, навпаки, володіння правилами життя всіх цих груп і спроможність інтегрувати свій соціальний досвід. Професійний маргіналізм особливо небезпечний у соціально значущих видах праці.

Прямий вплив на динаміку економічної маргінальності надають процеси економічних криз і реформ, які потребують відповідного правового забезпечення. У такому контексті виникає небезпека заміни понять, оскільки економічна маргінальність починає вбачатися в девіантній і делинквентній поведінці, аномії, стані відчуженості знедоленої людини від суспільства. Криміногенність маргінальності загострюється паралельно з поляризацією прибутків. Правовий нігілізм, економічна і соціальна пасивність можуть наблизити особистість або групу до маргінального статусу.

Так, досліджуючи економічну маргінальність у правовому аспекті, А. Атоян підкреслює, що статус маргінала не обов'язково наближається до злочинця або люмпена. Вказавши фактори маргінального права, автор

особливо підкреслює роль правлячої еліти, яка, стимулюючи маргінальні зміни, сама ризикує маргіналізуватися. Відомо, що найсприятливіша ситуація при правотворчості, коли норми права закріплюють вже усталені норми моралі. Якщо ж вони суперечать одна одній, то соціально-політичні наслідки неодмінно набувають трагічного забарвлення. Можна стверджувати, що економічна маргінальність породжує правове середовище відповідно до свідомості індивідів, що входять у неї. Очевидним є замкнуте коло: існує економічна маргінальність, яка породжує правову і політичну маргінальну еліту, яка, своєю чергою, розробляє правову базу для подальших економічних перетворень. Вихід із цього стану позначить тільки час, протягом якого деякі норми набудуть статусу загальноприйнятих (при цьому вони не завжди ґрунтуються на нормах моралі), а якісь норми будуть відкинуті.

Таким чином, вивчення економічної маргінальності передбачає міждисциплінарний характер цього дослідження. Поняття «економічна маргінальність» у межах соціальної філософії характеризує специфічність різних її проявів, що розвиваються поза «... домінуючими в ту чи іншу добу правил раціональності, що не вписуються в пануючу парадигму мислення» [9]. Також соціальна філософія ставить питання про простір економічної маргінальності. У якості домінуючого фактора, що формує економічну маргінальність, називається «межа як зона неналежності» [59, с. 54].

Ймовірно, слід враховувати більше позитивних рис цього феномена, оскільки з'явилася статусна неузгодженість, плюралістична ціннісна платформа все ж тяжітиме до впорядкування, а отже і до створення нових соціальних структур, що, своєю чергою, може свідчити про динаміку суспільного розвитку. Як і усі автори, В. В. Каганський, зіткнувшись із проблемою дефініції, розмірковував: «Чи не реалізувало поняття маргінальне такий спосіб опису, де все чуже (далеке) описується не через зміст, а за допомогою вказівки місця у просторі» [59, с. 56].

Однак у такому випадку виходить, що поняття маргінальне не тільки не амбівалентне, але і взагалі не існує. Немає такої дефініції. Це скоріше прикметник, що характеризує властивості, а не іменник, що позначає предмет або явище. Межею може виступати і сама людина як «тріщина буття», згідно з екзистенціальною філософією. Виділяються антропологічні межі: по-перше, це межі кожної людини, межі її тіла і свідомості, межі індивідуального буття, що відрізняється від буття інших людей; по-друге, це межі людського буття, межі існування людини, міра людського в людині.

Межа позначає не тільки положення об'єкта відносно чогось іншого, а перебування саме на кордоні якоїсь зони, сфери буття, де закінчується одне і починається щось інше, може бути зовсім інше. Можна говорити про межі буття цього об'єкта, а також про межі його пізнання. У рамках онтології положення на межі не статичне. Рух суб'єктів передбачає не тільки переміщення у просторі і в часі, а й перехід на інший онтологічний рівень.

Суміжні феномени людського буття характеризуються граничним станом, специфічними формами буття і особливими способами існування. У соціокультурному просторі важливі знання стратегії поведінки людини на межі і про способи подолання граничного стану. Будь-яке смислорозуміння – це розмежування. У підсумку, вся людська діяльність – це різні способи проведення нових меж свого світу і самого себе.

Підсумовуючи, варто відзначити, що з точки зору соціально-економічного аналізу маргінальність як соціальне явище оцінюється негативно в більшості випадків, як породження нестабільності і який породжує нестабільність, неоднорідність.

На сучасному етапі зацікавлення до маргінальних груп не слабшає. Економічна маргінальність розглядається як релятивне поняття; виділяються групи «нових маргіналів», а самі дослідження все більше набувають інтегративного характеру. Також це явище розглядається в

тісному взаємозв'язку з політичною, правотворчою, психологічною та власне культурною сторонами життя і діяльності індивіда, соціальної групи і соціуму в цілому, його прояв як маргінального статусу, процесів маргіналізації, у вигляді маргінальних груп.

Проте, в дослідженні економічної маргінальності, зважаючи на його багатозначність і неоднорідність, неможливо визначитися остаточно. Цікава, але не досліджена повністю вся палітра проявів зазначеного феномена, тоді як доцільним видається комплексне бачення зазначеного явища. Разом із тим, ряд теорій і концепцій містять серйозну базу, опора на яку сприяє серйозному осмисленню як феномена маргінальності в цілому, так і окремих його характеристик, властивостей, ознак.

Ще раз варто акцентувати увагу на позитивних і негативних проявах маргінальності. Тут відзначається очевидний зв'язок маргінальності і відчуження. У негативному варіанті «відчуження від самого себе може дійти до тієї точки, за якою настає деперсоналізація» [148, с. 494]. У разі ж позитивної реалізації проявляється творча сутність маргінальної людини. Отже, виокремлені різні види відчуження – від природи, від суспільства, від самого себе, від культури.

Причини позитивних соціальних змін криються у властивій маргінальності волі. Витоки її можуть бути виявлені в менш жорсткій прив'язці до ціннісних домінант, оскільки маргінальність характеризується проміжним положенням у соціокультурному просторі, або ж, навпаки, приналежністю до двох або більше соціокультурних середовищ одночасно.

Тут слід взяти до уваги інтерпретацію терміна «маргінальність» як «вільно відшукуваний людиною духовний шлях» [119, с. 147].

Завершуючи розгляд даної проблеми, слід акцентувати увагу на таких положеннях. У сучасній науці домінує акцент на вивчення самих умов і соціальних причин маргінального, де увага приділяється структурі маргінальності і відноситься до частини населення, чия відсутність

доступу до засобів виробництва і основної системи розподілу призводить до бідності, безробіття і, як наслідок, до маргінального способу життя і антисоціальної поведінки.

Виявляється також специфіка просторової організації економічної маргінальності, оскільки вкрай складно її територіально локалізувати. Властивість статичності, здатність фіксування елементів соціокультурного поля також притаманні економічній маргінальності. Можливість зафіксувати стан соціуму, його внутрішню структуру може бути реалізована при виявленні маргінальних утворень.

Маргінальність володіє певною мірою й індикативною властивістю. Якщо фіксується наявність і збільшення маргінальних утворень у соціокультурному полі, то можна стверджувати про неминучі зміни, прискорення динаміки соціуму. При цьому варіації у вигляді регресу або прогресу рівновірогідні. Тому, маргінальність спроможна не тільки викликати соціокультурні зміни, але і бути індикатором стану соціокультурного середовища.

Умовно порівнюючи американський та європейський підходи, можна констатувати, що в першому випадку феномен маргінальності постає, скоріше, як безоціночне поняття, що характеризує людину, а в другому – з'являється деяка негативна модальність у соціально-психологічній характеристиці маргінала.

Вивчення різних підходів, присвячених феномену економічної маргінальності, дозволяє виділити такі особливості та ключові моменти в цій групі досліджень. По-перше, динамічні характеристики економічної маргінальності: вона досліджується як процес переміщення групи або індивіда з одного соціального стану в інший. По-друге, статичні характеристики економічної маргінальності: вона розглядається як стійкий стан соціальних груп, що знаходяться в особливому маргінальному (проміжному або ізольованому) положенні в соціальній структурі.

Економічна маргінальність як соціальне явище амбівалентна: її можна розглядати як феномен постійно наявний у будь-якій соціокультурній реальності, як культурний універсалій. Одночасно, вона містить імпульс змін соціокультурної реальності, тобто виступає основою соціокультурних змін (у даному аспекті економічна маргінальність здатна концентрувати в собі процеси трансформації соціокультурного середовища). Вона може характеризуватись у тому числі і як точка біфуркації в динаміці соціокультурного буття: це перетворює потенціал, який проявляється по-різному, і його прояви, відповідно, можуть мати як позитивний, так і негативний відтінок. Економічна маргінальність є однією з умов господарювання, яка становить зміни соціокультурного поля, як позитивні, що сприяють розвитку, так і негативні, що ведуть до деструкції. Проте, якщо розглядати діяльнiсну природу маргінальності, то можна відзначити її здатність провокувати зміни, здатність підштовхувати особистість або соціальну групу до інновацій.

1.3. Методологічні підходи у дослідженні економічної маргінальності

Сучасному етапу розвитку науки притаманна тенденція до дослідження складних, багатовимірних об'єктів, можливість розгляду яких реалізується у межах єдиної спільної пізнавальної діяльності. Через багатоплановість проблеми економічної маргінальності, в дисертаційному дослідженні використано широкий спектр наукових методів, які дозволили всебічно проаналізувати економічну маргінальність як соціальне явище.

Теоретичним підґрунтям дисертаційного дослідження стали роботи основоположників теорії маргінальності Р. Парка та Е. Стоунквіста. Надалі вивченню проблем маргінальності, маргінального статусу та ролі, умов та стадій маргінальності присвячено роботи Т. Веблена, Т.

Шибутані, У. Самнера, А. Фаржа, Б. Манчіні, М. Голдберга, Р. Мертона, Г. Зіммеля, В. Зомбарта, М. Тевоза, П. Козловські, А. Я. Гуревича, Є. Головахи, З. Голенкової, О. Ігітханян, В. Шапінського, І. Казарінової, І. Прибиткова, І. Попової, О. Черниша, М. Черниш, М. Бахтіна та ін.

Дотичні розробки маргіналізму як соціального і політико-правового явища у контексті дослідження антисуспільної поведінки належать А. Атояну, Є. Балабановій, З. Голенковій, Є. Ігітханяну, І. Поповій, Є. Рашковському, Є. Старикову, Б. Шапталову та ін.

Наступним шаром робіт із проблеми маргінальності є дослідження у різних сферах життя окремої людини й суспільства. В цілому тут особлива увага приділялася ціннісно-нормативній складовій конкретного суспільства і тим факторам, що сприяють або нівелюють економічну маргінальність. Найбільш розробленими та поширеними стали роботи, які розглядають економічну маргінальність у соціально-економічному та соціоструктурному ключах. Серед зарубіжних досліджень, які безпосередньо не вивчають маргінальність, але сприяють її розумінню у сучасному дискурсі, виокремлюються праці З. Баумана, Л. Свендсена, Р. Сеннета. В них домінують проблеми становища молоді у суспільстві, екстремізму, особистісно-психологічні проблеми, просторова сегрегація, міграційні процеси, бідність та бездомність, феномен декласування, злочинність, алкоголізм і наркоманія, соціальний антиномізм, деякі пересічні з маргінальністю за змістом поняття (такі як «лімінальність», «андерклас», «ексклюзія»).

При аналізі економічної маргінальності як багатобічного, суперечливого соціокультурного явища, що розвивається перманентно, використовувалися інтегративний підхід, що поєднує у собі різні методи дослідження, і тісний зв'язок теоретичних уявлень із конкретними реаліями сучасного українського суспільства.

Основою роботи були загальнонаукові принципи об'єктивності, конкретності, універсальні методи теоретичного пізнання у вигляді

аналізу і синтезу, абстрагування, порівняння та моделювання. Особливо важливий серед загальних методів структурно-функціональний метод, адже аналіз економічної маргінальності невіддільний від розгляду структури соціальних систем та їх елементів. У роботі широко використовуються і суто філософські методи: герменевтичний (для аналізу і розуміння джерел дослідження) та діалектичний (для осмислення соціального буття людини і суспільства). Також використовувався конкретно-історичний метод, який полягає у розгляді процесів і явищ у їх єдності, послідовності і розвитку як атрибуту певного соціального часу.

У соціальному, психологічному, соціологічному та комунікативному аспектах феномен маргінальної особи та маргінальної поведінки розглядають такі вчені як Т. Заславська, М. Бабаєв, Є. Борзунов, С. Залацький, І. Карпець, В. Кудрявцев, Н. Мельникова, Н. Фенаков, Л. Шабанов, В. Базилевич, В. Бліхар, Н. Іванова, В. Ільїн, О. Петінова, В. Плавич, Є. Стрельцов.

Передбачається докладний аналіз тих елементів, які підсилюють або послаблюють інтенсифікацію маргіналізаційних процесів. Проблему соціокультурної диференціації у сучасному суспільстві та різних видів нерівності відображено у працях А. Барда, Я. Зодерквіста, В. Іноземцева, І. Негодаєва, Т. Аймалетдінова, Є. Борінштейна, Е. Тоффлера, М. Кастельса, П. Дракера, А. Турена, Д. Белла, Е. Дайсона, В. Чернієнко, О. Новосьолов, М. Шульга, Юлдашев Ю., Мирошніченко, А. Фляшнікова, А. Яковенко та ін.

Концепції, висвітлені у роботах Р. Баландіна, М. Кагана, С. Кучинського, В. Іноземцева, О. Барда, Ж. Бодріяра, Ж. Дельоза, І. Хассана та інших дозволяють осмислити процеси, притаманні сучасному суспільству, виокремити особливості формування соціокультурних відносин, зокрема, економічних відносин та інших факторів, які суттєво впливають на економічну маргінальність, що свідчить про зміни не тільки

соціально-філософського дискурсу, але і самого соціокультурного простору.

Отже, констатуємо існування ґрунтовних праць, які висвітлюють різні аспекти означеної проблеми. Проте цілісного соціально-філософського осмислення теми як у загальнотеоретичному, так і у конкретно-історичному контексті недостатньо, оскільки динаміка сучасних суспільних процесів вимагає більш детального аналізу економічної маргінальності в соціокультурних умовах, що змінюються. Потрібно її подальше філософське осмислення і методологічний аналіз в умовах тих трансформаційних процесів, які притаманні сучасній Україні і, через свій вплив на сучасне українське суспільство, вимагають аналізу і прогнозів можливого розвитку.

З огляду на багатобічність проявів, функціональну багатозначність економічної маргінальності, її аналіз потребує використання ряду методів. Теоретико-методологічне вивчення економічної маргінальності у контексті соціальної філософії спрямоване, передусім, на аналіз специфічності тих соціокультурних умов буття, що не вписуються у пануючу парадигму мислення і, тим самим, часто оголюють протиріччя як суспільства в цілому, так і економічної системи зокрема. Навіть із цих кількох визначень видно, наскільки складним є соціально-філософський аналіз економічної маргінальності і пов'язаних із нею елементів соціального та особистісного буття. Саме тому, насамперед, методологічною основою аналізу економічної маргінальності є системний метод. Економічна маргінальність являє собою складне багатоаспектне явище соціокультурного буття, проявляє себе як в історичному процесі, так і в конкретному суспільстві, оскільки економічна сфера суспільства сприяє професійній реалізації особистості, її включенню в систему економічної взаємодії і дозволяє задовольнити свої матеріальні потреби.

Слід зазначити, що у методологічному аспекті важливим є теоретичне підґрунтя, де розкрито нелінійні залежності подальшого

розвитку сучасного суспільства в умовах глобальних трансформаційних процесів. Синергетичний метод надав змогу виявити особливості економічної маргінальності на даному етапі суспільного розвитку. Праці І. Пригожина, І. Стенгерс, Г. Хакена, М. Моїсеєва та інших вчених вказують, що розвиток соціальних процесів на сучасному етапі відповідає, більшою мірою, що не підпорядковується нелінійності. Динаміка суспільного розвитку багато в чому визначається ключовими подіями, що дають імпульс до подальших змін. Сучасний багатополлярний світ має безліч різного роду джерел, що стимулюють розвиток: характер інновацій, що виникають у суспільстві, їх інтенсивність і спрямованість прямо пов'язані з наявністю соціальних структур, готових приймати нове [124]. Неодмінно постає питання про соціальні групи або окремі особистості, які стоять біля витоків змін. Звертає на себе увагу те, що багато хто з них має риси або ознаки, які виводять їх за межі певного соціокультурного середовища у граничну, периферійну, маргінальну сферу. Маргінальна свідомість або маргінальне становище, як правило, наявні серед умов, а в ряді випадків є визначальними умовами для здійснення соціокультурних перетворень. Абсолютно точно можна сказати, що особливо чітко економічна маргінальність виявляється при зростанні політичної та економічної нестабільності.

Соціокультурний метод було використано при вивченні феномена економічної маргінальності в контексті глобальних трансформаційних процесів, притаманних сучасному суспільству. Глобалізація сучасного світу супроводжується виключно напруженими і суперечливими явищами, зумовленими, значною мірою, зростанням соціокультурних, економічних, політичних, релігійних та інших форм взаємодії. Ці процеси, своєю чергою, викликають ускладнення соціальної структури, яка впливає на економічні процеси, зокрема, поляризацію прибутків, пов'язану із зростаючою потребою у кваліфікованій робочій силі,

конкуренції тощо, диференціацію професійної структури сучасного українського суспільства.

Отже, економічна маргінальність передусім досліджується в роботі саме як соціальне явище, при цьому специфіка підходу пояснюється складністю самого явища. Видається неможливим виокремити тільки соціальні або тільки культурні складові даного феномена при аналізі конкретних елементів соціальної реальності. Філософське поняття характеризує специфічність різних соціокультурних явищ, асоціальних або антисоціальних, що розвиваються поза системою соціальних норм і правил та, тим самим, часто оголюють протиріччя і парадокси в системі економічних відносин конкретного суспільства. Е. Гіденс, розмірковуючи про «рефлексивну модернізацію», робить висновок, що система добробуту не тільки виявилася нездатною прийти до кращого перерозподілу доходів і суспільного багатства; держава добробуту по суті перетворилася на машину, що забезпечує інтереси пануючого середнього класу [161]. Що стосується поділу ризиків, то при всіх успіхах системи добробуту, на думку Гіденса, не можна не враховувати того, що в епоху рефлексивної модернізації порівняно стабільний перерозподіл ризиків у суспільстві стає все більш і більш проблематичним.

Економічна маргінальність в умовах становлення інформаційного суспільства багатовимірна, урбаністична. Одна із найважливіших проблем сучасного українського суспільства – деформація у соціальній структурі, яка характеризується великою нестійкістю як на рівні процесів, що відбуваються в соціальній групі і між ними, так і на рівні усвідомлення особистістю свого місця в системі суспільної ієрархії. Бідність, безробіття, економічна і соціальна нестабільність, нездійсненність надій інтенсифікують процеси маргіналізації населення. У результаті відбувається активне розмивання традиційних груп населення, становлення нових видів міжгрупової інтеграції за формою власності, прибутків, включеності в усі владні структури. Отже,

складність загального стану українського суспільства визначає комплексність динаміки маргінальних процесів у ньому. Сучасне українське суспільство в умовах наростання економічних, політичних, соціокультурних проблем відрізняється зростанням безробіття, зростанням цін, злочинності, погіршенням якості життя.

Структурний метод. Характеризуючи економічну маргінальність як соціальне явище, структурний метод акцентує увагу на включеності суб'єкта (індивіда, групи, співтовариства) у соціальну структуру суспільства, у політичні інститути, економічні механізми і «знаходженні» його в той самий час у пограничному, пороговому стані відносно до культурних цінностей даного соціуму. Головними недоліками суто соціологічного підходу до розуміння маргінальності В. А. Шапінський вважає зведення її до проблеми існування індивіда або групи на межі двох або більше соціальних структур даного соціуму та локалізації економічної маргінальності у межах певних груп, субкультури. На його думку, це збіднює суть поняття «маргінальність», роблячи його лише характеристикою девіантної поведінки, а об'єктом аналізу — тільки певні соціальні групи. Вказуючи на обмеженість такого підходу, В. Шапінський протиставляє йому соціокультурний підхід до розуміння економічної маргінальної як до певного типу відносин: «Маргінальність – поняття, що вживається для позначення особливих меж свідомості і поведінки представників соціальних субгруп, які через обставини неспроможні інтегруватися у велике референтне співтовариство, відносно до якого вони і виступають як маргінали. Маргінальна особа тяжіє до створення антигромадських об'єднань із перевернутою системою цінностей» [147]. Соціальне дно, маргінальний клас неоднорідний, поряд із пасивними його елементами в ньому є і активні, прагнучі здолати своє становище пригнічених вигнанців. Це і конструювання власної соціокультурної реальності як альтернативи домінуючій, і відкрита боротьба за корінну зміну системи суспільства.

Дати чітке визначення маргінального шару і виокремити його невід'ємні характеристики складно, існує, як мінімум, два його розуміння: структуралістське та аксіолого-поведінкове. Сьогодні до нижчого класу прийнято відносити традиційно маргінальні шари жебраків, безхатченків, хронічних алкоголіків і наркоманів, психічнохворих, злочинців. Відмінними рисами «андекласу» нижчого класу є бідність, економічна залежність від держави, добровільне або примусове виключення з ринку праці, виключення з поля домінуючої культури.

Саме через соціально-економічні підстави цей термін містить класову складову в назві та є замінником поняття «люмпен». При цьому негативне ставлення більшості суспільства до нижчого класу пов'язане з тим, що значна частина його представників здатна і може брати участь у суспільно-корисній праці та системі економічних стосунків взагалі, але, як правило, не прагне цього, вважаючи за краще жити на соціальну допомогу і нелегальні доходи. Економічні маргінали – це особи, що не повною мірою інтегровані в економічну систему суспільства, не відповідають прийнятим у суспільстві засадам економічної культури, знехтувані суспільством, або такі, що самі відкидають його. До них також відносяться індивіди та групи, що шукають шляхи оновлення суспільства. Також це можуть бути соціальні групи, які перебувають на межі або за межами соціокультурних норм і традицій, характерних для даного суспільства. Економічна маргінальність у даному випадку характеризується особливими рисами свідомості та поведінки різних соціальних груп, які у соціальній структурі займають гранічний стан, не здатні інтегруватися в систему економічних стосунків, що існують у суспільстві.

Діалектичний метод. Процеси трансформації сучасного суспільства та їх вплив на динаміку економічної маргінальності знайшли відображення в роботах Є. Борінштейна, І. Валлерстайна, Ю. Габермаса,

А. Кроукер, М. Кроукер, С. Лема, М. Маклюена, О. Назарчука, В. Огорокової та ін.

Згідно висновку низки дослідників [84;85;112;117;125] економічна маргінальність в Україні викликана масовою низхідною мобільністю в умовах загальної кризи, а також тим, що вона має переважно вимушений характер під впливом зовнішніх чинників, пов'язаних із соціально-економічною і соціокультурною трансформацією суспільства в цілому. Основним критерієм соціальної маргінальності є невизначеність соціального становища, неповна включеність або невключеність у соціальні структури або групи.

У соціальній структурі сучасного українського суспільства з'являються нові маргінальні групи, які відрізняються від маргінальних груп стійкого, стабільного суспільства.

Серед них, по-перше, ті, хто через сформовані економічні обставини змушені змінювати свій соціально-професійний статус; по-друге, ті, хто прагне пристосуватися до нових умов і знайти собі заняття, яке допомогло б проіснувати в умовах кризи; по-третє, мігранти – як біженці, так і вимушені переселенці. Крім того, загони нових маргіналів поповнили працівники бюджетної сфери (науки, культури, освіти), поставлені на межу злиднів, люди похилого віку, випускники шкіл і вишів, не затребувані на ринку праці.

Отже, основними детермінантами економічної маргінальності в українському суспільстві є спад в економіці, безробіття, міграції, зростання злочинності, занепад у соціальній сфері, криза системи цінностей у період модернізації. Все це дозволяє виділити основні фактори маргіналізації сучасного українського суспільства: економічний, політичний, соціальний. Економічний фактор включає в себе такі складові: 1) зміна міжрегіональних зв'язків, яка призвела до послаблення економічної основи цілісності країни; 2) загальний спад виробництва, в результаті якого відбулася зміна галузевої структури економіки; 3)

труднощі зі збутом продукції, що призвели до закриття багатьох підприємств; 4) засилля застарілих технологій і примітивних форм праці, що породило існування величезної кількості малокваліфікованих робітників із низьким рівнем потреб. Все це викликало небачене безробіття [125].

Політичними факторами маргіналізації є чинники, пов'язані з руйнуванням громадянського суспільства. До них відносяться: 1) розрив соціальних зв'язків, інтегруючих людей у добровільні організації; 2) знищення самих цих організацій; 3) відсутність особистої свободи і широких політичних прав; 4) поділ суспільства за соціально-політичними орієнтаціями; 5) відсутність політичних ідей, здатних захопити значну частину населення. Велика частина населення країни відчужена від політичної системи влади, електоральна підтримка будь-яких політичних сил має зовнішній характер; самі політичні партії орієнтовані не стільки на відстоювання своїх політичних програм, скільки на доступ до вищого політичного керівництва. В умовах економічного і політичного свавілля накопичується негативна соціальна енергія маргінальних мас. Збільшення маргінального прошарку населення у кризовій ситуації може відіграти роль детонатора для різного роду соціальних потрясінь.

Конкретно-історичний метод дозволив всебічно розглянути багатоаспектність та складність економічної маргінальності як соціального явища та адекватно й коректно виявити його вплив на сучасне українське суспільство. В умовах становлення інформаційного суспільства виникає потреба у висококваліфікованих працівниках, які вміють працювати із новітніми технологіями. Це суттєво впливає на соціальну структуру сучасного українського суспільства.

Економічна маргінальність характеризується в основному як перехідність, суміжність економічного статусу, при цьому включає також свідомі зміни свого економічного становища конкретною особистістю або соціальною групою. Насамперед, вона поширюється на тих індивідів

або соціальні групи, які пережили кардинальну зміну економічного статусу (наприклад, внаслідок низхідної або висхідної соціальної мобільності), зміну домінуючої системи цінностей, до якої не змогли пристосуватися, зміни в системі виробничих відносин тощо. Одна з особливостей економічної маргінальності в сучасному українському суспільстві полягає в її багатобічності, багатофакторності, що робить можливою свого роду відсоткову маргіналізацію деяких аспектів життєдіяльності окремого індивіда. Такий різновид економічної маргінальності не обов'язково тягне за собою серйозні зміни і тотальний розрив людини із суспільством.

Сьогодні при вивченні економічної маргінальності використовують також термін «лімінальність» та «ексклюзія». Відповідно, ліміналі є граничними жителями, людьми, що втратили норми співжиття однієї соціальної групи і знаходяться у процесі засвоєння норм іншої соціальної групи (наприклад, біженці, які отримали можливість легально жити і працювати в іншій країні). Цей термін прийшов у соціальну філософію з етнографії (введений В. Тернером), де позначав молодих людей, які проходили обряд ініціації. Спочатку лімінальністю позначалася перехідна фаза ритуалів зміни статусу (як правило, його підвищення) у племінних народів Азії і Африки. Окремо ліміналі як категорія населення не виділяються, це позначення ситуації переходу людини від одного статусу до іншого. Даний термін розкриває лише один з аспектів маргінальності. Прикладом перетину маргінальності і лімінальності можна назвати аналіз соціального становлення молоді в аспекті виробничих відносин. Логічно маргінальність і лімінальність є дуже близькими поняттями, але між ними є і кардинальні відмінності в тому, як розглядається явище переходу: як процес (це і лімінальність, і маргіналізація), або як фіксований стан (маргінальність).

Ще одним терміном, тісно пов'язаним з економічною маргінальністю та її соціальним проявом, є «соціальна ексклюзія»:

«Соціальна ексклюзія безпосередньо пов'язана із процесами соціальної і класової диференціації, ... що об'єктивно сприяє тому, що між- і внутрішньокласові зв'язки і взаємодії набувають суперечливих рис» [105, с. 50]. Термін «соціальна ексклюзія» «поступово склався впродовж досліджень бідності при вивченні таких процесів, як маргіналізація, позбавлення та злидні (депривація). Пов'язана з ним зміна акцентів в аналізі має відношення до нових форм соціальної стратифікації. Попередня, класова стратифікація, що ділила людей на вертикальні шари, поступово заміщується горизонтальною диференціацією на «інсайдерів» та «аутсайдерів».

З приводу цього ведеться активна дискусія: чи вважати групу «маргіналізованих і виключених» суб'єктами реальних процесів інтеграції у громадський «mainstream» або вони – всього лише суб'єкти спеціальної політики, управління та контролю влади в межах їх власних депривованих територій» [1, с. 158]. Її розглядають як на макрорівні (для груп суспільства з відсутністю доступу до механізмів інтеграції), так і на мікрорівні (аналіз стану та життя носіїв соціальної ексклюзії). На макрорівні ексклюзія тісно пов'язана з дискримінацією, а на мікрорівні – з депривацією.

Акцент в аналізі причин і механізму виключення із системи соціальних відносин тут теж робиться на соціально-економічних підставах, оскільки в основі ексклюзії лежить виключення індивіда або групи із процесу громадського виробництва. Недоліки економічної підсистеми конкретного суспільства, відповідно до концепції ексклюзії, породжують негативні зміни в інших сферах життя окремої особистості або соціальної групи.

Відмінною рисою соціальної ексклюзії в розрізі вивчення економічної маргінальності є або мінімальна можливість знову інтегруватися в систему економічних відносин, або її повна відсутність. Розуміння можливості виключення людини об'єктивними умовами

соціального буття особливо важливо в постмодерністських моделях розвитку сучасного суспільства, де ексклюзія розглядається однобічно, лише як виняток із соціальної, економічної тощо структур: «Раніше бідні розглядалися як «небезпечний клас», за яким треба доглядати, щоб він не заважав «решті суспільства». В даний час «інше суспільство» становить більшість населення, і ця більшість, яка була в mainstream, намагається контролювати життя бідних, щоб вони не порушували інтегровану єдність робітничого, середнього і вищого класів суспільства. При цьому слід зауважити, що останнім часом соціологічні підходи до вивчення бідності навряд чи оперують такими поняттями, як абсолютна бідність, оскільки бідність – це завжди ситуація, що визначається як недолік необхідних ресурсів, вимірюваних відповідно до певної соціетальної норми» [1, с. 160].

Починаючи з 80-х років ХХ століття, вчені та політики при аналізі бідності використовують термін «соціальна ексклюзія». Так, бібліографічний індекс бібліотеки Копенгагена свідчить, що, починаючи з 1986 року, частота операційного вживання таких понять, як бідність і депривація в оцінці проблематики, неухильно знижується, в той час як темпи використання таких термінів, як андерклас, ексклюзія і маргіналізація відчутно зростають, що свідчить про крайню складність і неоднозначність поняття «економічна маргінальність».

Актуальною залишається проблема демаркації різних аспектів економічної маргінальності, а також демаркації між ними (наприклад, між маргіналізацією і маргінальністю). Вони потребують операціоналізації, щоб через систему індикаторів і змінних можна було діагностувати деяку емпіричну ситуацію і встановити наявність і ступінь вираженості в ній економічної маргінальності в її різних проявах: «бідність – класичний феномен, що асоціюється з епохою ранньої індустріалізації, в той час як соціальна ексклюзія – її постмодерністський еквівалент. У зв'язку із цим обидва поняття асоціюються із двома

протилежностями: багатством та інтеграцією. Бідність – такий ранній стан, коли більшість робітничого класу експлуатується буржуазією. Соціальна ексклюзія епохи постмодерну, навпаки, – стан, коли меншість маргіналізується від суспільства середньої маси» [1, с. 159].

Порівняльно-історичний метод (історико-типологічний) надає змогу шляхом порівняння встановити схожість та відмінність між різними соціальними явищами. Сутність тієї чи іншої події, явища або процесу стає більш зрозумілою при порівнянні його зі схожими, аналогічними. Дослідження економічної маргінальності як соціального явища безпосередньо пов'язане з такими поняттями, як аномія, девіація, відчуження, декласовані елементи (паупери і люмпени), лімінальність, ексклюзія. Тому необхідним є порівняння з іншими поняттями для їх розмежування і уточнення концептуального змісту.

Соціально-економічний аспект життєдіяльності людини є одним із провідних задля розуміння сутності економічної маргінальності. Дослідницька увага фокусується на матеріальному становищі індивідів та їх ролі в економічній системі суспільства, зазвичай зводиться до розгляду в якості явних економічних маргіналів жебраків, безробітних. Проте ототожнювати ці маргінальні групи не слід, оскільки факторів, що призводять до економічної маргінальності, багато, і необхідно враховувати всі особливості. При цьому зазначимо, що зв'язок між економічним статусом і маргінальністю є одним із найбільш стійких і значних. Більше того, займане в сучасному суспільстві становище в економічній системі є дуже актуальним для дослідження економічної маргінальності.

Людина, яка втратила зв'язок зі своїм суспільним класом і його інтересами, але не приєдналася до іншого соціального класу, яка не бере участі в суспільному виробництві, морально дезорієнтована, зазвичай позначалася терміном «люмпен-пролетаріат» (декласовані шари, безхатченки, жебраки, кримінальні елементи). Люмпен-пролетаріат

рекрутується з різних класів, не здатний до організованої політичної боротьби. Явище особливо широко поширене в умовах капіталізму, оскільки є неконкурентоспроможним на ринку кваліфікованої праці.

Згодом поняття «люмпен-пролетаріат» і особливо просто «люмпен» стають загальним позначенням декласованих особистостей. Термін «люмпен-пролетаріат» був введений К. Марксом для позначення нижчого шару пролетаріату, який відрізняється бідністю, слабкою політичною організованістю і низьким культурним рівнем. Згодом цей термін був розвинений у ХХ ст. в західному суспільствознавстві (О. Бауер, А. Кестлер та ін.). Останньою в якості більш загальної категорії використовувалося і поняття «декласовані елементи». Вони поділялися на шари пауперів і люмпенів.

Процес декласування трактувався як втрата окремими людьми і групами зв'язків зі своїм суспільним класом (які визначалися його ставленням до власності на засоби виробництва) та його інтересами, що не стала переходом до складу іншого класу. Це не вертикальна соціальна мобільність, а, скоріше, втрата чіткої приналежності до марксистського поділу суспільства взагалі. Звичайно, таке «випадання» із соціальної структури супроводжувалося негативними оцінками декласованих елементів як людей, які не беруть участі в суспільному виробництві, морально опустилися і розклалися. Вказувалося, що втрата «класового обличчя» в капіталістичному суспільстві (особливо під час його становлення і криз) властива всім класам, верствам і групам у них, але в різному ступені залежно від займаного становища. Так, люмпен-пролетаріат був наслідком такого процесу в рядах робітників, особливо їх середніх і нижчих верств, перехідність його видно вже з подвійної назви як поєднання властивостей люмпена і пролетаря. Сама можливість декласування в соціалістичному суспільстві заперечувалася, оскільки це приписувалося тільки антагоністичним формаціям минулого і сьогодення.

Декласування поділялося на два етапи – пауперизацію і люмпенізацію – з відповідними категоріями населення в результаті. Їх виділяли за мірою того самого розриву зі своїм класом, який, природно, мав кілька стадій, що породжували проміжні шари і групи. Пауперизація пов'язана із втратою стабільної роботи, з ослабленням приналежності до своєї професії, роду занять, що призводить до зубожіння. Паупери перебувають в абсолютній бідності, такій, що не дозволяє їм задовольняти навіть мінімальні потреби в продовольстві, одязі, житлі, медичній допомозі та освіті. Але це ще не повне «вимивання» з лав «своїх», оскільки головний, із марксизму, критерій віднесення до них (участь у виробництві), хоча і на більш низькому, ще зберігається.

Наступною стадією декласування була люмпенізація, як перехід з пауперів далі вниз, у шар люмпенів. Головною ознакою останніх був повний розрив із добуванням засобів для існування законними способами. Тому люди даного шару самого «дна» суспільства багато в чому зливаються з різними злочинними утвореннями і заняттями, а також живуть за рахунок жебрацтва. Постійна відсутність роботи і небажання більшості люмпенів її шукати виключають їх із виробничих процесів і економічної системи в цілому. Звичайно, це тягне за собою відповідні наслідки в матеріальному, юридичному, побутовому, поведінковому і духовно-моральному аспектах їхнього життя. Люди поступово втрачають типові контакти з рештою суспільства, замикаються в собі, вкрай відокремлюються. Перехідність тут завершена придбанням нового довгострокового статусу, і тому, мабуть, люмпени з часом стали загальною назвою декласованих верств.

За аналогією із втратою приналежності до робітничого класу розглядалося формування люмпенства з інших класів і верств. Спектр соціального походження люмпенів у першому поколінні може бути різний. При аналізі принципу виділення люмпенізованих елементів абсолютно справедливо вказувалося на помилковість подібного

вичленовування в рамках суспільства на основі принципу одержуваних прибутків і взагалі матеріальної забезпеченості, наприклад, великих прибутків люмпенів-злочинців. Тому люмпенство зовсім не є синонімом бідності. Стратифікаційні характеристики декласованих верств можна звести до двох основних моделей розташування у структурі суспільства: саме на його «дні» і на периферії взагалі. У першому випадку люмпени знаходяться на нижній межі (а паупери трохи вище), оскільки вони повністю декласувалися. У другій моделі люмпени примикають до кожного класу і прошарку суспільства, вбираючи в себе тих, хто втратив свою класову приналежність навіть із вищих шарів. При цьому тут вони становлять периферію класів, де їх риси спотворені, а зв'язки послаблені.

Порівнюючи ці поняття із сучасним розумінням економічної маргінальності, слід виділити відмінності між ними. Декласування, хоча воно і визнається закономірним, неминучим, майже завжди є шляхом вниз, і тому деструктивне для суспільства в цілому і для конкретного індивіда або соціальної групи зокрема. Воно не має позитивної мети, з формальної точки зору це, свого роду, – «соціальна смерть». Цей процес може сповільнитися, зупинитися і навіть у дуже рідкісних випадках бути повернутий назад завдяки об'єктивним і суб'єктивним факторам, проте він залишиться наслідком несприятливого впливу ззовні, результатом власних дій індивіда або їх поєднання. При цьому слід відзначити, що економічна маргінальність далеко не завжди так деструктивна. Звісно, у неї теж неминуча фаза руйнування чогось колишнього з усіма наслідками, що випливають звідси складнощами для людини і її оточення. Проте вона, як правило, спрямована на спробу поліпшення становища в суспільстві (добровільна маргінальність, урбанізація, переїзд, зміна професійної діяльності тощо) і може бути чинником позитивних соціально-економічних змін. Недарма з таким розумінням пов'язані вказівки на видатних для свого часу діячів політики, науки, мистецтва, а також мігрантів, які різко поривають зі звичними умовами

життя в надії на кращу долю. З такої позиції маргінальність вельми конструктивна і навіть позитивна.

Також для позначення груп соціальних «низів», що протистоять більшості суспільства, нерідко використовується поняття «андерклас» (нижчий клас, не інтегрований у суспільство і систему його економічних відносин). Даний термін було введено в науковий обіг у західній (американській і британській) соціології в 1960-х рр., де ним позначалися найнижчі верстви, позбавлені доступу до визнаних у системі статусів, і мають цінності, відмінні в негативному сенсі від цінностей основної маси суспільства. Він об'єднує безхатченків, нелегальних мігрантів, хронічних безробітних, ніби «викинутих» із соціуму. Вказується саме на пригнічений стан «андеркласу» та його боротьбу проти суспільства. Позначення даного становища соціальної структури та економічної системи прийшло на зміну марксистським термінам «паупер» і «люмпен-пролетаріат», хоча не ототожнюється з ними. З цієї точки зору люмпенізація виглядає крайнім, несприятливим варіантом маргіналізації.

Аксіологічний підхід. Цінність – одна з основних понятійних універсалій філософії – означає елементарні складові найбільш глибинного шару всієї інтенціональної структури особистості. Смыслоутворювальними основами людського буття, що визначають напрями та мотивованість життя і діяльності людини, є комплекс моральних, етичних, культурних цінностей. Аксіологічний підхід, насамперед, фокусує філософське пізнання на аналізі особистості та її проявів, сенсі індивідуального та соціального буття, ідеалах та імперативах. Цінності, на які орієнтуються як окремі індивіди, так і соціальні групи, формують ціннісні орієнтації. Зміни в ціннісній структурі свідомості передбачають зміни світогляду: «Ціннісні орієнтації особистості визначаються як складний феномен, який характеризує спрямування та зміст активності особистості, визначає загальний підхід людини до світу, до себе, надає сенсу особистісним позиціям» [78, с.

178]. Отже, система ціннісних орієнтацій є рівнем саморегуляції і реалізується у поведінці особистості.

Маргінальна особа здебільшого схильна до створення антигромадських об'єднань із системою цінностей, яка протистоїть домінуючій. Об'єднання у межах нижчого класу різних шарів перетворює його на утворення, що служить швидше демаркаційною лінією між суспільством та аутсайдерами, йому чужими і протидіючими. Поряд з економічним конфліктом, економічні маргінали зазвичай переживають також етнокультурний, релігійний та юридичний конфлікти із «середнім класом» та елітою. При цьому розділення усередині найнижчого класу немає: він сприймається майже як однорідно негативна маса, антисоціальні елементи, загроза суспільній моралі та політичній стабільності.

Маргінальність може відігравати і позитивну роль, коли маргіналізації піддаються найбільш активні, освічені представники суспільства, здатні виробити нові форми економічної взаємодії. Як правило, маргіналами стають люди у зрілому віці, що вже накопичили певний професійний потенціал.

У теорії постіндустріального суспільства економічні маргінали протистоять «середньому класу» та інтелектуальній еліті, консолідуються і замикаються у собі, представляючи значну деструктивну силу. У них немає відчуття довіри до стандартних норм та інститутів суспільства і немає основи ідентичності з ними. Вони набагато більше ідентифікують себе з неформальними і нелегітимними формами соціальної активності. У постіндустріальному суспільстві у маргіналів немає позитивного ресурсу, але є значний негативний, деструктивний ресурс. Як крайній прояв соціального виключення у сучасному західному суспільстві економічна маргінальність є дестабілізуючим чинником у довготривалій перспективі. У даному контексті економічна маргінальність служить демаркаційною лінією, що розмежовує принципово різні виміри соціокультурного буття.

За допомогою діяльнісного підходу було проаналізовано види взаємодії індивідів, соціальних груп в умовах маргінальної ситуації, а також роль економічної маргінальності як чинника впливу на соціалізацію особистості.

Економічна маргінальність як соціальне явище акцентує увагу на проблемах особистості в контексті соціально-економічних змін. Маргінальна особистість є конструкцією, що віддзеркалює процес ускладнення суспільної структури, посилення соціальної мобільності і покликана допомогти вивченню сучасного розвитку людини, його адаптації до зміни економічної системи. Характеристики маргінальної особистості в даному ракурсі: інтеріоризація цінностей і норм різних соціальних груп і соціокультурних систем (нормативно-ціннісний плюралізм); поведінка індивіда в даній соціальній групі (соціокультурній системі) на підставі норм і цінностей інших соціальних груп і соціокультурних систем; неможливість однозначної самоідентифікації індивіда; певні відносини «індивід – соціальна група» (виняток, часткова інтеграція, амбівалентність індивіда): «у світлі різних аспектів соціального визначення людини: людина як трансісторичний суб'єкт; як персоніфікація суспільних відносин певної епохи» [103]. У цьому випадку маргінал представляється результатом дозволу об'єктивних протиріч економічних взаємовідносин і взаємодій. Уявлення про маргінальні елементи як про «соціальне дно», куди «стікаються» представники різних класів і верств, які опустилися, найбільш традиційне і звичне. Доволі звичайним було віднесення до них і порівняно благополучних громадян, які втратили свою класово-групову, економічну, територіальну, морально-етичну ідентичність.

Висновки до розділу 1. У сучасній науці наявне зацікавлення до умов, що впливають на виникнення і динаміку економічної маргінальності, а також до вироблення індикаторів маргінального стану в

сучасних соціокультурних умовах. В якості маркерів економічної маргінальності розглядаються низький рівень визнання загальнообов'язкових цінностей і норм, відносна депривація, соціальна дезадаптація та інше. Кризу зайнятості та зміни ринку праці виділяють в якості основних чинників, що впливають на динаміку цього соціального явища.

Наукова розробка економічної маргінальності як соціального явища перебуває у стадії подальшого розвитку. Своєрідність підходів до її дослідження і розуміння багато в чому визначаються специфікою конкретної соціальної дійсності і тих форм, яких це явище в ній може набути. Багатоаспектність поняття маргінальності, його багатовекторність і міждисциплінарний характер не могли не привернути увагу дослідників сучасних соціальних процесів. Отже, вивчення маргінальності припускає міждисциплінарний характер цього дослідження, що об'єктивно, оскільки проблеми перехідних явищ актуальні у багатьох сферах соціально-гуманітарного наукового знання.

Звернення до проблеми економічної маргінальності в контексті соціально-філософського аналізу базується на поглибленому дослідженні цього явища в руслі загальноприйнятих концепцій і поступового осмислення його в контексті особливостей соціокультурної ситуації в сучасній Україні. Вона досліджується також в комплексі із девіантною і деліквентною поведінкою, аномією, станом відчуженості від системи загальноприйнятих норм. Найбільш характерною ознакою цього явища є те, що воно корелює із певними соціально-економічними параметрами, які унеможливають можливість задоволення матеріальних потреб. Економічна маргінальність визначається шляхом застосування певних порівняльних характеристик, що віддзеркалюють якісні особливості цього граничного стану існування конкретної людини, групи людей чи певної соціальної спільноти відносно до параметрів та умов життя, які є загальноприйнятими у суспільстві.

В якості провідного чинника, що впливає на економічну маргінальність, визначається низхідна вертикальна мобільність, оскільки вона супроводжується втратою колишніх соціальних позицій, зміною соціального та економічного статусу і умов життєдіяльності. Також наслідком розвитку процесів маргіналізації є деформація системи цінностей. Виробляється нова, особлива система ціннісних установок, яка характеризується глибокою ворожістю до існуючих соціальних інститутів, максимальною гостротою соціального нетерпіння, схильністю до максималістських рішень, крайнім індивідуалізмом і різким запереченням будь-яких видів соціальної організованості.

Специфікою розуміння категоріального поля «маргінал» - «маргінальна людина» - «маргінальність» є те, що маргінальність як явище буття людини у суспільстві, по своїй суті, не є обов'язково її соціокультурною характеристикою. Це більш об'ємна складова людини. Саме тому ми розуміємо під маргінальністю несистемне положення (несистемний статус) людини у суспільстві, яке характеризує його сучасне буття, сутність чого проявляється у його поведінці або моделі поведінки у соціальній ролі, поглядах на життя, що значною мірою відрізняються від стандартних та знаходяться на межі дезадаптації.

Аналізуючи напрями економічної маргінальності, слід зазначити, що у царині соціальної філософії відсутні комплексні дослідження економічної маргінальності суспільства, її джерел, умов переростання граничного стану окремих соціальних груп у маргінальні та психологічні особливості свідомості маргінальної людини. Найбільш поширений напрям дослідження економічної маргінальності ґрунтується на аналізі соціальних причин виникнення даного соціального явища. У даному контексті економічну маргінальність найчастіше визначають як певну форму аномії, оскільки вона характеризується виключенням індивіда або соціальної групи із системи соціальної взаємодії, яке призводить до певної дихотомії.

Другий напрям дослідження економічної маргінальності аналізує це соціальне явище у контексті соціалізації особистості у суспільстві, що підпорядковується соціокультурним трансформаціям. Отже, статус економічного маргінала – це позиція, де втілилися протиріччя структури суспільства. Невизначеність становища економічних маргіналів, відсутність стійкої шкали ціннісних орієнтирів, зниження у переважній більшості соціально-економічного статусу у зв'язку із втратою роботи, економічною кризою тощо призводять до нагромадження негативної соціальної поведінки, до деструктивних тенденцій у розвитку суспільства.

При аналізі економічної маргінальності також доцільно виділити психологічні характеристики маргінальної людини, наприклад, серйозні сумніви у своїй особистій цінності. Економічна маргінальність в даному дослідницькому контексті розкривається як підстава самоідентифікації індивіда, визначаються і аналізуються умови, що сприяють створенню маргінальної ситуації.

Окрім соціально-філософського, є філософсько-історичне розуміння маргінальності. Враховуючи соціокультурну сутність сучасного суспільства, маргінальну людину визначаємо як соціокультурну людину, що перебуває одночасно в різних соціокультурних системах, які суперечать одна одній та призводять до соціокультурної дезадаптації.

РОЗДІЛ 2

ЕКОНОМІЧНА МАРГІНАЛЬНІСТЬ В СОЦІАЛЬНОМУ ПРОСТОРИ

2.1. Економічна маргінальність як соціально-філософська проблема

Серед зарубіжних досліджень, які аналізують економічну маргінальність як соціальне явище та сприяють її розумінню у сучасному дискурсі, слід зазначити праці А. Аткинсона, З. Баумана, Х. Дікі-Кларка, П. Дракера, Е. Гіденса, Н. Гиста, Х. Сильвер. В них домінують проблеми становища молоді у суспільстві, екстремізму, особистісно-психологічні проблеми, просторова сегрегація, міграційні процеси, бідність та бездомність, феномен декласування, злочинність, алкоголізм і наркоманія, соціальний антиномізм, деякі пересічні з маргінальністю за змістом поняття (такі як «лімінальність», «андерклас», «ексклюзія»).

У соціальному, психологічному, соціологічному та комунікативному аспектах феномен маргінальної особи та маргінальної поведінки розглядають такі вчені як Т. Заславська, М. Бабаєв, Є. Борзунов, С. Залацький, І. Карпець, В. Кудрявцев, Н. Мельникова, Н. Фенаков, Л. Шабанов та інші. Передбачається докладний аналіз тих елементів, які підсилюють або послаблюють інтенсифікацію маргіналізаційних процесів. Проблему соціокультурної диференціації у сучасному суспільстві та різних видів нерівності відображено у працях В. Іноземцева, І. Негодаєва, Т. Аймалетдінова, Є. Борінштейна, Е. Тоффлера, М. Кастельса, А. Барда, Я. Зодерквіста, П. Дракера, А. Турена, Д. Белла, Е. Дайсона, М. Пальчинської та ін.

Концепції, висвітлені у роботах О. Барда, Ж. Бодріяра, Ж. Дельоза, М. Кагана, С. Кучинського, В. Іноземцева, І. Хассана та інших дозволяють осмислити процеси, притаманні сучасному суспільству, виокремити особливості формування соціокультурних відносин, зокрема, економічних відносин та інших факторів, які суттєво впливають на

економічну маргінальність, що свідчить про зміни не тільки соціально-філософського дискурсу, але і самого соціокультурного простору.

Як вже було зазначено, у підрозділі аналізується економічна маргінальність у контексті соціально-філософської проблематики. Концептуальною основою даного аналізу є формування нового соціокультурного типу особистості, яка функціонує в системі певних економічних відносин. В умовах інформаційної спрямованості цивілізаційного процесу, формування глобального ринку праці та особливостей прояву економічної маргінальності в соціальному просторі інформаційного суспільства, дане соціальне явище є не тільки джерелом дестабілізації суспільства, а й джерелом інноваційної діяльності особистості, що відображає її унікальність.

Слід підкреслити, що в межах соціально-філософського аналізу економічна маргінальність має не тільки соціальний контекст, а й онтологічний вимір, оскільки виражає положення або стан індивідів та груп зі специфічними топологічними властивостями в соціальному просторі. Отже, економічна маргінальність корелює з поняттями «границя» і «межа», але не тільки у статичному стані, але в сенсі динамічному, що може виражатися в подоланні екзистенціальної кризи.

Як вже було зазначено у першому розділі, економічна маргінальність в історичній ретроспективі переважно розуміється як щось негативне, онтологічно вторинне, оскільки зазвичай порівнюється з нормою (соціальною, антропологічною, етичною тощо), будь-яке відхилення від якої сприймається як порушення, загроза. Але існує й інша точка зору, що акцентує соціальну, евристичну й онтологічну цінність економічної маргінальності. Ця позиція виражена, наприклад, в роботах В. Тернера [133] і М. Еліаде [44]. Відповідно до думки Тернера, нові соціальні структури і відносини можуть виникнути тільки на межі старих структур, їх становлення відбувається на зламі, при переході через хаотичний стан, коли змінюються норми і цінності існуючої соціальної

системи. М. Еліаде підкреслює, що в людському бутті є внутрішня демаркаційна межа і «завжди так чи інакше є пропуск між сакральним і профанним і перехід від одного до іншого, і саме існування розриву і переходу лежить в основі релігійного життя» [44, с. 43].

Можна простежити зміни у вживанні цього поняття від соціологічного контексту до гносеологічного в історії культури і філософії, при вивченні різноманіття наукових дискурсів та точок зору, а потім до онтологічного контексту. Спочатку найбільш обговорюваною була маргінальність культурна, характеризуюча специфічне граничне становище людини або соціальної групи в суспільстві. Була визначена маргінальна особистість, виділені маргінальні групи, меншини. Дане поняття розроблялося для виділення та аналізу специфічних відносин «соціальний суб'єкт – соціальна спільність», що протиставляються.

У центрі уваги ставала деяка само собою зрозуміла норма, всі відхилення від якої визнавалися патологією і виштовхувалися за межу раціональної свідомості і впорядкованої соціальної реальності. За абсолютний еталон приймається щось, обумовлене конкретними соціально-історичними і психологічними причинами, інтересами влади і національними традиціями. Найбільш поширеним є розуміння економічної маргінальності як відхилення від норми, віддалення від деякого символічного центру ціннісної системи координат.

Поняття норми формулюється в рамках деякої ідеологічної системи, задається як якась аксіома, привнесена в мислення ззовні, обумовлена культурно-історично, що прив'язується до конкретної традиції. Але в такому випадку логічна категорія норми не може бути підставою для визначення маргінальності, вони рівнозначні, однаковою мірою історично мінливі. У класичних вченнях про людину норма визначалася різними способами: як біологічно оптимальне, як психологічно прийнятне, як раціональне (розум), як морально гідне (добро) або як естетично привабливе (краса). При цьому норма

виводилася не стільки через реальні відносини, скільки з ідеологічних уявлень. Отже, норма завжди визначалася через належне, тобто ідеальне і тому неминуче абстраговане, абстрактне, до того ж як щось досконале, абсолютне.

Будь-яка людина – істота багатовимірною, яка має багато властивостей і якостей, функцій і ролей, тому за одними критеріями і параметрами вона належить до більшості, але за іншими потрапляє в одне з меншин. Таким чином, будь-який прояв маргінальності, зокрема й економічної, характеризує також унікальність і несхожість, людську індивідуальність.

Тільки наприкінці ХІХ сторіччя разом із критикою підстав європейської цивілізації (Ф. Ніцше, О. Шпенглер) стало з'являтися зацікавлення іншими способами буття людини. Некласична європейська філософія з новими підходами до проблем людського буття для свого аналізу зажадала і відповідної методології (лінгвістичний аналіз, герменевтика, психоаналіз, феноменологія, екзистенціалізм, структуралізм, постмодернізм).

Французький структуралізм використовував поняття «маргінальний суб'єкт», «маргінальний простір», «маргінальне існування», що виникає на зламі, межі соціальних структур, виявляючи свою граничну природу при будь-якій зміні. Наприклад, ідея децентрації Ж. Дерріди знищує саму ідею норми і відхилення і відстоює ідею «розрізнення», «інакшості», співіснування безлічі нетотожних одна одній, але цілком рівноправних інстанцій. Зі зникненням «центру», що є осередком і символом влади, зникає і поняття пануючого, домінантного, обов'язкового [166, с.72].

Для Р. Барта маргінальність виражає прагнення до нового на шляху заперечення всіляких культурних стереотипів і заборон, що уніфікують владу загальності над одиничністю і унікальністю. М. Фуко вважає, що неможливо міркувати про справжню маргінальність у межах бінарної опозиції, бо ідентифікувати її як таку можна лише у відсутності будь-якої

норми. Він показує, що всі девіанти не є маргіналами у строгому сенсі слова, оскільки їх існування обумовлене наявністю норми, а досвід маргінального існування не може бути вписаний всередину інституційних стратегій [167].

Отже, у сучасній філософії сталося значне зрушення від спроб класичної філософії й антропології звести сутність людини до одного основного принципу або субстанції (зазвичай – розуму), до неklasичних уявлень про складність і різноманіття феноменів людського буття і парадоксальності природи людини, де маргінальність, зокрема в її економічному вимірі, розглядається як невід’ємна умова буття особистості.

Показовим є особливий інтерес до змінених станів свідомості, екстремальних і граничних ситуацій, тілесних практик, радикального досвіду, всього того, що може виявити межа можливостей, показати масштаб людського в людині. В даному контексті економічна маргінальність розвивається на противагу домінуючим в ту або іншу епоху правилам раціональності, представленим у панівній філософській традиції, часто антисоціальних або асоціальних, і може виявитися структуроутворюючими елементами для формування соціально-економічних відносин, що відповідають новим реаліям. Таким чином, економічна маргінальність так само може бути представлена як гносеологічна категорія, що позначає щось нелогічне, недосяжне для пізнання. Сюди може бути віднесено все ірраціональне, суперечливе, зокрема, нетипові форми економічної діяльності або нетипові прояви економічної культури.

У рамках соціально-філософського аналізу економічна маргінальність може бути представлена як онтологічний феномен, як універсальна властивість людського буття, як характеристика деяких форм і способів буття, його становлення і зміни, тобто як динамічний момент руху матерії, а також специфічний онтологічний статус,

граничний стан. Економічна маргіальність постає як внутрішня характеристика самого буття і підкреслює складність його соціального устрою, багатовимірність і нелінійність онтологічних і антропологічних просторів.

Можна говорити про межу буття маргіальних об'єктів, а також про межі його пізнання. Така специфічна онтологія виражає нелінійну будову простору і непередбачувану поведінку об'єктів поблизу межі. Рух об'єктів на межі має особливу, складну динаміку – це не просто рух і переміщення, а перехід на інший онтологічний рівень. У контексті символізму постмодерністської філософії, згідно із точкою зору Кірсанової Л., економічна маргіальність може бути інтерпретована як «топологічна структура, перехід через межу як динамічний процес, перетин границь як зміна онтологічного статусу, який задає деяку граничну область людського буття з певними якостями, специфічними формами і способами існування, яка відрізняється від інших областей і має межі. Це є якась стійкість якостей буття об'єкта, межі індивідуального буття, що відрізняється від буття інших людей» [67, с. 56].

Визначення людини можливе через виявлення межлюдського буття, є необхідною умовою для виходу за межі свого способу існування. У центрі уваги постає специфічний і навіть унікальний досвід, який переживається лише в екстремальних і граничних ситуаціях.

Зміни в соціальному світі, процеси, що відбуваються в ньому при трансформаціях у перехідні моменти історії, порушують цілий комплекс серйозних питань, які вимагають свого сприйняття й усвідомлення, насамперед, у контексті цілісної природи, через прояв у соціальній дійсності. Соціальні відносини залежать від процесів постійних перетворень, зростання і занепаду. Ці зміни викликають до життя цілковито нові феномени, які трансформують багато соціальних факторів і впливають на їх організаційні функції.

За певний проміжок часу в соціальній структурі накопичуються напруги і деформації, які призводять до дисфункціональності різних елементів цієї структури. Ці деформації і напруги не завжди здатні усуватися за допомогою існуючого соціального планування будь-якої частини соціальної структури. Часто вони призводять до видозмінювання або руйнування соціальних інститутів або суспільних відносин. Коли ці зміни досягають точки біфуркації, вони народжують нову соціальну систему, знищуючи стару. Зміни структури породжуються найрізноманітнішими соціальними і культурними факторами. Малопомітні сьогодні явища здатні стати в подальшому джерелом великих (аж до глобальних) перетворень соціальних структур і систем.

У даному випадку економічна маргінальність стає тим інструментом, що є необхідним для осмислення процесів переструктурування соціальних систем, які призводять до перетворення суспільства. Вона може повною мірою виявити і показати загальні закономірності в явищах, що відбуваються в суспільстві в момент його трансформації, і можливі моделі його перебудови.

Отже, економічна маргінальність як соціальне явище характерна не тільки для руйнування ряду аспектів соціального буття, а й для становлення нового. В даному аспекті наукового аналізу економічна маргінальність властива не тільки кризовим епохам, але і періодам, коли вона має важливі наслідки для модернізації та якісного поліпшення громадського та особистісного буття: «Соціальний факт нормальний для певного соціального типу, що розглядається в певній фазі його розвитку, коли він має місце в більшості спільнот, які належать до цього виду, у відповідній фазі їх еволюції» [43, с. 84].

Отже, можна вважати, що економічна маргінальність як соціальне явище, яке спостерігається у процесі соціальних трансформацій, не містить аномійного характеру, а відповідає певному контексту суспільно-історичних реалій.

У періоди криз (соціальних, економічних, культурних тощо), коли настає момент біфуркації всередині цілого, відбувається різке збільшення кількості економічних маргіналів, які не змогли пристосуватися до мінливих соціально-економічних умов. Саме упродовж цього часу відбуваються процеси швидкої трансформації та дестратифікації соціальних груп і спільнот.

Якщо розглянути розвиток моделей суспільного устрою в історичній ретроспективі, то слід зазначити, що економічна маргінальність як соціальне явище була властива і традиційному, й індустріальному суспільству. Ці моделі суспільних устроїв являли собою сукупність певних соціальних одиниць, кожна з яких була цілком самодостатня в економічному, політичному та в інших аспектах. Вони могли порівняно константно зберігати свою унікальну ідентичність у певний проміжок часу, коли не відбувалися соціальні катастрофи (релігійні або політичні реформи, громадянські війни тощо). Сучасне суспільство є якісно іншим утворенням: різні культурні, економічні, політичні та інші його складові знаходяться у процесі постійної взаємодії. Відбуваються безперервні соціокультурні, економічні, політичні зміни в раніше однорідному середовищі внаслідок посилення глобалізаційних процесів. На думку засновника теорії структурації Ентоні Гіденса, «якась соціальна система може бути утворена із соціальних структур, членів і культур, що належать до двох або більше спільнот. Такі соціальні системи численні і різноманітні» [161, с. 34].

У сучасну епоху все людство входить в єдину систему соціально-культурно-економічних, політичних та інших зв'язків, взаємодій і відносин. Порівняно з минулими історичними епохами незмірно зросла загальнопланетарна єдність людства, яка представляє собою принципово нову суперсистему, пов'язану спільною долею і спільною відповідальністю.

Незважаючи на різючі соціально-культурні, економічні, політичні контрасти різних регіонів, держав і народів, правомірно говорити про становлення єдиної цивілізації – глобальної. Будь-який технологічний переворот призводить до глибоких змін не тільки у продуктивних силах суспільства, а й в усьому способі життя людей.

Особливість сучасного технологічного перевороту, пов'язаного з формуванням глобального інформаційного простору, полягає в тому, що він створює принципово нові передумови для універсалізації та уніфікації соціальної взаємодії. Завдяки широкому розвитку новітніх технологій, комп'ютеризації, розвитку засобів масової інформації та комунікацій, поглиблення поділу праці та спеціалізації, людство об'єднується в єдину соціокультурну цілісність.

Глобалізація соціальних, культурних, економічних і політичних процесів у сучасному світі, поряд із позитивними рисами, породила низку серйозних проблем – світових глобальних проблем сучасності. Духовно-моральною основою появи глобальних проблем сучасності є широке поширення ідеології споживацтва.

Зважаючи на те, як технічний прогрес полегшує безліч виробничих процесів, сучасна людина всезростаючою мірою потрапляє в залежність від різноманіття речей. Втрата ціннісних орієнтирів призводить до дефіциту особистісної самоідентифікації, змушує людину переглянути систему культурних цінностей. Кризовість, безформеність, хаотичність сучасної епохи глобалізації дозволяє охарактеризувати нинішній стан культурно-історичного процесу як перехідний, як самостійний момент розвитку.

Як зазначає Й. Тербонр, для сучасної техногенної цивілізації характерне ускладнення її структур і одночасно спостерігається тенденція до її уніфікації, оскільки маргінальність у всій різноманітності її проявів перетворює самі способи духовного освоєння дійсності [132]. Пронизуючи все суспільство, всі його рівні, а також структури свідомості,

економічна маргінальність проявляється не тільки в соціально-економічних явищах, а й містить у собі культурні та духовні наслідки.

Тільки за мірою того, як вона, заломлюючись в історичній свідомості, захоплює більші суспільні структури, виявляються загальні риси і ознаки, що характеризують її. Такий стан речей обумовлений тим, що маргінальна свідомість, ставши іншою відносно до свідомості стандартизованої, шаблонної, неминуче накладає свій відбиток на нове сприйняття і розуміння проблем і завдань соціальної дійсності.

Економічна маргінальність, незалежно від того, стосується це особистості або соціальної групи, має не тільки соціально-економічний аспект, але, передусім, онтологічний вимір, оскільки віддзеркалює становище зі специфічними топологічними властивостями – здатність перебувати на межі не лише соціального буття, а й людської реальності в цілому, позиціюватися як крайній, граничний стан.

Згідно з думкою Томчук-Пономаренко Н. [136], оформлення економічної маргінальності як соціального явища можна умовно поділити на три стадії. Перша, початкова стадія, виражається в розпаді окремих соціальних груп і економічних структур суспільства. На даному етапі групи і спільноти економічних маргіналів, порушені цим процесом, здебільшого люмпенізуються, випадають із системи соціальних відносин. Економічні маргінали є гетерогенним утворенням, що складається з найрізноманітніших елементів, але всім їм властива втрата цілісності при взаємодії із системою соціально-економічних відносин на початку процесу трансформації, коли піддається деформації вся соціальна цілісність суспільного буття.

Таким чином доходимо висновку, що у даному випадку економічна маргінальність є специфічним утворенням, яке з'являється на зламі економічної, соціальної, політичної та духовної структур при зіткненні нового зі старим. Такий підхід до економічної маргінальності змушує розцінювати її як соціальну ентропію, необхідну складову частину

життєдіяльності суспільства. Ентропійні характеристики, властиві їй, мають об'єктивний і необхідний характер відносно до будь-якої соціальної цілісності.

Друга стадія економічної маргінальності настає в момент, коли більшість економічних структур конкретного суспільства починають трансформуватися, наближаючись до точки біфуркації. Ця стадія характеризується переходом кількісних змін у якісні. Кількість соціальних груп, що перебувають в полі економічної маргінальності, збільшується до того рівня, коли вона перестає бути лише аномією і перетворюється в соціально прийнятну форму соціальної взаємодії.

При цьому можливі два основні варіанти розгортання даної стадії: в першому випадку маргіналізуються вищі верстви суспільства, які виступають провідниками нових культурних, економічних, політичних, соціальних та інших норм і стандартів буття, до цього в даному суспільстві невідомих або йому невластивих (наприклад, інтернет-підприємництво на самому початку свого виникнення розглядалося як маргінальна форма економічної діяльності).

Найчастіше вони навіть не усвідомлюють самої сутності і всіх тих наслідків, які приносять із собою їх інноваційні ідеї та вчинки в дане соціальне середовище. В цьому випадку можна очікувати, що суспільство буде, найімовірніше, розвиватися еволюційним шляхом. Інший варіант розвитку передбачає маргіналізацію середніх і нижчих соціальних верств суспільства, і в цьому випадку економічна маргінальність стає основою кардинальних, революційних змін.

Завершальна стадія економічної маргінальності з'являється одразу після точки біфуркації, коли утворюється нова цілісність суспільства як системи, а залишки старої маргіналізуються. В даному випадку економічна маргінальність втрачає свою прогресивну спрямованість: породжена нею нова система або форма соціально-економічної взаємодії, яка, пройшовши точку біфуркації, стає нормою, перестає бути

маргінальністю за визначенням. Але як соціальне явище не може зникнути повністю, вона іманентно властива і новій системі економічних відносин. Вбираючи в себе залишки елементів колишньої системи, вона набуває регресивної спрямованості. Цей регрес може проявлятися на всіх рівнях суспільного буття, а не тільки в економічній сфері.

Так, при формуванні нової економічної системи завжди знаходяться сили, які не приймають нові соціальні реалії і прагнуть, за можливістю, повернути втрачену систему. Після цієї, кінцевої фази, економічна маргінальність як соціальне явище спадає до рівня незначних соціальних проявів, де і перебуває в латентному стані до певного періоду, поки нова система не перестане бути адекватною конкретно-історичним реаліям.

Повна маргіналізація соціальної системи має для неї, як правило, катастрофічний характер, оскільки на місці зруйнованих цілісностей не завжди здатні виникнути якісь нові соціальні системи. Повністю зруйновані системи легко поглинаються іншими, більш стійкими і життєздатними соціальними цілісностями, і ті встигають реалізувати той шанс, який надає їм маргінальність, втіливши себе в якості іншої, нової цілісності. П. Штомпка спостерігає зміни соціальної системи за наступними параметрами: «1) у складі (міграція тощо), 2) у структурі (виникнення нерівності тощо), 3) у функціях (спеціалізація і диференціація робіт тощо), 4) в межах (злиття груп або конкуренція між ними тощо), 5) у відносинах підсистем (перемога політики над економікою тощо), 6) в оточенні (погіршення екологічної ситуації, епідемії тощо) [151, с. 83].

Таким чином, ми дійшли висновку: в момент, коли економічна маргінальність підходить до своєї завершальної стадії, утворюється певна цілісність, що вбирає у свою структуру складові частини попередньої системи соціальної взаємодії, але представляє в основі своїй зовсім іншу даність, наділену новими функціональними властивостями. Коли економічна маргінальність як соціальне явище розвивається гармонійно і

нові параметри органічно стають на місце старих, цілісність суспільства зберігається.

При цьому слід зазначити, що розвиток даного явища не завжди проходить всі ці три фази. В цьому випадку можна констатувати незавершеність трансформаційного процесу, оскільки вона не спричинила руйнування старої цілісності і не досягла точки біфуркації, породивши нову систему. У випадках, коли процес перетворення не завершений, а наявний у соціальній структурі конкретного суспільства, різні, протилежні за своїми проявами і функціональністю форми соціальної взаємодії не дозволяють економічній маргінальності оформитися в будь-яку цілісність.

Це означає, що період завершення даного соціального явища в часі може тривати невизначено довго. Тому поряд з окремими соціальними групами і структурами економічна маргінальність виступає не тільки як часта ознака, що характеризує соціальну дійсність і процеси, що в ній відбуваються, але і як безпосередня сутнісна форма соціальної дійсності.

Для традиційних цивілізацій було характерно жорстке структурування, його рушійні сили спрямовані не лише всередину власної системи, а й у зовнішній простір, є певна домінанта розвитку даної цивілізації. Для нелінійного цивілізаційного процесу можна виділити такі ознаки:

1) низький рівень структурованості базових соціальних складових (економіки, політики, культури, релігії та соціальних інститутів);

2) циклічні розриви процесу формування соціальної системи з якісно новими базисами, регульовані механізмом інверсії розвитку;

3) синкретична домінанта, нездатність до саморозвитку, внаслідок співіснування у структурі економіки або властивих суспільству як соціальній системі маргінальних утворень;

4) Якщо переструктурування соціальної системи не має радикального характеру і будь-які процеси, що відбуваються в

суспільстві, мають еволюційний характер, то сама економічна маргінальність повільно включається в суспільно-історичне протікання життя [124, с. 214].

Отже, економічна маргінальність, з одного боку – один із наслідків структурованої нерівності між людьми; з іншого боку – це явище пов'язане з порушеннями і протиріччями в системі соціальних зв'язків. Проблема економічної маргінальності тісно пов'язана з методологією структурного аналізу системних об'єктів. Проміжне або периферійне становище суб'єкта в соціальному просторі є наслідком структурної диференціації центральних керуючих структур і нижніх, підпорядкованих, другорядних.

Суспільство, як організоване ціле, завжди диференційоване на групи, верстви, класи, які посідають різні позиції у сформованій соціальній ієрархії. Вони відрізняються один від одного і обсягом влади, і розмірами стану, і характером доходів, і престижем. Хоча, за конкретними кількісними пропорціями і якісними характеристиками, соціальна стратифікація в різних суспільствах неоднакова. Не існувало і не існує суспільства без розшарування, з реальною рівністю всіх його членів. Крім того, умовою саморозвитку будь-якого суспільства є діалектична єдність протилежно спрямованих процесів організації дезорганізації елементів соціальної системи, що неминуче призводить до маргінальності в абияких її проявах.

У будь-якому складно структурованому соціальному цілому оптимальне, несуперечливе поєднання елементів в систему складно досяжне. Це пов'язано зі специфікою соціальних систем. Система вважається ефективною тільки в тому випадку, якщо всі її елементи підпорядковані досягненню однієї певної мети. Мета інтегрує систему в цілісність. Але в суспільстві кожна соціальна одиниця, чи то особистість або група, у своїй діяльності керується не тільки загальнолюдськими, а й особистими, корпоративними цілями та інтересами. Тому, те чи інше

оптимальне співвідношення соціальних сил встановлюється стихійно, через зіткнення і взаємоурівноваження протилежних і загальних цілей та інтересів соціальних суб'єктів. Свобода волі, якою наділена особистість, привносить у соціальну систему елементи стихійності і непередбачуваності. Свободна індивідуальність може спрямувати свої зусилля як на створення, так і на руйнування. Вибір лінії поведінки залежить від суб'єктивних якостей особистості. Стихійні неорганізовані явища, наявні в будь-якій соціальній системі, породжують різні прояви економічної маргінальності як соціального явища.

Економічна маргінальність існує у всіх суспільствах, протягом усього розвитку людської цивілізації. У різних суспільствах у різні історичні періоди змінювався лише вигляд економічних маргіналів, змінювалися їхні зовнішні ознаки, але зберігалася сутність досліджуваного феномена. Маргінальність-периферійність завжди була формою прояву соціального відчуження: економічного, політичного, культурного, релігійного, морального тощо. У попередніх розділах було виявлено, що для того, щоб адекватно зрозуміти і виявити справжню сутність маргінальності як соціального явища, його слід розглядати одночасно у двох аспектах: по-перше, з позиції соціально-економічних чинників диференціації суспільства, що детермінують формування стратифікаційної піраміди; по-друге, явища маргінальності потрібно аналізувати через призму культури конкретного суспільства.

Комплекс соціальних зв'язків, об'єднаний в одне ціле під кутом зору їхнього культурного значення, утворює соціокультурний тип особистості. Або, іншими словами, створює «історичного індивідуума», сутність якого є сукупність конкретно-історичних суспільних відносин [163, с. 334], що визначають специфічну систему ціннісних орієнтацій і установок, які формують певний тип соціальної поведінки в основних сферах життєдіяльності: у праці, в культурному споживанні, в дозвіллі, в соціально-політичній активності, в побутових і сімейних відносинах. Те,

що мотиви поведінки людей залежать від типу культури, в якій вони отримують виховання, і від об'єктивної соціальної ситуації, в якій люди живуть, не викликає сумніву. Виділення маргінального соціокультурного комплексу можливе в тому випадку, якщо передбачається існування ієрархії соціокультурних типів особистості.

Вихідною передумовою побудови соціокультурної типології особистості є уявлення про єдність і прогресивну спрямованість всесвітньо-історичного процесу. Хоча немає підстав вважати, що всі країни і народи розвиваються – або повинні розвиватися – за єдиною логікою, і всі етапи колись пройдені однією країною або етносом, можуть відтворюватися і в інших, безвідносно до реальних умов. Але сьогодні, коли капіталізм склався як більш-менш цілісна система, єдина логіка історичного розвитку вступила у свої права, а це вже логіка капіталізму, який згуртовує сучасне суспільство завдяки універсалізації економічних, соціальних, політичних і культурних зв'язків між різними регіонами, країнами і народами. Яка ж логіка розвитку всіх країн і народів поза і незалежно від капіталізму, нам залишається тільки припускати. Капіталізм, проникаючи в усі суспільства, повсюдно породжує досить химерні поєднання індустріальної і постіндустріальної економічної культури.

Передбачається, що кожен новий етап у розвитку людства, кожна історична епоха створює новий, більш складний відносно до попереднього соціокультурний тип особистості. Велика складність подальшого соціокультурного типу обумовлена тим, що, у міру розвитку суспільства, вся мережа соціальних зв'язків, до яких включена людина, кількісно розширюється, збільшується за рахунок соціальної диференціації, що поглиблюється. При цьому ускладнення та розширення соціальних зв'язків у суспільстві прямо пропорційно ступеню свободи і самотності людини. Збільшення ступеня свободи окремої особистості є передумовою розширення «індивідуальної різноманітності» в системі,

тим самим збільшується ступінь неорганізованості, випадковості, які не передбачувані в розвитку соціальної системи. Одночасно прискорюється темп його розвитку. Через призму генетичного підходу маргінальний тип особистості повинен трактуватися двояко або як історично перший, початковий етап соціокультурного розвитку; або як граничний, перехідний, проміжний етап між епохами, що послідовно змінюють одна одну, формують той чи інший історично конкретний тип особистості.

Згідно з думкою Бродецької Ю., класифікацію соціокультурних типів особистості можна здійснювати відповідно до різних критеріїв, проте в контексті даного дослідження критерієм класифікації є спроможність адаптації до швидко мінливих соціально-економічних умов [15, с. 89]. Кожен наступний соціокультурний тип нашаровується на попередній, зберігаючи в собі все цінне у вигляді традиції. Тобто існує спадкоємність і генетичний зв'язок між різними соціокультурними типами особистості.

Економічні маргінали ніби балансують на межі раціональної і чуттєво-емоційної сфери, причому остання явно переважає над першою. Це проявляється через психологію масової поведінки, феномен організованого натовпу, також виявляється у психології декласованих верств. Маргінальна особистість у даному розумінні – це одиниця соціальної безлічі, яка втілює гранично загальний, т. б. гранично низький для даного суспільства, комплекс соціальних якостей. Маргінальний соціокультурний тип особистості окреслює границю одноманітності елементів соціальної системи, за межами якої починається її дезорганізація.

Маргінальний – проміжний соціокультурний тип особистості виникає внаслідок структурних відхилень у соціальній системі. Що більша індивідуальна свобода, яку отримує особистість, то більше різних структурних відхилень генерує соціальна система, то варіативніший її подальший розвиток. Якщо система відтворює ті ж умови, за яких

виникли якісь відхилення, то індивідуальне має тенденцію перетворюватися у групове. В такому випадку можна говорити, що під маргіналами розуміються «індивіди, їх групи і спільності, що формуються на границях станів і в рамках процесів переходу від одного типу соціальності до іншого або в межах одного типу соціальності при його серйозних деформаціях. Під типом соціальності розуміється певний соціально-правовий порядок, що відображає послідовну лінію її соціально-економічних, виробничих і культурних передумов» [4, с. 30].

У даному контексті економічна маргінальність є певним соціокультурним комплексом, що формується при переході від одного типу соціальності до іншого. При цьому різні види маргінальності жорстко один з одним не пов'язані. Маргінальність в одному відношенні не обов'язково тягне за собою маргінальність в іншому відношенні, так культурна маргінальність може стати причиною соціально-економічного декласування, але може і не викликати таких наслідків.

Мета позначених економічних перетворень – підвищити мотивацію людей до високопродуктивної праці. Глобальні економічні та політичні перетворення детермінують перекомпонування, перебудову соціальних сил, сприяють виникненню нових груп і прошарків. Якісні зрушення у структурі соціальної системи демонструють те, в якому напрямі і якими темпами рухається система, що реформується, і яка соціальна сутність кординальних перетворень. Тому, вивчаючи зміни в соціальній диференціації, відстежуючи виникнення нових і зникнення старих груп і прошарків, вчені здатні прогнозувати наслідки і результати перетворень у суспільстві.

В основі маргінальних явищ лежать процеси дезорганізації, руйнування, розриву соціальних зв'язків, які супроводжують будь-які структурні перетворення. Руйнування різних соціальних, економічних, політичних, культурних зв'язків між маргіналом і суспільством виникає з порушення процесів адаптації, пристосування того чи іншого суб'єкта до

середовища, що його оточує. Деадаптація виражається або у прагненні до самоізоляції, або у прагненні через активну взаємодію із соціальним оточенням змінити умови, в яких існує маргінал. Оскільки суспільство являє собою складну багаторівневу систему, тобто існує складна ієрархія соціальних систем, остільки існують різні варіанти відносин «соціальна система – середовище». І, отже, існують різні види маргінальності. Порушення процесів адаптації в будь-якій соціальній системі, чи то суспільство в цілому, або його елементи, такі як класи, шари, групи або індивіди, які своєю чергою також є складними системами, породжує маргінальні явища. Маргіналізація соціальних систем різного рівня виражається в накопиченні різних структурних відхилень, явищ, що вступають у протиріччя з функціональним ядром соціальної системи. Якщо система відтворює умови, в яких виникли ті чи інші структурні відхилення, то вони повторюються і набувають вже не випадкового, а закономірного характеру і в подальшому можуть увійти у функціональне ядро системи і утворити нове структурне ядро. Елементи, що утворюють нове функціональне ядро соціальної системи, втрачають колишній маргінальний статус. Одночасно елементи, складові колишнього ядра системи, маргіналізуються, відбувається атомізація, руйнування колишньої соціальної структури.

Деструктивний етап є неминучою стадією у процесі переходу соціальної системи будь-якого рівня в якісно новий стан. Економічна маргінальність, будучи структурним відхиленням, може нести в собі як позитивний і творчий вплив на соціальну систему, так і руйнівний. Наприклад, вона може виражатися у спрощенні, примітивізації соціальних відносин, у періоди глобальних соціальних перетворень, коли старі системи цінностей вже зруйновані, а нові ще не створені.

Як зазначено низкою дослідників [16; 29; 60; 62; 66; 89], на даний момент сучасне українське суспільство переживає період, який характеризується трансформаційними процесами в різних сферах

суспільства, переходом в якісно новий стан. Наслідком є кардинальні структурні зміни в економіці, соціальній сфері, політиці, духовному житті, які посилюють динаміку економічної маргінальності, руйнування сформованих частин цілого суспільного організму, нашарування утворень у кожній сфері соціального буття з одночасним породженням ядра структурних і функціональних елементів нових систем. Під впливом змін, що відбуваються в суспільстві, збільшується чисельність групи економічних маргіналів. Декласування вже сьогодні набуває значних розмірів у результаті погіршення життєвого рівня населення, зростання темпів інфляції, безробіття, поглиблення майнової диференціації населення країни.

Кількість людей, які втратили свій колишній соціальний статус і не зуміли набути нового, буде збільшуватися у міру подальшого розвитку ринкових реформ. Поки соціальна люмпенізація ще не набула значних масштабів, оскільки вплив державного сектору економіки все ще залишається значним.

Процеси соціально-економічної трансформації суспільства пов'язані з дезорганізацією соціокультурної сфери суспільства, з порушенням регулюючої ролі моралі і моральності, із примітивізацією культурного, духовного життя людей, з ціннісно-нормативною дезорганізацією суспільства. Культурний хаос збільшує кількість культурних маргіналів. Нечіткість, розпливчастість, взаємоперехідність більшості існуючих на даний момент соціальних груп, відсутність у них внутрішньої єдності, їх фрагментарність – все це властивості маргінальних груп, що ускладнюють об'єктивний науковий аналіз соціальної структури сучасного суспільства. Соціальна структура сучасного суспільства носить перехідний трансформаційний характер. Перехід суспільства від однієї системи до іншої супроводжується трансформацією соціальної структури і являє собою низку взаємопов'язаних і взаємообумовлених стадій, кожна з яких має

специфічні властивості: по-перше, відтворена стара соціальна структура, сформована в умовах панування державної власності на засоби виробництва, дуже повільно, але неухильно, продовжує «розмиватися», маргіналізуватися: по-друге, руйнування колишньої соціальної структури «виштовхує» деяку частину населення в «зону» недержавного сектору економіки, який розширюється.

У результаті цього процесу найбільш адаптовані групи населення утворюють нові елементи соціальної структури: фермери, кооператори, орендарі, акціонери, підприємці – шари вільних власників. Менш адаптована до реформ частина населення «виштовхується» на периферію соціальної структури, декласується. Відтворення колишньої соціальної структури обумовлене тим, що державний сектор економіки досі переважає над недержавним. Внаслідок описаних процесів зростає безробіття, яке безпосередньо пов'язане з економічною маргінальністю.

На даний момент Україна переживає деструктивний етап трансформації, який цілком можна назвати маргінальним етапом реформування суспільства. У цей період починається розпад, руйнування, розкладання соціальної структури попереднього періоду, руйнування ядра солідарності класів, втрата самоідентифікації людини. На цьому відрізу реформування суспільства в соціальній структурі переважають перехідні, маргінальні соціальні утворення.

У міру формування нового економічного укладу частина економічних маргіналів поступово знайде способи адаптації до нових реалій, набуде нового статусу, нових соціальних зв'язків і соціальних якостей, заповнивши нові ніші в соціальній структурі суспільства.

2.2. Економічна маргінальність у соціальному просторі: засади соціальних трансформацій

Соціальний простір як соціально-економічний і політико-правовий порядок, як сукупність виробничих і культурних передумов тісно

пов'язаний з економічною маргінальністю. Це пояснюється тим, що «соціальне» не може існувати поза «маргінальним» і навпаки, вони являють собою єдине ціле. Залежно від того, створені чи ні умови для «маргінального поля» в соціальному просторі, «маргінальне» може посідати периферійне або центральне положення в соціальній реальності.

Аналізуючи соціальний простір сучасного суспільства, зазначимо, що в контексті даної роботи під соціальним простором розуміємо відтворення певної системи соціально-економічних відносин індивідами в процесі соціальної взаємодії. Також слід звернути увагу на інтенсивний процес становлення інформаційного суспільства в масштабах світової спільноти, тобто інформаційне суспільство можемо визначити як тип суспільного устрою, де інформація формує нові типи соціально-економічної взаємодії та робить економічну маргінальність невід'ємною складовою суспільних процесів.

Соціальний простір інформаційного суспільства обумовлює діалектичну природу економічної маргінальності. У соціальному просторі економічна маргінальність включає в себе не тільки суто економічні, але і культурні, правові, психологічні складові. Вона передбачає такий проміжний стан індивіда або соціальної групи, при якому вимушено або добровільно відбувається зміна економічного статусу. В основі дезадаптації є або неможливість, або небажання пристосовуватися до соціально-економічних умов, що змінюються. Саме тому визначення засад соціальних трансформацій, притаманних соціальному простору сучасного суспільства, є важливою ланкою в осмисленні усієї сукупності процесу соціальних змін і може бути ефективним механізмом у вирішенні практичних завдань подолання економічної маргінальності та призвести до поступального прогресивного розвитку суспільства.

Відповідно до думки Борінштейна Є. [14] та Бродецької Ю. [16], які досліджують особливості трансформаційних процесів у сучасному українському суспільстві, соціальні трансформації ілюструють процес

переходу від одного стану якісної визначеності соціальної системи певного рівня організації до принципово іншого стану соціальної якості, тобто, до іншої соціальної системи. Формою та іманентною характеристикою процесу соціальної трансформації виступає особливим чином організований соціальний рух, єдиним реальним змістом якого є сукупність соціальних змін з метою визначення її закономірностей та тенденцій. Отже, ми зосереджуємо дослідницьку увагу, по-перше, на об'єкті змін; по-друге, на самому трансформаційному процесі.

Спираючись на роботи Пригожина І. та Стенгерс І. зазначимо, що «загальна нерівномірність стану соціальної системи в перехідний період, нестабільність і нерівноправна взаємодія її соціальних субстанціальних підстав, невідповідність структурних змін рівню, характеру та інтенсивності зміни свідчать про те, що перехідний період як вихідна точка і кінцевий стан процесу соціальної трансформації не є процесом, який може бути скерований з боку суб'єкта соціальних змін» [116, с. 74]. Це процес, не спрямований зовні, джерелом якого є система, більш складна відносно до когнітивних можливостей інтелекту.

Проблема стабільності та нестабільності цікавила людей здавна. Інтуїтивні уявлення про те, що вони є сторонами соціокультурного процесу, склалися ще в античному світі. Гегелю вдалося помітити, що в системі, яка розвивається, упорядкований розвиток обов'язково змінюється нестабільною фазою, а потім з неї знову виникає порядок, що виражено у відомій формулі Гегеля: «Все дійсне розумно, все розумне дійсно». Цей та інші подібні погляди на природу стабільності і нестабільності призвели у ХХ ст. до створення теорії динамічного хаосу і до розуміння того, що він є руйнівним для складних систем, але і спроможний створювати при переході в нові стани. Сучасний загальноприйнятий погляд пов'язує системну складність як фактор невизначеності з динамікою, розвитком, нестабільністю.

У теорії динамічних систем розрізняють біфуркації (якісні зміни, зокрема ті, які мають зворотний характер) і катастрофи (кардинальні зміни зовнішніх умов), але розрізняють так само і точки зростання, «атрактори, що не дозволяють незворотності домінувати в динаміці соціокультурних процесів» [2, с. 5]. Лінійність пов'язана зі стійкістю, а нелінійність – із нестабільністю у своїй онтологічній сутності. Цей принцип покладено в основу синергетики і є лише модифікацією філософської тези про діалектику стійкості і нестабільності як об'єктивної основи соціокультурних процесів. Причому стабільність уособлює еволюційний, а нестабільність – революційний шлях розвитку соціокультурного світу [2, с. 39].

Соціальна трансформація – це процес постійного розширення повної якості складної системи – суспільства, що розвивається в полі дії універсальних природних і конкретних соціальних законів руху матеріального світу, що є послідовною зміною його конкретно-історичних форм. Отже, змістом процесу соціальної трансформації виступає процес якісних змін. У реальному історичному полі він виражається у безперервному закономірному процесі прогресивного структуроутворення. Актуальним завданням підходу до аналізу соціокультурного процесу є прогнозування часових рамок періоду сталого розвитку для того, щоб перейти до періоду нестабільності всебічно підготовленими в соціокультурному сенсі.

Крізь призму синергетики специфіку сучасного етапу цивілізаційного процесу можна уявити через систему наступних дефініцій: багатозначність, плюралізм, невизначеність, фрагментарність, мінливість, прагнення до руйнування усталених ціннісних орієнтацій тощо [124]. І хоча ці поняття як інструменти тлумачення і опису швидше можуть бути застосовані для культури конкретного суспільства, ми експлікуємо їх до суспільства в цілому: «Деякі аналітики схильні ототожнювати постмодернізм зі сферою культурного споживання і

виробництва, що пронизують практично всі аспекти людської діяльності. Визначна роль знаків у постсучасності багато в чому задає умови соціальної взаємодії» [131].

Апелюючи до дослідження Пальчинської М., слід також звернути увагу на визначну роль віртуального простору як елементу сучасного суспільства та на його вплив на економічну маргінальність як соціальне явище: «Віртуальний простір стає невід'ємним атрибутом сучасного суспільства. Він визначає вектори соціальних перетворень у різних сферах – економіці, політиці, культурі, релігії тощо, динаміка яких корелює з особливостями конкретного суспільства» [109, с. 110].

Основи постмодерну як світосприйняття, застосовані відповідно до аналізу відтворення соціального простору сучасного суспільства, дозволяють уточнити його концептуальний зміст. Наприклад, Ж. Ліотар стверджує, що відмінною рисою епохи постмодерну є зниження значущості наукового знання в силу того, що перформативні й прескриптивні висловлювання не можуть бути доведені в його рамках. Всі висловлювання в рамках наукового дискурсу Ліотар поділяє на три типи: денотативні (здатні фіксувати що-небудь), перформативні (є виконанням певної дії) і прескриптивні (ті, що предписують одержувачу інформації будь-які дії). На його думку, наукове знання характеризується «прагненням ізолювати денотативні висловлювання від перформативних і прескриптивних, що дозволяє протиставляти істинність і хибність» [цит. по 109, с. 234].

Так однобічність епохи наукового знання логічно змінюється верховенством паралогії, тобто знаннями відхиляється, що, своєю чергою, призводить до ситуації, коли «легітимність інформації оцінюється не за критеріями істинно/хибно, а за ступенем її операціональності» [138, с. 255]. Це, зі свого боку, тягне за собою зміну, зокрема, й економічного статусу особистості або групи та зміну їх ролі у життєдіяльності суспільства.

Як вже було зазначено вище, відмінною рисою сучасного світу є його залученість до глобального процесу змін. Найважливішим при цьому є навіть не стільки факт процесу змін, скільки його якісні показники, і, передусім, експоненціальні темпи розвитку. Виходячи із цього, дослідження трансформаційних процесів у світі в цілому і соціальної трансформації зокрема видається важливою науковою та практичною задачею для аналізу соціального розвитку. І. Пригожин [116], М. Моїсеєв [98] стверджують, що поняття «ентропія», «флуктуація», «турбулентність» характерні для розвитку в цілому і для аналізу розвитку суспільства зокрема. Вони акцентують увагу на наявності двох механізмів, які можуть виробляти впорядковані явища: «статистичний механізм», що створює «порядок з безладу», і новий механізм, що виробляє «порядок із порядку».

Трансформаційні процеси будь-якого порядку зазначають якісний бік руху систем, при цьому, перша ознака процесу змін завжди субстанціальна, тоді як кількісні ознаки вказують на системну функціональність. До теперішнього часу погляд на природу розвитку, особливо в дискурсі соціальної філософії, за ознакою своєї онтології неминуче носить дихотомічний характер. Низка історичних і теоретичних невідповідностей, які мають місце в даних дослідницьких позиціях сьогодення, дозволяє зробити спробу вийти за онтологічні межі монізму обох. Причому дана задача представляється актуальною не в чистому процесі пізнання, а й як відповідь на реальний виклик імперативу сучасного стану техногенної цивілізації, який неможливо адекватно описати ні в категоріях абсолютного матеріалізму, ні у вузьких межах суб'єктивізму ідеалістичних концепцій. Більше того, розтин єдиного, у межах ідеального і матеріального, гносеологічних коренів поняття соціальної трансформації дозволяє застосувати подібний синтез як універсальний метод пізнання проблем сучасності і прогностичних варіантів розгортання перспективних тенденцій майбутнього.

Глибокий стресовий стан, пов'язаний із настільки стрімким руйнуванням старого, Е. Тоффлер і називає «футурошоком» [137]. Дослідник використовує поняття трансцепції (швидкоплинності), тобто нової «темпореальності» в повсякденному житті, наслідком якої стає почуття невпевненості. Нестабільність, мінливість, багатовекторність соціального життя стають однією з найбільш стійких характеристик сучасності. Відбувається інтенсивна трансформація суспільних інститутів, зміни всіх суспільних сфер (соціальної, культурної, економічної) і паралельно – «поглядів людини на сенс і мету буття» [106, с. 97]. Найважливішою рушійною силою змін, на думку Е. Тоффлера, є технологія. Прискорення змін у другій половині ХХ століття пов'язане із швидким вдосконаленням технології: нові машини і техніка стають не тільки продуктом, але і джерелом свіжих творчих ідей. Нові технології, крім того, припускають нові рішення соціальних, філософських, загальнолюдських проблем, впливаючи на все інтелектуальне оточення людини – образ її думок і погляд на світ. У процесі цієї взаємодії розвивається знання, яке виступає основою вдосконалення технології.

Один із провідних теоретиків інформаційного суспільства М. Кастельс вважає, що до кінця другого тисячоліття істотною мірою змінився соціальний ландшафт людського буття. Визначальну роль у цьому відіграла інформаційно-технологічна революція, яка прискореними темпами формує матеріальну основу суспільства. У світі, пронизаному глобальними потоками багатств, влади та образів, відбувається новий пошук ідентичності, яка перетворюється на головне джерело смислів. Рух будь-якої досліджуваної системи залежить від її відносин із зовнішнім середовищем. За цим критерієм системи можна поділити на відкриті і закриті. Закриті системи, як правило, закриті від зовнішнього впливу і знаходяться у стані рівноваги. Відкриті, навпаки, постійно обмінюються енергією із зовнішнім середовищем. Перші мають хаос ентропії, а другі, за допомогою дисипації, тобто підтримки хиткої рівноваги за допомогою

обміну, неминуче рухаються із прискоренням за нелінійними траєкторіями. Закриті системи підпорядковуються дії закону причинності. Відкриті системи унікальні і, оскільки вони формуються у станах, далеких від рівноваги, їх рух є незворотним. Усі процеси у відкритих системах мають невизначений та імовірнісний характер.

Розподіл на відкриті і закриті системи існує і стосовно соціальної історії. Важливим наслідком цього факту є «можливість опису процесів руху закритих соціальних систем як спрямованого розвитку, а відкритих, відповідно як спонтанного процесу саморозвитку» [124, с. 56]. До закритих у філософії історії відносять традиційні і ранньоіндустріальні суспільства, до відкритих – постіндустріальне суспільство. Будь-яке явище або процес неминуче обмежені параметрами системи, у межах якої вони є елементами безлічі тих, що входять до її складу. Жодне явище не має виключення. Не є таким винятком і соціальна система.

Будь-яка соціальна система, яка завжди є у фокусі нвукової уваги, становить частину більш широкої системи. Нижня межа – людина як частина довкілля, а вища, відповідно, людство – як частина світобудови. Згідно із Бодріаром, соціальність, під якою він розуміє інтеграцію індивідів у суспільство за допомогою доцільних взаємодій, орієнтованих на цінності, наприкінці ХХ ст. зникає, поглинається «чорними дірами» байдужих мас (споживачів, виборців, телеглядачів) [158, с. 31]. Він доходить висновку, що маси – це екстатичний кінець соціального. А. Турен фіксує ту ж тенденцію «зникнення» соціального, коли пише, що суспільство нині постає не як «інституційно регульоване ціле», а як «арена конфліктів через використання символічних благ» [178, с. 122].

Концепції Ж.-Ф. Ліотара, Ж. Бодріара, А. Турена, у яких вони аналізують сучасне суспільство, дуже симптоматичні. Взяті разом, вони дозволяють зробити висновок про те, що суспільство підпорядковується трансформаціям. Із переходом у нову стадію розвитку суспільства те, що вважається соціальною реальністю, втрачає стійкість і визначеність, і тоді

починаємо говорити про ефемерність, нестабільність, невизначеність, парадоксальність, ірраціональність або зовсім про зникнення соціального буття в ситуації постмодерну.

У ряді досліджень стану сучасного суспільства і перспектив його розвитку використовуються категорії невизначеності, нелінійності і асиметричності, ймовірна форма руху і незворотності процесів розвитку будь-якої складної системи. Тією чи іншою формою у них звертається увага на проблему необхідності переосмислення фундаментальних категорій діалектики розвитку, філософії природи, суспільства і пізнання. Під сумнів ставляться джерела руху і механізми їх взаємодії, характер процесу розвитку і вектор спрямованості його конкретних форм, а також сама гносеологічна ймовірність можливості реалізації подібної спрямованості. Значною мірою заперечується також здатність людського мислення адекватно відображати об'єктивну реальність за допомогою пізнання і використання дії об'єктивних законів і закономірностей як природного, так й історичного розвитку.

Загальна нерівноважність стану соціальної системи в перехідний період, нестабільність і нерівноправна взаємодія її соціальних субстанціальних підстав, невідповідність структурних змін рівню, характеру та інтенсивності змін свідчать про те, що перехідний період як вихідна точка і кінцевий стан процесу соціальної трансформації не є керованим процесом із боку суб'єкта соціальних змін. Це вказує на біфуркаційний характер перехідних процесів, що виявляється зовні в дії закономірних тенденцій флуктуації в теорії соціальної стратифікації, що описані П. Сорокіним [126; 127], а суб'єктивно виражається у модифікованих для кожного рівня структурної організації спільнот проявах т. зв. «азіатського способу виробництва», тобто у тенденції до позаекономічних методів соціальної діяльності й централізованої системи управління соціальними процесами. За наявності таких факторів, як відставання суспільної свідомості від інноваційних процесів соціального

буття, яке, за А. Дж. Тойнбі, відповідає виклику, важливою тенденцією перехідного періоду у процесі соціальної трансформації є наявність інформаційної матриці соціуму нового порядку. При ефективному вирішенні умов і протиріч перехідного періоду можливий контрольований результат – цілеспрямоване формування якісної визначеності нової соціальної системи в єдності її структурних параметрів і функціональних можливостей. У разі відсутності дієвого механізму адаптації суспільства до нових умов або його запізнювання можливим результатом у цьому випадку буде процес революції.

Узагальнюючи дослідження сучасних трансформаційних процесів, які висвітлено низкою науковців [14; 16; 104; 112; 122; 131], слід зазначити, що відмінними рисами соціальної трансформації як універсального соціального процесу змін є такі моменти. По-перше, системні зміни параметрів і змісту об'єкта процесу соціальної трансформації – соціальної системи – в єдності субстанціальних (речових і польових), структурних і функціональних якісних змін. По-друге, біфуркаційних на рівні об'єктивних підстав соціальної системи даного рівня структурної організації і революційний, в єдності суб'єктивної діяльності і об'єктивних соціальних змін, характер процесу соціальної трансформації як момент вирішення соціальних протиріч і перехід межі якісної визначеності даної соціальної системи. По-третє, універсальний, який можна порівняти з дією природних законів, спосіб вирішення протиріч перехідного стану, що виявляється в об'єктивній дії неспрямованих флуктуацій соціальної стратифікації. По-четверте, трансцендентність процесу соціальної трансформації відносно до законів даної соціальної системи. Тенденції та закономірності перехідного періоду, початкової точки відліку і фінальної стадії якісних системних змін, виступають відносно або щодо кожної з них як гранично широкі і універсальні закони їх структурної організації та функціонування. По-п'яте, соціальна трансформація як процес

проявляється в історичному часі як трансформаційний цикл, основними складовими якого є синергетичний цикл саморозвитку, діалектичний цикл керованого (прогресивного або регресивного) розвитку і перехідний період в якості циклу діалектичного зняття їх суперечності у процесі соціального руху даної соціальної системи при переході межі заходів її якісної визначеності. По-шосте, визначальними закономірностями трансформаційних процесів у соціальному полі є тенденції відповідностей періодичності домінування циклів саморозвитку і спрямованого розвитку; за відсутності або при запізненні суб'єктивного управління на перехідні трансформаційні процеси, соціальна реєволюція трансформується в якісну визначеність об'єктивних біфуркаційних процесів. По-сьоме, на відміну від будь-яких інших описів процесу соціальних змін, розташованих, як правило, всередині самої системи і що знаходяться під дією законів її будови, функціонування і розвитку, і мають варіативність у цих межах, соціальна трансформація в межі має тільки три підсумкові стани: розпад, реєволюцію або формування нової соціальної системи певного рівня структурної організації. При цьому реєволюцію як незавершену нову соціальну якість соціальної системи необхідно розглядати як перманентну соціальну трансформацію. Сам факт її існування свідчить як про незавершеність процесу якісних системних змін, так і про те, що дана соціальна система ще має потенціал для завершення процесу соціальної трансформації в повному обсязі.

Як і будь-який процес розвитку, трансформаційний процес ґрунтується на дії універсальних законів. У полі конкретної соціальної системи він являє собою діалектичне подолання істотних елементів старого порядку, вироблення нових цілей і формування нових специфічних рис у суспільному розвитку: з одного боку, прогресивна тенденція суспільного розвитку має форму необхідності і причинно обумовлена, з іншого – на кожному його етапі ми маємо справу з появою

якісно нових форм, причому в цьому процесі активну роль відіграє цілеспрямована творча діяльність людини.

Сукупність змін, що з'являються в результаті розвитку системи, утворює її нову якісну визначеність, для якої характерна своя структурна організація. Проте нова структурна організація не означає повне зникнення старої: остання може зберігатися у вигляді структури, в якій зафіксована інформація про певний рівень (етап) розвитку системи. Отже, у кожному структурному рівні організації системи, що розглядається з боку її статичності, завжди присутня й інформація про її минулий динамічний стан.

Із появою і розвитком інформації як предмета людської діяльності перед людством постала необхідність переходу до постіндустріального (можливо, інформаційного) суспільства. У ньому перетворені форми замінюються на природні: праця поступається місцем діяльності, розподіл праці – загальною формою його кооперації; стратифікація замість прихованої підстави отримує свою природну сутність; авторитет влади змінюється владою авторитету; виробництво знарядь праці, як провідна тенденція соціального розвитку, поступається місцем виробництву людини. Змінює підставу система рушійних протиріч, у міру здійснення якої визначається як зміст, так і напрям розвитку людства в умовах вже інформаційного суспільства.

Трансформаційний процес складається з ряду послідовних станів, кожний з яких являє собою реально досягнутий рівень змін у конкретний період історичного часу. Неминучим компонентом трансформації структури суспільної свідомості виступає «ціннісний конфлікт» [78, с. 171], причому видозміни у системі цінностей пов'язані із процесом соціалізації в нових умовах. Сучасний етап цивілізаційного розвитку демонструє, що трансформація політичних і економічних систем може здійснюватися в досить стислі терміни, в той час як свідомість і соціалізація, які були придбані протягом довгого життя, не можуть

піддатися швидким змінам. Вони продовжують впливати одна на одну і можуть у процесі пристосування до нових вимог викликати системну кризу суспільства, як системи і особистості, як її суб'єкта.

У якомусь сенсі будь-яке суспільство є суспільством перехідним. Отже, будь-яка трансформація, незалежно від того, лежать в її основі суб'єктивні або об'єктивні причини, містить моменти, які дозволяють виділити загально цивілізаційний сенс процесу. Суспільство, що формується у процесі соціальної трансформації, завжди починає свій історичний розвиток із більш низького рівня прояву системоутворюючих підстав. Саме цим фактором він пояснює особливість трансформаційних процесів. У межі ж стає можливим представити і таку позицію, яка передбачає, що деякими граничними умовами соціальної трансформації є перехід межі заходів якісної визначеності у прояві тих системних причин, які лежать в основі кризи, що викликала до життя процес змін. Поняттю про системну трансформацію у новітніх категоріях повинно передувати з'ясування деяких особливостей перехідного суспільства, і передусім, характер дії законів суспільних систем, що змінюють одна одну, та їх поєднання у межах одного історичного часу. Якщо розглядати соціальну трансформацію у єдності об'єктивного і суб'єктивного, то її суб'єктом є тільки діяльна людина, яка проявляє себе у соціумі як особистість.

Виходячи з вищевикладеного, в контексті даної роботи сучасний етап розвитку світової цивілізації можна охарактеризувати наступними провідними тенденціями: глобалізацією, інформатизацією і віртуалізацією.

Глобалізація – створення єдиної системи економіки і соціального управління, а також «універсальне поширення однорідних культурних зразків і поступове створення єдиної глобальної системи економіки і соціального управління» [73, с. 206]. Глобалізація була усвідомлена через загальнопланетарні проблеми або виклики, насамперед такі, як

екологічні, демографічні, енергетичні тощо. У процесі осмислення феномена глобалізації з'ясувалося, що багато негативних тенденцій мають транснаціональний характер: кордони національних держав не здатні зупинити їх поширення [132, с. 34]. Крім цього, відбувається становлення загальної господарсько-економічної системи із загальносвітовим поділом праці і обміном, єдиними критеріями ефективності виробництва і єдиною фінансовою системою. З огляду на ці обставини окремі країни вже неможливо розглядати як ізольовані регіони. Слід відзначити той момент, що істотно змінюються темпи культурних трансформацій. Незаперечним є факт, що культура впливає на суспільство консервативно, забезпечуючи збереження основних соціальних інститутів. Саме тому вона змінюється вкрай повільно, якщо говорити про історичні темпи розвитку. Але в умовах сучасного суспільства темпи ці помітно прискорюються, що багато в чому пояснюється саме впливом надсучасних технологій виробництва і відтворенням соціальної комунікації та різноманітних патернів соціальної поведінки.

Безпосередньо звернемося до аналізу соціальних систем, підкресливши, що вони містять у своїй структурі внутрішні механізми саморозвитку – механізми, що забезпечують певні соціальні зміни під детермінуючим впливом, зокрема, й економічних чинників. Серед таких необхідно розглядати діалектично взаємодіючі між собою елементи соціуму: матеріальну і духовну діяльність людей; виробництво і споживання; базисні і надбудовні структури та явища; політичні та ідеологічні підсистеми тощо. Всі вони є єдиною цілісністю – саморозвиваючою соціальною системою. Весь цей складно організований комплекс взаємодій і обумовлює унікальну соціодинаміку і різноманітність феноменів прояву соціальних об'єктів у сучасних умовах домінування інформації, які «пов'язані з руйнуванням стійкого стану руху, що обумовлює переорієнтацію напрямів цільової функції

об'єкта» [76, с. 61]. Викладені положення істотно розширюють арсенал засобів соціально-філософського аналізу і застосовуються до будь-якої системи, що розвивається, незалежно від її природи, напрямів і засобів розвитку: виробничих, засобів технічного переозброєння або конверсії; економічних, засобів використання механізмів розширеного відтворення; соціальних, засобів оптимізації соціальних процесів і соціального проектування.

Ще більшою складністю наділений соціальний рівень сучасної організації матерії. Активне нелінійне середовище, яке дуже характерне для систем і підсистем суспільного організму, здатне породжувати численні структури різного ступеня складності, постійно пульсуючи від стійкості до нестабільності і навпаки. Запозичуючи пояснювальні схеми у К. Маркса або Н. Лумана, згадані вище теоретики мимоволі стають послідовниками того технологічного детермінізму, за який вони критикують творців різних теорій інформаційного суспільства. Можна звернути увагу, що використання детерміністської схеми «нові продуктивні сили – нові суспільні відносини» або (функціоналістської) «нові елементи – нова структура» зводить досліджувану трансформацію суспільства до сукупності соціальних ефектів комп'ютеризації [142, с. 342], [127, с. 303-306, 527-529].

Особливості стану України в контексті соціокультурних трансформацій, яким підпорядковується сучасне суспільство у глобальному масштабі, полягають у наслідках соціально-економічної, політичної й духовної кризи, які безсумнівно відображаються у бутті особистості та суспільства та ставлять перед суспільством питання щодо ефективності подолання кризових явищ. Цю кризу можна класифікувати як особливу, нетипову стосовно певного історичного часу, способу суспільної життєдіяльності і соціальної організації. Українські вчені, що досліджують проблеми сучасного стану українського суспільства [14; 97; 88; 90; 112; 120; 122; 135; 136], зазначають, що характерними ознаками

для сучасного стану сучасного українського суспільства є низький рівень розвитку виробничих сил (екстенсивний розвиток народного господарства не причина, а логічний наслідок змісту і конструкції громадського організму); одержавлена власність на засоби виробництва та позаекономічний спосіб примусу як основа всієї сукупності виробничих відносин і, отже, самого суспільства. Державна монополія власності, абсолютизована держава та ілюзорність суспільної свідомості зумовили загальну кризу, яка, за силою суспільного закону, незабаром перетвориться у системну. В контексті дослідження підстав соціальних трансформацій, що впливають на економічну маргінальність, є структурні зміни у формах власності на засоби виробництва, у формуванні нових виробничих відносин, які породжують нові класи і верстви, нову психологію, мораль, людські взаємини, нові форми культурного буття, стилю і способу життя. Спільною особливістю нової соціокультурної реальності є зміна ціннісних орієнтацій, системи базових цінностей.

У зв'язку з ускладненням проблеми вибору духовних цінностей посилюється потреба у розвитку альтернативних форм освіти, в оновленні всієї системи виховання, які повинні відповідати потребам оновлення суспільства. В потоці цих новацій (вже починаючи з часів «перебудови») в духовному житті українського суспільства відбувається переміщення уваги системи освіти, громадянського виховання з базового принципу колективізму на особистість, на облік індивідуалістичних засад української ментальності як фактора активізації соціальної енергії, яка часто перероджується в індивідуалізм.

Основні тенденції, що спостерігаються в українському соціальному просторі, не можна розглядати у відриві від тенденцій, що виявляються у сучасному світі. Йдеться передусім про такі загальні тенденції і фактори, як глобалізація світового простору, інтеграція у сфері політики, економіки, інформації, з одного боку, і дезінтеграційні

процеси – з іншого. Глобалізація соціально-політичних, соціально-економічних та соціокультурних процесів на даному етапі стала реальністю. Поняття «трансформація» часто вживається для позначення бурхливих процесів, що протікають нині в колишніх соціалістичних країнах. Цим терміном, як і терміном модернізація, більшість дослідників прагне підкреслити неідеологізований характер змін, що відбуваються. Якщо для одних трансформація – це позитивний процес, який слід всіляко підтримувати, в результаті якого вчорашні країни соціалізму повинні повернутися до числа демократичних громадянських суспільств, що ефективно розвиваються, то інші розглядають її як процес негативний, руйнівний, нав'язаний ззовні і що призвів до колапсу суспільного і політичного порядку, економіки і духовних основ цих суспільств.

З огляду на різноманіття і особливостей процесу трансформації, що охопила політичну, економічну, соціальну і культурну сфери життя суспільства України та країн Східної та Центральної Європи, поки не представляється можливим розглянути і проаналізувати цей процес у цілому з достатнім ступенем глибини, і тим більше, виявити його основну спрямованість. Якщо розглядати трансформацію як необхідний і неминучий процес, то очевидним стає відсутність теоретично обґрунтованої практичної політики для політичної, соціальної, економічної реконструкції України, через що цей процес розвивається стихійно.

Трансформація українського суспільства серйозно позначилася на його політичній і соціальній структурі, насамперед змінами власності і влади, перебудовується механізм стратифікації, відбувається інтенсивна зміна еліт. Україна знаходиться у стадії переходу від посттоталітаризму до політичного плюралізму і демократії, і від державної адміністративно-розподільчої до приватно-власницької ринкової економіки. Основні тенденції трансформації структури сучасного українського суспільства –

це поглиблення нерівності за всіма показниками: політичним, соціальним, економічним. Крім того, існують різні системи координат нового соціального простору, які «сконструювали» для себе індивіди і групи з метою життєзабезпечення і діяльності. Традиційні ж об'єктивні критерії не завжди дають об'єктивну картину стратифікації в суспільстві, що трансформується.

Отже, під трансформацією українського суспільства ми розуміємо динамічне соціокультурне трансцендентне перетворення людини, спільнот, соціуму, що було викликане об'єктивними та суб'єктивними факторами розвитку сучасного суспільства та призвело до глобальних змін всіх базових елементів сучасного українського суспільства. Період існування України як самостійної держави пов'язаний із пошуком моделей державного устрою в цілому, а також шляхів організації окремих сфер життя суспільства, зокрема економіки, соціальної сфери, духовних процесів. Перехідний період сучасного розвитку України, соціальна спрямованість трансформації економіки, виявлення і аналіз чинників стабільності (нестабільності) соціальної системи на сьогоднішній день має не тільки наукове, академічне значення. Стабілізація економічного, політичного і соціального життя сучасного українського суспільства – це основна мета розвитку держави і соціальної політики: «Під соціальним механізмом розвитку економіки слід розуміти постійну систему поведінки соціальних груп, а також взаємодію цих груп між собою і державою із приводу виробництва, розподілу, обміну та споживання, матеріальних благ і послуг; систему, яка регулюється, з одного боку, соціальними інститутами (партіями, державою), з іншого боку, соціально-економічним становищем і свідомістю груп» [48, с. 8].

Сучасний етап соціальних перетворень розглядається як трансформація суспільного устрою, де головним напрямом є збереження соціальної стабільності. Функціонування соціальних механізмів

регулюється громадськими інститутами, соціальними статусами і культурними особливостями органів управління, організацій, груп, індивідів. Соціальні механізми здатні регулювати суспільні процеси, будучи силою і стійкістю соціальних зв'язків, які обумовлюють їх системність.

Нові концептуальні можливості для адекватного осмислення соціальної трансформації, яка змінює структуру сучасного українського суспільства і вектор його історичного розвитку, відкриває системно-синергетична методологія [124, с. 336]. Зокрема, соціальна синергетика досліджує нелінійні зміни і процеси самоорганізації, що виникають у нестійкому, нерівноважному суспільстві. Соціосинергетика акцентує увагу на аспектах соціальної реальності, які у класичних теоріях розглядаються як другорядні і випадкові, хоча у кризовій ситуації, особливо в момент біфуркації, можуть відіграти вирішальну роль.

Трансформаційний процес ускладнюється і тим, що демократизація і глобалізація відкривають Україну світовим інформаційним і культурним потокам, різко збільшуючи диференціацію ідеологічного поля: «...нова влада полягає в інформаційних кодах, у представницьких іміджах, на ґрунті яких суспільство організовує свої інститути, а люди будують своє життя і приймають рішення щодо своїх вчинків. Центрами влади стають розуми людей... Незалежно від того, хто вийде переможцем у битві за уми людей, саме він буде керувати світом, оскільки в доступному для огляду майбутнього ніякі громіздкі, неповороткі механізми не зможуть змагатися з розумами, що спираються на владу гнучких, багатоваріантних мереж» [64, с. 256].

В умовах зростаючого соціального хаосу соціум прагне реформувати деякі підсистеми, аби забезпечити стабільне функціонування і продуктивний розвиток. Реформа в одній підсистемі не перетворює кардинально всю соціальну систему. Остання зберігає свою інтегральну якість. Проте, якщо перетворення охоплюють більшість

підсистем, соціальна система може втратити свої механізми і закономірності. Суспільство ризикує не зберегти стабільний стан і, більше того, реформами спровокувати катастрофу. Суспільство перебуває у вкрай нестійкому стані, і в ньому виникає, загострюючись згодом, конфлікт між старою інституціональною структурою і новими соціальними ідеалами, цінностями та інтересами. У період соціальної біфуркації зростають нелінійні ефекти, з'являються історичні альтернативи. Кардинальну роль у цьому синергетичному процесі відіграють знання, інформація і міфологія: «організація системи має граничні стани, перехід через які призводить до різкої якісної зміни процесів, що протікають у ній, до зміни самої організації» [98, с. 32].

Нові соціально-культурні знання, ідеали і цінності стимулюють кризу старої ідеології і прискорюють делегітимізацію існуючого політичного режиму і правлячої еліти. У цій ситуації виникає проблема вибору нового шляху розвитку. Як зазначає Козловець М., «дилема, яку необхідно вирішити, постає перед суб'єктами як динамічна нелінійна комбінація історичних альтернатив. Необхідність вибору конкретної альтернативи викликає в суспільстві загострення конкуренції і фетишизацію уявного майбутнього. Прагнення до новизни втілюється, зокрема, у продукуванні абстрактних ідеалів, доктрин і утопій, нових соціальних ілюзій» [70, с. 48].

У сучасному українському суспільстві спостерігається підвищена інтенсивність маргінальних процесів, головними рисами яких є: розрив соціальних зв'язків, зв'язок зі змінами в соціальній структурі, граничність стану об'єкта в системі соціальних елементів. Якщо ми виокремлюємо у загальному процесі маргінальності маргінальність економічну, то слід зазначити, що це неоднозначний процес, який призводить як до негативних, так і до позитивних трансформацій соціальної структури. У контексті трансформаційних процесів, яким піддається сучасне українське суспільство, економічна маргінальність є

процесом витіснення індивідів або цілих соціальних груп за межі існуючої суспільної структури та економічної системи суспільства.

Можна виділити негативний і позитивний потенціали економічної маргінальності. Перший може виражатися в дестабілізації соціальної структури, зростанні соціальної напруженості, витісненні населення на так зване соціальне дно, а другий – у раціоналізації уявлень про дійсність, відборі культурних цінностей, адаптації соціальної структури до викликів сучасності, збільшенні творчого потенціалу. Звісно ж, важливий розгляд не тільки негативного аспекту цього соціального явища, на який переважно робиться акцент в науковій літературі, а й позитивного аспекту, тобто стабілізуючого потенціалу, функції соціальної динаміки. Наразі маргіналізація є дуже важливим процесом, що відіграє значну роль у сучасному суспільстві, приділивши багато уваги аналізу соціально-економічних факторів, що впливають на формування маргінальності, зокрема, процесів розвитку ринкової економіки, трансформаційних процесів і процесів урбанізації.

Інтенсивність процесів економічної маргінальності в умовах глобалізації та її вплив на соціальну структуру сучасного суспільства постійно зростають у глобальному масштабі. Оцінка ж його наслідків як негативних, позитивних і амбівалентних значною мірою варіюються. Наприклад, У. Бек [11] розглядає проблему маргіналізації в контексті глобалізації. Вони значно оптимістичніше оцінюють місце і роль маргіналітів у суспільстві. Він розглядає питання переосмислення кордонів (соціальних, культурних) у контексті сучасної історії, роль маргіналітів у цьому, шукає нові критерії і рамки для формування соціальної ідентичності, їх поєднання з культурним і соціальним плюралізмом: «... національна ідентичність у традиційному розумінні нині не може бути конструктивною силою, оскільки націоналізм і націоналістичні спрямування, зазвичай войовничі, завжди були причиною збройних конфліктів. Сьогодні національна ідентичність

повинна будуватися в умовах співпраці із представниками різних національностей і мати більш відкриту і рефлексивну конструкцію: «Космополітична нація має потребу в цінностях, яким можуть бути віддані всі, і такій ідентичності, якою всі її громадяни задоволені, але, крім того, вона повинна змиритися з неоднозначною ідентичністю і культурним розмаїттям» [37, с. 76].

Деякі дослідники бачать у маргінальності потенціал для розвитку культури і суспільства – різноманіття і неоднорідність способів людського існування. У. Бек наголошує на необхідності зміни самого ракурсу вимірювання соціальних структур у зв'язку з формуванням глобального простору. Він розглядає космополітизм як нову форму ідентичності, відповідну новому – глобальному – суспільству. Розмірковуючи про протиріччя між різними типами виключення, він наголошує на можливості виникнення нових протиріч між новими ідентичностями. Наприклад, індивід може перестати вважати значущими старі принципи самоідентифікації за географічними і політичними межами (внаслідок їх частого перетину), проте продовжуватиме вважати значущими кордони між різними національними групами з огляду на збереження мовного бар'єру. Очевидно, що у такого індивіда, що є за Бекем космополітом, можна виявити окремі властивості маргінальної особистості в їх класичному розумінні: «Подібні гібридизовані соціальні типи, імовірно, стануть найбільш значущим предметом вивчення в разі вдалого вбудовування ідей цього німецького соціолога в корпус знань про маргінальність» [37, с. 77].

Отже, можна дійти висновку, що економічна маргінальність у соціальному просторі реалізується, насамперед, внаслідок трансформацій стратифікаційної системи:

по-перше, в соціальній сфері відбувалися процеси розмивання старих і формування нових груп, які потягли за собою спадну мобільність, що домінувала над висхідною;

по-друге, в перехід від патерналістської моделі соціальної політики, яка забезпечувала певний рівень економічної стабільності – надання роботи, медичного обслуговування, житла, пенсій, мінімальної зарплати і гарантувала повну захищеність, до ліберальної, яка спричинила появу особливої системи цінностей – конкуренцію, індивідуальний успіх, суперництво, незалежність. Це і стало для значної частини соціальних груп причиною самотності, ізольованості, неспроможності вирішити свої проблеми та адаптуватися до нових умов, що призвело також до економічної маргінальності певних категорій громадян;

по-третє, об'єктивна економічна ситуація вплинула на рівень і динаміку зміни грошових доходів, спад виробництва, зростання безробіття, інфляцію, що спричинило зниження оплати праці, пенсій, різних видів допомог, тобто викликало зміну реальних прибутків населення. У гіршому становищі опинилися люди з фіксованими прибутками і заробітком – студенти, пенсіонери, особи, зайняті в освіті, охороні здоров'я, науці, культурі тощо.

Окремо хотілося б виокремити такий аспект досліджуваної теми, як «позитивний» потенціал маргіналізації. При вивченні та розгляді економічної маргінальності значно більшою мірою приділяється увага її негативним проявам. З одного боку, це обумовлено небезпекою соціальної дисфункції, яку необхідно вивчати першочергово. Проте вивчення і «позитивного» потенціалу маргіналізації, з нашої точки зору, є важливим. «Маргінальний» означає «граничний», що виходить за межі звичної соціальної структури. Таке граничне, екстремальне положення в соціальній структурі не завжди є негативним, соціально небезпечним, руйнівним, хоча в суспільній свідомості слово «маргінал» викликає виключно негативні асоціації – з безхатченками, алкоголіками, безробітними тощо. Тип маргінальної людини стає все більш поширеним з ускладненням соціальної структури, в якій виникає все більша кількість

нових соціальних груп, на межі яких може бути окремий індивід або соціальна група. Натомість, в ідеалі маргінальні елементи суспільства все частіше стають «будівельним матеріалом» для нових соціальних груп і спільнот, що є відповідними до нових потреб суспільства.

З точки зору теорії стратифікації П. Сорокіна, суспільство являє собою певну ієрархізовану систему, яка має різний ступінь доступу до соціальних благ, що володіють різними рівнями багатства, влади і престижу, професіоналізму, релігійної та етнічної приналежності тощо. Об'єднання між собою горизонтальними і вертикальними зв'язками; перехід з однієї страти в іншу можливий завдяки наявності певних механізмів соціальної мобільності [126, с. 405].

Економічна маргінальність є органічним для кожного суспільства явищем, обумовленим, можливо, і самим існуванням норм, які мають як позитивні, так і негативні риси. Процес маргіналізації пов'язаний із процесами соціальної мобільності – як горизонтальної, так і вертикальної. З розвитком і ускладненням суспільної структури цей процес прискорюється та інтенсифікується, як і у зв'язку з будь-якими соціально-економічними, політичними або культурними трансформаціями суспільства. Важливою стороною маргіналізації є її фактична «примусовість». Актуальність проблеми маргіналізації пов'язана із трансформаціями, що відбуваються як на глобальному, так і на локальному рівнях. На міжнародному рівні вона обумовлена багатьма сучасними трансформаційними процесами, серед яких можна виділити глобалізацію, яка тягне за собою збільшення кількості мігрантів, що апріорно є маргіналами як в культурному, так і в соціальному планах; глобалізація в чомусь призводить до руйнування певного рівня соціальної ідентичності, пов'язаної з усвідомленням себе як громадянина певної держави. Трансформація рівнів ідентичності, що супроводжує процеси глобалізації та регіоналізації, також робить свій внесок у посилення процесів маргіналізації. Ці процеси призводять і до

трансформації локальних етнічних культур, багато в чому до витіснення їх за рахунок підвищення ступеня впливу західної культури, що так само призводить до культурної маргіналізації, в той же час масова культура є маргіналізуючим фактором. Головними рисами маргіналізації є розрив соціальних зв'язків, зв'язок зі змінами в соціальній структурі, граничність стану об'єкта в системі соціальних елементів.

Серед конструктивних ефектів маргіналізації можна відзначити: творчий потенціал; здатність до фільтрації і раціонального відбору культурних цінностей; подолання традиційного типу мислення, інноваційний потенціал, раціоналізація і секуляризація світу. Негативними ефектами маргіналізації є її конфліктогенність, а також дестабілізація соціальної структури. Негативними наслідками маргіналізації, які мають місце в сучасному українському суспільстві, можна назвати і численну спадну соціальну мобільність, що супроводжується витісненням населення на так зване соціальне дно: «Маргінали більшою мірою здатні до подолання соціальної дистанції, ніж закріплені у стандартній системі соціальних координат індивіди і соціальні групи, оскільки можуть використовувати додаткові «соціальні ліфти», нетипові для даного суспільства» [11, с. 27].

2.3. Діалектична природа економічної маргінальності в умовах інформаційної спрямованості цивілізаційного процесу

Інформаційна спрямованість цивілізаційного процесу накладає певний відбиток на розвиток як суспільства в цілому, так і на особистість зокрема. У контексті даного дослідження слід окреслити протиріччя, які притаманні цьому етапу цивілізаційного розвитку та проаналізувати діалектичну природу економічної маргінальності на сучасному етапі суспільного розвитку. Як вже йшлося у попередньому підрозділі, прояви економічної маргінальності тісно пов'язані із процесами трансформації, переструктурування елементів у соціальній системі. Маргінальні явища

виникають у соціальних системах не тільки в періоди глобальних змін структур, що знаменують зміну суспільного ладу, а й у періоди зі сталим існуванням системи, в межах соціальної структури, що стабільно розвивається.

В умовах інформаційної спрямованості цивілізаційного процесу аналіз самої соціальної структури докорінно відрізняється від вивчення складових її частин і повинен бути зосереджений на інтегральних властивостях сукупності елементів, детермінованих способом їх зв'язків. У даному контексті економічна маргінальність являє собою один із проявів адаптивних, пристосувальних реакцій системного об'єкта до навколишніх умов, які виникають із взаємодії між соціальними системами різного рівня.

Традиція осягнення світу через співвіднесення протилежних тенденцій – порядку і хаосу – дорівнює за тривалістю людській історії. Наприклад, ще давньогрецькі філософи ототожнювали буття світу з порядком, а небуття – з хаосом і темрявою. Але стародавні філософи вважали хаос тільки запереченням порядку, і навпаки, вони розглядали його як первинний стан, первісну речовину, яка, будучи безформеною і потворною, робить можливими форму і образ, які, зі свого боку, виникають внаслідок упорядкування, організації первісного хаосу. В даному контексті соціальна організація є «соціальним порядком, процесом упорядкування елементів у соціальній системі, а дезорганізація – процес повернення соціальної системи в безформений стан» [цит. по 124]. Зв'язки встановлюються через взаємодію, взаємний вплив об'єктів, явищ, процесів, властивостей, частин одна на одну, в результаті чого між взаємодіючими предметами відбувається обмін речовиною, енергією, інформацією. Саме через взаємодію здійснюється механізм адаптації, зміни системних об'єктів.

Дезорганізація колишньої системи соціально-економічних відносин характеризує протилежно спрямований, спадний розвиток

системного об'єкта, перехід вищих форм руху до нижчих, порушення структурної цілісності того чи іншого предмета, явища, процесу, оскільки жодна система не може існувати, розвиватися і відтворюватися вічно. Поступово в ній накопичуються структурні відхилення, і, рано чи пізно, в системі досягається таке співвідношення частин, сторін, елементів, структури, подальша зміна якого призводить систему до глибоких якісних перетворень. Безперервні, нехай навіть зовні непомітні, незначні зміни внутрішніх чи зовнішніх умов неминуче ведуть систему або до повної дезорганізації, руйнування, зникнення, або до перетворення, що означає перехід системи в нову якість, більш складну. Але і поступальне перетворення системи можливе тільки через момент деякої дезорганізації, оскільки процес виникнення нової системи на основі старої супроводжується маргіналізацією, відмиранням, поступовою дезорганізацією і зникненням того, що перестало відповідати новим умовам або вичерпало свій потенціал розвитку. Поступальні зміни в системах соціальних відносин також припускають оновлення системи соціально-економічних зв'язків, що віджили свій вік, зв'язки маргіналізуються, втрачають колишню роль і значення, руйнуються, а найбільш цінні і необхідні зберігаються у вигляді традицій. Іншими словами, дезорганізація, як і організація, є необхідною умовою будь-якого розвитку. Дезорганізація і організація – це діалектично взаємопов'язані, протилежні напрями єдиного процесу виникнення, становлення, перетворення і руйнування систем. Маргінальність є тим каналом, через який циркулюють всі новостворені і відмираючі явища. Організація і дезорганізація – це спрямовані процеси, і можна фіксувати різний ступінь їх поширення або розвитку в соціальному явищі або об'єкті.

Визначення сутності внутрішніх механізмів соціальної організації і дезорганізації залежить від вирішення питання про фундаментальну природу базису суспільства. Підхід до вивчення соціальної структури,

який робить акцент на характеристиках структури суспільства, які лежать в основі життя суспільства, і пояснює її моделі, що спостерігаються, породжує абсолютно різні і навіть суперечливі теорії, залежно від того, чи розглядається фундаментальна природа базису суспільства, головним чином, як сукупність об'єктивних економічних умов або ж суб'єктивних культурних цілей.

Наприклад, для К. Маркса [92] соціальна структура полягає в матеріальних економічних умовах: продуктивних силах і виробничих відносинах та їх діалектичній взаємодії. Для Леві-Стросса, навпаки, глибинна структура – це сфера культурних символів і значень, так само, як і для Парсонса, культурні цінності становлять ту основу, яка в кінцевому підсумку управляє соціальною дією, відносинами між людьми, інститутами суспільства. Культура, втілена у традиціях, нормах, цінностях тощо, як і будь-який інший результат людської діяльності, незважаючи на свою нематеріальну сутність, згодом набуває об'єктивного характеру і впливає на подальший розвиток соціальної системи. Завдяки тому, що соціальні системи мають пам'ять і здатні накопичувати досвід минулого розвитку, вони набувають стабільності. У цьому сенсі культура, як інформаційна система суспільства, в якій зберігається досвід попереднього розвитку, виступає в якості однієї з домінуючих детермінант станів системи.

Проте, соціальна дезорганізація може виникнути як у системі, що регулює суспільні відносини норм і цінностей, так і в системі суспільних відносин, органічно пов'язаних із формами діяльності і поведінки людей. Причому протиріччя в ціннісно-нормативних системах, що виконують регулюючі функції в соціальних системах, не обов'язково строго детерміновані протиріччями в економічних структурах, можлива і зворотна ситуація.

Наприклад, стверджуючи, що певні економічні умови формують певну економічну культуру, тобто сукупність інституціоналізованих

способів діяльності, якими конкретні суспільства, групи та індивіди адаптуються до економічних умов свого існування, ми припускаємо, що конкретні економічні умови формують певні поведінкові стереотипи і впливають на загальний рівень економічних знань населення. Але справедливо й інше твердження. Нерозвиненість економічної культури населення гальмує впровадження економічних реформ, тим більше, коли вони здійснюються зверху.

Економічна маргінальність в умовах становлення інформаційного суспільства проявляється через процеси руйнування, розриву, дезорганізації зв'язків у соціальній системі. При цьому соціальну дезорганізацію слід розглядати не стільки з точки зору соціальної патології, скільки в контексті взаємодії і пристосування, адаптації соціальних суб'єктів до постійно змінюваних умов соціальних систем, що призводить фактично до соціальної реорганізації. Соціальна дезорганізація, в даному випадку, розглядається як бік процесу розвитку, самоорганізації, перебудування системних об'єктів. Отже, і явища економічної маргінальності, що виникають на різних рівнях соціальної системи, на макро- і мікрорівні, уособлюють певний момент розвитку системи, хоча й мають негативні прояви у соціальному просторі суспільства.

Основні тенденції, що спостерігаються в соціальному просторі сучасного українського суспільства, не можна розглядати у відриві від глобальних тенденцій, які притаманні сучасному етапу цивілізаційного розвитку. Йдеться передусім про такі глобальні процеси, як глобалізація світової спільноти, інформатизація, віртуалізація, технізація та інші процеси, що мають неабиякий вплив на розвиток суспільства у глобальному масштабі: «Світова спільнота сьогодні перетворюється на єдину глобальну систему, адже всі держави опинилися в ситуації взаємозалежності; тому становище і доля будь-якого конкретного суспільства багато в чому залежить від його місця у світовій системі»

[58]. Унікальність нинішнього періоду трансформації полягає в тому, що сучасне соціокультурне середовище має високий ступінь динаміки.

Як вже зазначалося раніше, розуміння соціального простору має свої вимірювання. П. Сорокін як про приклади вимірювань говорить про приналежність до держави, релігії, національності, професії; економічний статус, політичні погляди, походження, стать, вік [126, с. 82].

Існує два підходи до розуміння соціального простору: субстанціоналістський і структуралістський, які розрізняються за розумінням природи об'єктів, що наповнюють соціальний простір і визначають своїми взаємодіями його структуру [54, с. 25]. У першому підході соціальний простір складається з індивідів, груп індивідів. Одним із представників такої точки зору був Питирим Сорокін. Згідно з його концепцією, визначити стан людини або будь-якого соціального явища в соціальному просторі можна через відношення до інших людей та інших соціальних явищ, взятих за якісь точки відліку [126, с. 298]. Простір у цьому випадку складається із субстанцій, тобто індивідів, груп, організацій, з'єднаних соціальними відносинами.

Е. Дюркгейм же виходив із того, що суспільні процеси, інститути є реальними діючими силами, які не залежать від індивіда, принаймні тоді, коли він входить у якості елемента в ті комбінації, результатом яких вони є. При такому підході соціальний простір є надіндивідуальною реальністю, що складається зі структурованих соціальних відносин. Згідно з Бурдьє, соціальний простір є абстрактним простором, що конституюється ансамблем підпросторів або полів (економічного, інтелектуального тощо). Структура може сприйматися у формі розподілу різних видів капіталу, що функціонує одночасно. Бурдьє вважає, що простір соціальних відносин настільки ж реальний, як і географічний простір. Соціальний простір неоднорідний за характером та інтенсивністю взаємодії. Ділянки соціального простору з порівняно високою взаємодією називають соціальними полями. Прикладами

соціальних полів можуть бути держави, організації, етнічні групи як інструменти і цілі боротьби в різних полях [20, с. 40]. Соціальне поле виникає там, де є соціальна взаємодія, яка характеризується певним напруженням. Далі ми будемо спиратися на структуралістський підхід до розуміння соціального простору. Зрозуміло, соціальний простір не існує без людей і груп як соціальних одиниць, що вступають у взаємодію. Але відносини між індивідами і сама ця взаємодія не тотожні.

Елементом соціального простору при структуралістському підході є статусна позиція, під якою зазвичай розуміється місце в соціальному просторі, наділене певним статусом. Статус може бути приписаний як індивідуальній позиції, так і груповій, під ним розуміють сукупність прав та обов'язків, соціальних очікувань, форм і обсягів матеріальної і моральної винагороди, стійких нормативних форм поведінки. Статус формується на основі закону, адміністративних актів, звичаїв, моралі, релігії, громадської думки. Подібна ситуація спостерігається і з визначенням соціальної структури. Існує безліч визначень соціальної структури, які формуються, виходячи з різних дослідницьких парадигм і рівнів аналізу. Наприклад, при макросоціальному аналізі як елементи структур виступають соціальні інститути (Маркс), ціннісна система суспільства (Парсонс). При мікросоціальному аналізі як структури виступають стійкі форми поведінки (Хоманс).

Аналізуючи всі визначення концепту соціальної структури, можна зробити висновок, що в них відображено, як правило, два основні моменти: системно-організаційний і стратифікаційний. У першому випадку соціальна структура є системою відносин, які організують суспільство в єдине ціле. У другому – соціальна структура оперує сукупністю статусів, шарів, класів, організованих в ієрархічному порядку. Ця ієрархія є описом систем соціальної нерівності, яка завжди була початковою ознакою соціальної структури. Соціальний простір конфігурується комунікаційними каналами, якими відбувається обмін

інформацією між його елементами. Не можна відокремити соціальні інтеракції від операцій інформаційного обміну.

Слід акцентувати увагу на тому, що в умовах інформаційної детермінації розвитку сучасної цивілізації будь-яка соціальна інтеракція містить елементи обміну інформацією. Це поле реалізує інституційно закріплену в суспільстві нерівність відносно можливості отримання, обміну, поширення інформації.

Коли ми говоримо про соціальний простір інформаційного суспільства, ми акцентуємо увагу на домінуючій ролі інформації та її впливу на соціальну структуру, на процес соціальної взаємодії. Інформаційний простір, як і соціальний, неоднорідний за своїм змістом. Можливість доступу до тих чи інших комунікаційних каналів та інформаційних ресурсів відіграє певну роль у формуванні стратифікаційних вертикалей соціального простору, підкреслюючи конфігуруючу роль інформаційних полів відносно соціальних структур. Люди, країни і регіони отримують доступ до інтелектуальних і технологічних ресурсів у різні терміни. На думку М. Кастельса, в цьому полягає критично важливе джерело нерівності в суспільстві: «...домінантні функції, соціальні групи і території Земної кулі вже до середини 1990-х років було залучено до нової технологічної системи» [63, с. 53].

Отже, соціальний простір інформаційного суспільства виражає об'єктивну тенденцію нового типу соціальної структури, який пов'язаний із появою нових потреб, формуванням певного світогляду, нового способу життя тощо. Основні критерії соціальної диференціації ґрунтуються, насамперед, на активному використанні інтелектуального потенціалу, залученні інформаційних технологій до різних галузей суспільного виробництва та високому рівні впровадження інформаційних послуг. Провідним чинником соціальних перетворень стає виробництво та використання інформації, оскільки саме оброблена інформація має

практичне значення для соціуму, змінюючи його на кожному структурному рівні. Уміння накопичувати та використовувати інформацію стає однією з обов'язкових умов ефективної життєдіяльності соціальної структури інформаційного суспільства: «Технізація поширюється все більше: від підпорядкування природи до підпорядкування всього життя людини, до бюрократичного керування усім – до підпорядкування політики, навіть ігор та розваг, що існують в руслі звичних форм життя, але вже не як вираження внутрішнього імпульсу. Людина вже не знає, що робити зі своїм дозвіллям, якщо її вільний час не заповнюється технічно організованою діяльністю...» [156, с. 127]. К. Ясперс одним із перших акцентував увагу на проблемі естетики технізованого суспільства та сформулював основи нової технічної естетики, які посядуть важливе місце у культурі: «Ця епоха перетворень носить, передусім, руйнівний характер. Сьогодні ми живемо, відчуваючи неможливість знайти потрібну нам форму життя» [156, с. 128].

Згідно з думкою Д. Белла, сторіччя, що розпочалося, для економічного й соціального життя, для способів виробництва знання, а також для характеру трудової діяльності людини набуває вирішального значення становлення нового соціального укладу, впровадженого комунікаційними засобами. Революція в організації й обробці інформації й знань, у якій центральну роль відіграє комп'ютер, розгортається водночас зі становленням постіндустріального суспільства. Три аспекти постіндустріального суспільства, як вважав Белл, особливо важливі для розуміння комп'ютерної революції:

- перехід від індустріального до сервісного суспільства;
- вирішальне значення кодифікованого теоретичного знання для здійснення технологічних інновацій;
- перетворення нової «інтелектуальної технології» на ключовий інструмент системного аналізу й теорії прийняття рішень [12, с. 153].

Проте аналіз особливостей економіки та економічних процесів, властивих соціальному простору інформаційного суспільства, не повною мірою представлений у роботах вчених, які займалися даною проблематикою. В результаті багато значущих процесів і явищ, зокрема і економічна маргінальність, не отримали адекватної оцінки. У сучасній науці домінує підхід, у рамках якого соціальні проблеми сучасного постіндустріального товариства не пов'язуються безпосередньо з основами нових економічних відносин, які формують основи стратифікації в сучасному суспільстві: «Все це начебто говорить про зростаючі можливості людини при переході до постекономічного суспільства, але таке враження помилкове. Вже постіндустріальне суспільство відкриває широкі, чи не безмежні можливості перед тими, хто розділяє постматеріалістичні цінності, і відповідно до них, насамперед, удосконалює власну особистість. Але чи здатні на це головним чином ті, хто відрізняється високою освіченістю і підтримує ідею прогресу знання. Не прагнучи до матеріального багатства, вони виробляють унікальні блага, які служать запорукою процвітання суспільства, і з огляду на це привласнюють значну частину суспільного надбання» [56].

Важливе значення дослідження цього питання набуває в Україні, де кризове становище комплексного характеру вимагає визначення шляхів і пріоритетних напрямів подальшого розвитку, а також розробки стратегії подолання економічної маргінальності відповідно до особливостей сучасного стану Української держави.

Концепція інформаційного суспільства зароджувалася у сфері економіки і, передусім, була пов'язана із проблемами обробки і управління великими обсягами економічних даних. Одним із перших авторів, які заклали підвалини концепції інформаційного суспільства, був економіст Фріц Маклап. Його цікавили проблеми, пов'язані з конкуренцією у вільному демократичному суспільстві і, зокрема, проблема формальних обмежень конкуренції, таких як, наприклад,

патентна система. Прямий зв'язок між патентною системою і науково-дослідними відділами компаній призвів Маклапа до думки про необхідність комплексного дослідження процесу виробництва знань (інформації) у масштабах всього суспільства [175].

Починаючи із середини минулого століття, інформація набула великого впливу на розвиток багатьох країн, зокрема і в економічному аспекті: «Ознаками нового етапу розвитку ринкової економіки стали помітне прискорення технічного прогресу, автоматизація праці, збільшення попиту і пропозиції у сфері послуг і секторі інформації, поява нового типу використовуваних у виробництві ресурсів, що впливають на продуктивність праці та витрати. Інновації набули особливого впливу на ринкову економіку. Поява глобальної мережі Інтернет і розвиток комп'ютерної техніки сприяли виникненню нових економічних понять. Електронні платежі, інтернет-торгівля, електронні гроші і багато інших новацій міцно увійшли в повсякденне життя суспільства» [75, с. 72].

Для вивчення економічних процесів і, відповідно, тих факторів, які впливають на економічну маргінальність у соціальному просторі інформаційного суспільства, важливо розуміти роль інформаційного ресурсу і ступінь його впливу на економіку держави. Такий підхід дозволить виявити можливості, які відкриває інформатизація для розвитку різних країн, зрозуміти, який соціальний та економічний ефект справляють інформаційні технології на життя сучасного суспільства, а також розкрити існуючі проблеми та визначити шляхи їх вирішення. Одним із важливих інструментів ринку інформаційного суспільства стають електронні засоби обробки і передачі інформації. Разом із цим нівелюються часові та просторові межі, формуючи нове конкурентне середовище і розширюючи можливості учасників ринку. В інформаційному суспільстві економічний потенціал залежить від якості, обсягу інформації та її використання. На сучасному етапі розвитку суспільства інформаційні ресурси відіграють стратегічно важливу роль.

Інформація є провідним предметом і засобом праці, знаходить своє матеріальне втілення у всіх факторах і продуктах суспільного виробництва і є складовою частиною валового внутрішнього продукту. Наявність інформації стала впливати на продуктивність всіх інших факторів виробництва: «Інтернет створює нові економічні форми, які переважно залежать від нематеріального капіталу, дозволяє знизити витрати, підвищити прибутки, запропонувати свій товар у необмеженій кількості потенційних покупців тощо. Саме Інтернет-технології дозволяють створювати віртуальний простір, завдяки якому здійснюється віртуальна координація цілком реальних процесів і досягається велика гнучкість, краще управління знаннями і відкриваються значні можливості генерування цінностей» [113].

Для економіки інформаційного суспільства характерні такі риси:

- витрати на виробництво, зберігання, передачу і обробку інформації, що перевищують витрати на виробництво матеріальних благ;
- стрімке збільшення частини зайнятих у сфері інформаційних технологій, комунікацій і у виробництві товарів та послуг;
- розвиток інформаційної економіки, цифрових ринків, електронних господарюючих мереж;
- перетворення інформації на нову економіко-господарську категорію [75, с. 73].

Треба також відзначити характерність стрімкого зростання обсягу інформації, знань, інформаційних послуг, високий ступінь їхнього впливу на всі економічні процеси і життєдіяльність людей у цілому, тому погоджуємося із думкою Л. Купріянової та О. Єфімової, які справедливо зазначають: «З розвитком інформаційних технологій пов'язане виникнення і розвиток нових ринкових інструментів: електронних комунікацій, засобів обліку та обігу. Наразі широке використання в економіці отримали технології, основані на використанні сервісів мережі Інтернет. До них належать: інтернет-торгівля, інтернет-реклама, банкінг-

технології, інтернет-інвестування, порталні рішення у сфері державних фінансів» [75, с. 75].

Говорячи про соціальну структуру в умовах становлення інформаційного суспільства, слід звернути увагу на певну систему нерівності, яка ґрунтується на доступі до інформаційних ресурсів: «Внаслідок експансії сервісного сектору і підйому технологічного рівня виробництва багато видів праці вимагають значної підготовки, а отже, психологія та життєві стандарти зайнятих ним працівників характерні, ймовірніше, для середнього, ніж для традиційного робітничого класу. Дуже важливо і те, що в постіндустріальній економіці інтереси підприємців і працівників все частіше стикаються не в матеріальній площині, а з приводу свободи персоналу у прийнятті рішень і заходів його автономності» [57]. Даний тип нерівності виникає тому, що мережі, які поширюють інформаційні технології, як і комп'ютерні мережі (локальні і глобальні), неоднорідні. Глобальні зв'язки існують тільки між центрами певного, досить високого рівня. Наприклад, сервери глобальної комп'ютерної мережі Інтернет організовані ієрархічно, тому простори, покриті мережами, виявляються нерівнозначними у своїй цінності з точки зору можливостей доступу до інформації, наявності кваліфікованого персоналу, технічного забезпечення. В результаті виникає вкрай неоднорідна структура внаслідок появи центрів, де доступ до новітніх інформаційних технологій полегшений. У цих центрах концентруються фахівці з високим рівнем освіти, залучаються інвестиції, забезпечуючи високий рівень життя.

Посилення неоднорідності соціального простору в умовах становлення інформаційного суспільства призводить до зростання соціальної напруженості, зокрема і за рахунок нерівності за інформаційними критеріями. Індивіди і соціальні групи, які не можуть адаптуватися до технологічного прогресу, не можуть повною мірою задовольнити свої економічні потреби в умовах трансформації

суспільства, отже, переміщуються в маргінальні верстви: «Класовий конфлікт, що зріє в надрах постіндустріального суспільства, принципово відрізняється від колишніх типів соціального протистояння рівнем своєї комплексності. Хоча з формальної точки зору диспозиція основних класів залишається колишньою, характер протиріч між ними стає якісно іншим. Представники панівного класу на все більш глибокому рівні засвоюють систему нематеріалістичної мотивації: по-перше, через те, що їх матеріальні потреби задоволені настільки, що споживання стає однією з форм самореалізації; по-друге, поповнення цього класу відбувається за рахунок творчих людей, які прагнуть не просто досягти матеріального добробуту, а самоствердитися як унікальні особистості» [58].

В інформаційному суспільстві основним ресурсом і джерелом соціального багатства є знання та інформація. Однією з тез, сформульованих теоретиками інформаційного суспільства, є теза про подолання класової нерівності, заснована на тому, що інформація є відкритою і доступною. Дійсно, в інформаційному суспільстві долається класова структура, заснована на економічному принципі, так само, як в індустріальному суспільстві було подолано становий принцип формування суспільства, побудований на принципах спорідненості.

Змінення класової структури суспільства спричинило цілу низку наслідків. Найбільш серйозним із них стало формування нових форм класової нерівності. На думку А. Турена, крім досягнення інтелектуального панування, клас технократів пригнічує інші класи і соціально. При цьому утворився нижчий клас, який стає нездатним навіть виступати як самостійний суб'єкт соціального процесу [178]. Р. Дарендорф одним із перших став визначати як «правлячий клас посткапіталістичного суспільства» топ-менеджерів компаній і державних управлінців адміністративного персоналу [39, с. 160–162]. Ця нова соціальна страта технократів включає в себе тих, хто створює спеціальні

знання, застосовує «талант і досвід у процесі групового прийняття рішень» [174].

Ці процеси були вже помітні серед робітників, де відбулося розшарування на тих, хто опанував нові технології, і тих, хто продовжує продавати тільки свою робочу силу. Але тут виникає ряд протиріч. Основне з них пов'язане з розумінням того, що визначає основу віднесення до класу. Апелюючи до М. Вебера, основною ознакою класу є «господарський інтерес його представників, а не наявність власності на засоби виробництва або її відсутність» [56, с. 74].

Такий підхід стає єдино можливим в умовах «інформаційної» економіки, де як ніколи раніше стають актуальними питання визначення прав власності. І якщо теоретики марксизму стверджували, що прихід до влади робітничого класу раз і назавжди знищує всі класові відмінності, то процес формування в інформаційному суспільстві «класу інтелектуалів» призводить до безпрецедентного розколу суспільства на різнорідні групи. Цей процес супроводжується формуванням класу технократів, який не залежить від традиційного класу буржуа, оскільки технократи можуть придбати необхідні засоби виробництва в особисту власність. Це дозволяє зробити висновок про те, що з'являються інші види капіталу – людський, інтелектуальний, структурний, – які не мають втілену в матеріальні носії форму, але персоніфіковані в їх конкретних носіях. Це дозволяє власність в умовах становлення інформаційного суспільства розглядати як «внутрішню власність» [160, р. 66].

В аграрному та індустріальному суспільствах основний конфлікт розгортався навколо засобів виробництва і ресурсів, а основними учасниками соціального конфлікту виступали ті, хто мав власність, і хто її не мав. Наразі ж протистояння виникає між людьми, що володіють певними характеристиками, а, отже, й унікальними навичками, і людьми, які не мають таких: «По суті, йдеться про конфлікт, який виникає як наслідок нерівного розподілу самих людських можливостей, що

призводить до того, що сучасна ситуація класового протистояння набуває такої гостроти, якої не знало ні аграрне, ні індустріальне суспільство. Ці страти складаються з «допущених» і «недопущених» не стільки до розпорядження соціальними благами, скільки до процесу їх створення» [93, с. 245]. Про це протистояння говорили теоретики постіндустріального суспільства, виділяючи символічно конфліктуючі спільноти «другої» і «третьої» хвиль (О. Тоффлер), індустріального і постіндустріального суспільства (Д. Белл), модерністського і постмодерністського етапів соціального розвитку (С. Леш, С. Крук), модернізації та постмодернізації (Р. Інглегарт): «Можливо, найбільш точно цей процес фіксували Дж. К. Гелбрейт та П. Дракер, говорячи про спільноти капіталістичного і посткапіталістичного суспільства як про «knowledge-workers» і «consumption-workers», або про «knowledge workers» і «non-know ledge people», самим їх позначенням однозначно вказуючи на конфлікт, що виникає між цими соціальними групами».

Інформація та знання завжди були прерогативою керівних класів і – тим самим – виступали як джерело соціальної нерівності. У традиційному (або доіндустріальному суспільстві), а також у набагато більш демократичному – індустріальному – монополія на знання завжди належала тим, хто стояв на вершині соціальної піраміди. І не так важливо, що монопольний ресурс цих суспільств був різним – починаючи від сакральних навчань, традицій, звичаїв і завершуючи землею, військовою силою або капіталом – персоніфікація цього ресурсу завжди народжувала еліту.

Якими ж характеристиками володіє клас технократів? Передусім, їх відрізняє від інших висока затребуваність у будь-яких структурних підрозділах соціальної ієрархії та їх виняткова мобільність. Це призводить до виникнення інших методів управління ними, які кардинально відрізняються від тих, що домінували в індустріальному суспільстві [56]. При цьому соціальні відносини стають сферою, швидше,

особистих прагнень, ніж управління з боку бюрократичних структур. Управління працівниками, які є «власниками знань», має тепер нагадувати управління добровільними організаціями, а вихід працівників за межі компанії повинен розглядатися як природний прояв зростання їх особистісного потенціалу. Творчий же потенціал людини перетворюється на безмежний ресурс, що дозволяє вирішувати практично всі завдання, що постають перед суспільством, мислити стратегічно, поєднуючи цінності, світогляд і цілі, що стає більш важливим, ніж пов'язування дрібних деталей конкретних комерційних операцій.

При цьому зростає роль особистої власності на протипагу іншим формам власності. Це відчужує клас інтелектуалів від інших класів. Із зростанням ролі особистої власності влада переходить від капіталістичного класу до технократів. Як зазначає П. Дракер, «клас інтелектуалів, а не капіталісти, володіє владою і впливом» у сучасному суспільстві [160, р. 98–99]. Отже, експлуатації інших класів більше не існує і відбувається злиття капіталу і працівника на протипагу класичній класовій теорії суспільства. Отже, можна зробити висновок, що становлення інформаційного суспільства створює умови для все більшого розшарування суспільства на основі доступу до знань та інформації.

Якщо говорити про соціально-економічні проблеми спільнот, що трансформуються, то головним стало питання забезпечення економічного зростання, тобто ефективно функціонуючий ринок і демократичні засади соціального устрою забезпечать реалізацію принципів соціальної справедливості: «Після масштабної світової фінансової кризи, що зрушила найбільш розвинені економіки світу 2008-2009 років, проблема рівності, а якщо бути більш точним – проблема нерівності, є однією з найбільш значущих, у тому числі і для країн з ринковою економікою. Отже питання майнової рівності і нерівності знову, як і протягом майже всього ХХ століття, виявилися в центрі суспільної уваги» [68, с. 35].

Отже, у контексті техно-інформаційної детермінації розвитку цивілізації і становлення інформаційного суспільства в Україні можна констатувати посилення нерівності за економічними, політичними, освітніми, інформаційними та іншими критеріями. Дослідження економічної маргінальності як надзвичайно суперечливого соціального явища за умов становлення інформаційного суспільства набуває особливої актуальності, адже маргінальними сьогодні є не тільки окремі особистості, а й соціальні групи. Економічна маргінальність сучасного українського суспільства має двійку природу, що зумовлюється, з одного боку, його перехідним становищем до демократичного суспільно-політичного устрою, з іншого – перебуванням на периферії світових модернізаційних процесів.

Трансформація українського суспільства серйозно позначилася на його політичній і соціальній структурі. Змінилися відносини власності і влади, механізм стратифікації, відбувається інтенсивна зміна еліт. Україна знаходиться у стадії переходу від державної адміністративно-розподільчої до ринкової економіки. У суспільстві, де відбуваються трансформаційні процеси, стратифікація і нерівність засновані, зокрема, на протистоянні груп, що мають нерівний доступ до розподілу матеріальних благ, доступ до інформації та конфлікт їх інтересів: «Модифікація характеру взаємодії між традиційними класами індустріального суспільства і новими соціальними групами, породженими інформаційною революцією, стала привертати увагу дослідників у міру формування уявлень про постіндустріальний зміст порядку, що перебуває у стадії становлення» [58].

Якщо говорити про соціально-економічні проблеми українського суспільства, що трансформується, то одним з актуальних є питання забезпечення економічного зростання, а проблема справедливого розподілу, як передбачалося, буде в кінцевому рахунку вирішена за умови роботи демократичних політичних інститутів. Теоретично, ефективно

функціонуючі ринок та інститути влади, засновані на демократичних принципах, забезпечать реалізацію соціальної справедливості. Після масштабної світової фінансової кризи 2008-2009 рр., яка сильно вплинула навіть на найбільш розвинені економіки світу, проблема нерівності, соціального розшарування і, як наслідок, темпи економічної маргінальності, що збільшуються, в інформаційному суспільстві виявилася однією з найбільш значущих.

В період переходу України до нових соціально-економічних відносин, без урахування проблеми економічної маргінальності та її особливостей у соціальному просторі інформаційного суспільства неможливо передбачити перспективи розвитку суспільства в цілому й економічної системи зокрема. З одного боку, маргінальність є проявом нестійкості суспільного життя, з іншого – саме на зламі соціальної і духовної структур виникають найбільш важливі процеси, контури майбутніх реалій. Визнаючи, що процес трансформації неможливий без появи маргінальних верств, необхідно відзначити, що сьогодні небезпечними стають масштаби і темпи економічної маргінальності в Україні.

Особливості економічної маргінальності в умовах становлення інформаційного суспільства проявляються, передусім у:

1) процесах подальшого соціального розшарування у зв'язку з появою класу кваліфікованих працівників, що продають не тільки свою робочу силу, а й доступ до знань та інформації;

2) високому рівні безробіття і/або низькому рівні прибутків тих соціальних груп, які не змогли пристосуватися до швидко мінливих умов ринку і підвищення вимог до претендентів на заміщення вакантних посад. У результаті вони виявляються неконкурентоспроможними на ринку праці;

3) проблемах доступу до сучасних інфокомунікаційних технологій і адекватного використання інформаційних ресурсів внаслідок ряду факторів (технічного, фінансового, нормативно-правового тощо);

4) низхідній мобільності, яка має довгостроковий характер, що призводить до наростання соціальної ентропії;

5) нездатності певної частини населення адаптуватися до жорстких соціально-економічних умов перехідного періоду.

У контексті даного дослідження, одна з найважливіших проблем сучасного українського суспільства – стрімкі трансформації соціальної структури. Бідність, безробіття, економічна і соціальна нестабільність інтенсифікують процеси економічної маргінальності населення в умовах становлення інформаційного суспільства. В результаті відбувається активне розмивання традиційних груп населення, становлення нових видів міжгрупової інтеграції за формою власності, прибутків, включеності в усі владні структури. Отже, складність загального стану українського суспільства визначає комплексність динаміки маргінальних процесів у ньому.

Аналіз особливостей економічної маргінальності в сучасному українському суспільстві передбачає вихід за межі суто економічних критеріїв, оскільки економічну маргінальність породжує також соціальна, політична і етнокультурна нерівності: «Найбільш очевидним проявом економічної нерівності є нерівність за прибутками, яка може спричинити (і зазвичай тягне) за собою нерівність доступу до основних соціальних благ (якісного медичного обслуговування, якісної освіти, комфортного життя), до ресурсів (фінансових, зокрема, кредитів, земельних тощо), до реалізації своїх основних прав у цілому (права на здоров'я, життя, безпеку). Але при цьому і сама нерівність за прибутками одночасно є наслідком інших видів і проявів нерівності» [82, с. 5].

Окремі групи населення, внаслідок обмеження своїх прав, можуть відчувати конкретний вид нерівності, але найбільш гостро проявляється їх комбінація.

Специфіка маргіналізації українського суспільства проявляється в тому, що з'являються так звані нові маргінали, які мають високу освіту і кваліфікацію, розвинену систему потреб, великі соціальні очікування і політичну активність. У міру декласування маргінальні групи змінюють систему цінностей, яка склалася у них раніше. Основним критерієм соціальної маргінальності в умовах українського суспільства, що трансформується, є невизначеність соціального становища, неповна включеність або невключеність у соціальні структури або групи. У соціальній структурі сучасного українського суспільства з'являються нові групи економічних маргіналів, які відрізняються від маргінальних груп стійкого, стабільного суспільства, серед яких можна виділити:

1) групи, які в силу сформованих економічних обставин змушені змінювати свій соціально-професійний статус;

2) групи, які прагнуть пристосуватися до нових умов і знайти собі заняття, яке допомогло б їм проіснувати в умовах кризи (наприклад, представники малого бізнесу);

3) мігрантів (як біженців, так і вимушених переселенців);

4) працівників бюджетної сфери (науки і освіти, охорони здоров'я, культури тощо): «Будучи одним із найбільших роботодавців, держава утримує на низькому рівні заробітну плату працівників бюджетних установ, зокрема, освіти (на 16% нижчу за середню з економіки) і охорони здоров'я (на 27% нижчу за середню з економіки). Зниження зарплат у бюджетному секторі не дозволяє створити умови для ефективної конкуренції в залученні кваліфікованої робочої сили із приватним сектором, а також формує стійкі міжгалузеві та міжпрофесійні диспропорції в оплаті праці, які в кінцевому рахунку акумулюються у значний гендерний розрив» [82, с. 8].

Сучасна економічна ситуація характеризується нерівномірністю становлення ринкових відносин у різних галузях господарства. Це призвело до відчуження значної частини економічно активного населення від участі у створенні багатокладної економіки і негативно позначилося на формуванні і використанні трудових ресурсів.

Зайнятість населення – це соціально-економічна категорія, що виражає стан економічно активної частини, яка характеризується наявністю у людей роботи, або легітимного, тобто, що не суперечить чинному законодавству, прибуткового заняття: «До економічно незайнятого населення відносяться: ті, хто шукає роботу; що змінює роботу; тимчасово не працює і безробітні ...Кожний п'ятий ...впевнений у тому, що на вулиці сьогодні може виявитися будь-який працездатний житель України. Це категорія людей, які є потенційними маргіналами зі знаком «мінус», оскільки низький рівень існування викидає їх на узбіччя соціального життя» [97].

Оскільки безробітні становлять один із типів груп економічних маргіналів, то збільшення їх чисельності означає посилення економічної маргінальності в суспільстві.

Економічну маргінальність можна розуміти як результат універсальних процесів розвитку суспільства. Завдяки функціонуванню в межах соціальної структури й включеності в соціально-економічне, політичне й культурне життя маргінали входять у розгалужену систему зв'язків. Так, відтворюючись самою системою соціальних зв'язків, маргінали не виключаються із суспільства. Ситуація маргінальності може виникати через різні причини і обставини, залежно від яких можна виділити її три основні різновиди.

Перший – об'єктивна маргінальна ситуація – формується за умови соціоструктурних або культурних зрушень у соціальній системі, які призводять до формування нових прошарків, виникнення нових функцій суб'єктів. Це, своєю чергою, стає причиною витіснення частини

елементів системи на периферію. Вимушена маргінальна ситуація виникає, переважно, внаслідок будь-яких соціальних переміщень (наприклад, зміна місця мешкання). На нашу думку, можна говорити також і про таку маргінальну ситуацію, яку індивід чи група створюють, так би мовити, за власним бажанням. Це може бути добровільна відмова від приналежності до певного соціального середовища чи усвідомлене принципове протистояння (конфлікт) з оточенням. Такі «добровільні маргінали» постійно прагнуть вийти за межі наявних форм взаємодії, для чого використовують весь набір соціальних зв'язків, безупинно генерують соціальні відхилення, завдяки яким здійснюють постійний «пошук» нових функціональних можливостей системи.

Отже, ми доходимо висновку, що маргіальність тісно пов'язана із соціальною динамікою, особливо в умовах становлення інформаційного суспільства в Україні. В епоху швидких змін, які притаманні сучасному світу, можна очікувати посилення економічної маргіальності з одного боку, з іншого – констатувати появу нових форм подолання соціальної ексклюзії й відчуженості завдяки адаптації до умов технологічного прогресу та оволодіння новими інформаційними технологіями. Ми вважаємо, що стан маргіальності є супутнім явищем трансформацій, що відбуваються в нашому суспільстві. Він зачіпає всі рівні соціальної дійсності та може призводити до різних наслідків. Ці наслідки мають як негативні, так і позитивні вектори, проявляються на індивідуальному і груповому рівнях. Можна говорити про такі позитивні наслідки маргіальності на рівні спільноти, як процеси інтеграції та структурування групи, перерозподіл основних видів ресурсів. До негативних аспектів віднесемо порушення порядку функціонування групи, появу деструктивних внутрішньогрупових конфліктів тощо. Індивід, що потрапляє в ситуацію маргіальності, також може по-різному її сприймати і відповідним чином вибудовувати стосунки з оточуючими. Позитивними проявами стану маргіальності на рівні індивіда можуть

бути: прояв творчості, пошук та формування нових цінностей, керівних настанов, світогляду. Невід'ємною ознакою маргінальності є тимчасова чи довготривала невизначеність, яка породжує почуття невпевненості, розгубленості, роздратованості.

Порушення принципу рівності, різке соціальне розмежування, безробіття, інфляція, корупція, бідність – ці соціальні феномени є визначальними на сучасному етапі. Причому бідність стала в Україні хронічним і навіть масовим соціальним явищем [125].

Можна стверджувати, що зараз уже сформувався особливий тип особистості із кризовою або катастрофічною свідомістю, якій притаманні апатія, цинізм, байдужість пересічних громадян. Людина відгороджується від «незручної» соціальної реальності за допомогою жорсткого психологічного бар'єра і зосереджується лише на приватному житті [134]. Окреслена перспектива не дуже втішна, адже кількість людей, які втратили свій соціальний статус і не змогли здобути новий, продовжує безперервно зростати. Системи цінностей, що існували, вже зруйновано, а нові досі не створено. До того ж незавершеними залишаються реформи, відсутнє економічне зростання. Окрім цього, загрозливих масштабів набуває злочинність, падіння моралі та моральності, ціннісно-нормативна дезорганізація, правовий нігілізм, алкоголізм, наркоманія, неконтрольована міграція. З огляду на все вищезазначене, деякі категорії населення донині не змогли адаптуватися в нових умовах, а тому стали маргіналами [3].

Невтішну картину процесу маргіналізації демонструє також студентська молодь. Значна частина студентів не пов'язує власне майбутнє із професією, яку здобуває, а, отже, така категорія є потенційними маргіналами. На сучасному етапі кожен четвертий житель найбільших міст України вважає марною отриману ним освіту. Маргінальність – це специфічне ставлення індивіда або соціальної групи

до наявного суспільного ладу, певних соціальних спільностей, що може мати як конструктивне, так і деструктивне спрямування [65, с. 51–52].

Головною причиною маргіналізації суспільства є його кризовий стан. Маргіналізація є виявом кризового стану суспільства. Трансформаційні процеси в суспільстві завжди супроводжує активізація негативних явищ у сферах економіки, політики, духовного життя, а також глобальні загальнолюдські проблеми. Кризу суспільної свідомості можуть визначати не лише як наслідок відображення проблем у суспільному бутті, а й як їх важливу причину. Основоположними характеристиками сучасної кризи є: розпад наявних зв'язків між суспільством і особистістю; нестійкий стан соціального організму; нівелювання базових цінностей; домінування матеріального над духовним і партикулярних цінностей над цінностями, що пов'язані із загальним благом. Трансформація суспільної свідомості в ситуації соціальної кризи пов'язана з низкою кризових тенденцій, до найважливіших варто зарахувати соціальний атомізм, антиномічність, кризу соціокультурної ідентичності, соціальну аномію, зростання ксенофобії й екстремізму. Причиною соціальної кризи сучасності є дезінтеграційні процеси, що пов'язані із фрагментацією ціннісних підстав соціального життя, соціокультурної ідентичності [9, с. 287]. Маргіналізацію суспільства стимулює так звана вестернізація, тобто запозичення західноєвропейської та англо-американської моделей життя, прагнення сучасної політичної еліти якомога швидше замінити традиційні механізми функціонування економічної, політичної та культурної сфер на відповідні механізми західного зразка, нав'язування цінностей, які не завжди прийнятні для менталітету українців.

Важливе місце серед факторів маргіналізації посідає глобалізація – об'єктивний процес всесвітньої економічної, політичної та культурної інтеграції, суть якої полягає у зростаючому взаємозв'язку і взаємозалежності національних економік, національних політичних і

соціальних систем, національних культур, а також у взаємодії людини та навколишнього середовища. Глобалізація передбачає стрімке зближення різноманітних культур, через що люди опиняються на межі різних соціальних сил, різних ідеологій і релігій, до яких їм не завжди легко долучитися. Отже, можна дійти висновку, що конфліктогенність маргінального стану чинить дестабілізаційний вплив на соціальну структуру. Основою маргінальних явищ є процеси дезорганізації, руйнування, розриву соціальних зв'язків, які супроводжують будь-які структурні перетворення.

В останні роки ми спостерігаємо справжній сплеск інтересу до цих питань в експертному та академічному середовищі в роботах політичних і соціальних філософів, економістів та істориків, політиків і громадських діячів. Не випадково, згідно з опитуванням Pew Research Center, проведеним 2014 року у США і ЄС, саме нерівність було визначено респондентами як «найбільшу небезпеку для світу» [157, р. 1].

В економічній маргінальності важливу роль відіграли процеси глобалізації, чітко продемонстрували глобальну нерівність можливостей [169], що стимулювала критику так званими державами третього світу несправедливості глобального світопорядку і розвиток різних анти- і альтерглобалістських рухів та ініціатив. Але, ймовірно, було б неправильно виділяти якийсь один із зазначених факторів як визначальний. Нерівність у різних країнах і нерівність на рівні локальному, тобто в конкретних державах, співіснують паралельно і, хоча тісно пов'язані між собою, проте їх не можна розглядати як одне явище.

Розглядаючи причини зростання нерівності, дослідники доходять висновку, що, як не дивно, глобалізація не дуже вплинула на доходи і тенденції у сфері зайнятості. Помітно більший вплив надали реформи, спрямовані на посилення конкуренції на ринку товарів і послуг та збільшення адаптивності ринку праці (а звідси і наростання розриву в

оплаті праці), так само зростання нерівності у прибутках сприяло поширенню практики укладання атипових трудових договорів та зайнятості на неповний робочий день, нарешті, в доповіді наголошується, що поступово більш нерівним стає розподіл прибутків, не пов'язаних з оплатою праці, а податкова система в багатьох країнах стає все менш перерозподільною. Звертаючись до причин зростання нерівності прибутків, виділяють такі: лібералізацію торгівлі, технологічні зміни, які сприяли підвищенню попиту на високооплачувану кваліфіковану робочу силу, скасування або зниження мінімальної заробітної плати, «перехід від комунізму до капіталізму» (зростання нерівності у Східній Європі був одним із найвищих і швидких), «зміна функціонального розподілу прибутків» (йдеться, зокрема, про зниження частки заробітної плати у прибутках), процеси глобалізації в цілому, які зменшили вплив праці і збільшили вплив капіталу [176]. Обмеження державного впливу на сферу прибутків та їх розподілу, що відбувається з початку 1980-х років під впливом процесів глобалізації, економічних та ідеологічних, як у Східній Європі, трансформацій, своїм наслідком має повсюдне зростання нерівності.

Справді, критерії, відповідно до яких здійснюється внутрішня диференціація суспільства на різні соціальні групи (спільноти), і те, як відносини між цими групами структуровані, наскільки представники кожної з них мають доступ до економічних і владних ресурсів, як розподіляється між ними загальне благо, нарешті, те, як структуровані відносини всередині цих спільнот, власне, і визначають багатовимірну систему рівності/нерівності в рамках національних держав, або, коли йдеться про відносини між державами, систему глобальної нерівності: «форми нерівності можуть бути диференційовані відповідно до кількості соціальних перегородок (closures), а також відповідно до того, чи є ці перегородки переважно вертикальними, що розмежовують нижчих і

вищих, або вони, скоріше, відокремлюють тих, хто всередині даної групи, від тих, хто ззовні» [132, с. 37].

Зростання нерівності стало одним із факторів дестабілізації економічних систем багатьох країн. Розпочате у 1990-х рр. стрімке зростання соціальної нерівності в пострадянських країнах пов'язане з політикою економічної лібералізації, що супроводжується одночасним руйнуванням соціальної держави або ж значним скороченням її можливостей.

Навіть періоди порівняного економічного зростання в Україні не сприяли кардинальному зниженню нерівності, зростання прибутків тільки стимулювало зростання нерівності, що пояснюється не стільки високою корумпованістю політичної системи, скільки системними проблемами існуючих у межах діючої економічної моделі механізмів розподілу. Українська ситуація не є унікальною, а, скоріше, відображає загальні тенденції, характерні для країн, що розвиваються, або країн, які трансформуються

У соціальних системах можна спостерігати послідовну зміну етапів виникнення, становлення, придбання структурної стійкості, а потім дезорганізації і руйнування на прикладах розвитку окремої особистості, як сукупності соціальних відносин або окремих груп. Оскільки людина є діалектичною єдністю природного, біологічного і соціального, то ми можемо говорити не тільки про соціальні, а й біологічні механізми дезорганізації тих чи інших соціальних перетворень. Оскільки соціальна форма руху матерії надбудовується над біологічною, хімічною, фізичною тощо формами руху і включає їх в себе, то дезорганізація останніх в окремому представнику соціуму – людині, тягне за собою зміни і порушення в її спроможності виконувати будь-які соціальні функції.

Коли ми говоримо про механізми «соціальної дезорганізації особистості» групи, маємо на увазі порушення і протиріччя в системі соціальних відносин, що призводять до дезорганізації і зникнення тих чи

інших соціальних об'єктів. Це твердження ґрунтується на тому, що, по-перше, соціальна структура має певну самостійність відносно до її окремих елементів. Також механізми соціальної дезорганізації підлягають законам соціальної форми руху матерії.

Дезорганізація таких елементів соціальної системи як групи, верстви, класу, як правило, пов'язана із процесами декласування, які дають зрозуміти руйнування, сходження з історичної арени названих соціальних утворень у результаті руйнування матеріальних основ їх існування. Перераховані маргінальні явища можна розділити на дві підгрупи: а) неорганізовані утворення, тобто системи з послабленими внутрішніми зв'язками; б) організовані суб'єкти, що випадають із соціальної структури внаслідок послаблення або руйнування їх зовнішніх зв'язків, тобто зв'язків з іншими елементами системи. Іншими словами, в одному випадку відбувається дезорганізація усередині системи, і тому вона стає маргінальною, в іншому випадку порушуються зв'язки в системі більш «широкої» стосовно маргінального об'єкта, це означає, що дезорганізація виражає протиріччя у відносинах «система – навколишнє середовище». Протиріччя «система – навколишнє середовище» виникають внаслідок порушення здатності системи адаптуватися до постійно мінливих зовнішніх умов.

Зміна суб'єктів діяльності в соціальній структурі завжди супроводжується трагічними зіткненнями між носіями старих і нових соціальних відносин, особливо, коли глобальні зміни в житті суспільства припадають на частку одного покоління. Для багатьох подібні соціальні зміни означають зміну соціального статусу. Якщо зміна статусу призводить до погіршення матеріального благополуччя, до зниження соціального престижу, до руйнування стійких, звичних форм існування, до втрати колишньої нормативно-ціннісної системи, групи, класу або шару, вона породжує конфліктне, аномічне світовідчуття, властиве маргінальній особистості, зокрема, економічним маргіналам.

Завдяки імовірнісним і випадковим зв'язкам можлива еволюція, розвиток соціальної структури. Соціальні цілісності за своєю внутрішньою природою рухливі, мінливі; вони прагнуть вийти за межі наявних форм, безперервно генерують структурні відхилення, через які здійснюють постійний пошук нових функціональних можливостей. В організаційному аспекті всякі інновації в суспільному житті, будучи продуктом соціальної творчості, є варіаціями і неминуче містять момент випадкового, позаструктурного і підлягають подальшій оцінці соціальною практикою. Суспільство немов би здійснює тут певний соціальний відбір, у ході якого відбувається стабілізація і поширення нововведень, які відповідають об'єктивній соціальній необхідності.

Накопичуючи прояви економічної маргінальності, суспільство як система, що самоорганізується, тим самим створює для себе джерело альтернативних шляхів розвитку, які за певних умов із потенційних можуть перетворитися в реальні. Економічна маргінальність у даному випадку виражається в розвитку суспільства як системи до більш високих форм соціальної взаємодії.

Через діалектику дезорганізації і організації відбувається розвиток, становлення, структурування, руйнування, зникнення соціальних систем. Соціальна дезорганізація виражається в послабленні, спрощенні та зникненні функціональних, структурних зв'язків усередині системи, тому дезорганізація є процесом порушення інтегральних властивостей системи. В даному контексті економічна маргінальність є частковим виявом процесу соціальної дезорганізації.

Висновки до розділу 2. Економічна маргінальність як соціально-філософська проблема акцентує наукову увагу на формуванні нового соціокультурного типу особистості, яка функціонує в системі певних економічних відносин. В даному ракурсі економічна маргінальність має не тільки соціальний контекст, а й онтологічний вимір, оскільки виражає

положення або стан індивідів та груп зі специфічними топологічними властивостями в соціальному просторі. Економічна маргінальність так само може бути представлена як гносеологічна категорія, що позначає щось нелогічне, недоступне для пізнання. Сюди може бути віднесене все ірраціональне, суперечливе, зокрема, нетипові форми економічної діяльності або нетипові прояви економічної культури.

У контексті аналізу економічної маргінальності у якості соціально-філософської проблеми вона може бути представлена як онтологічний феномен, як універсальна властивість людського буття, як характеристика деяких форм і способів буття, його становлення і зміни, тобто як динамічний момент руху матерії, а також специфічний онтологічний статус, граничний стан. Економічна маргінальність постає як внутрішня характеристика самого буття і підкреслює складність його соціального устрою, багатовимірність і нелінійність онтологічних і антропологічних просторів.

Зміни в соціальному світі, процеси, що відбуваються в ньому при трансформаціях у перехідні моменти історії, порушують цілий комплекс серйозних питань, які вимагають свого сприйняття й усвідомлення, насамперед, у контексті цілісної природи, через прояв у соціальній дійсності. Ці зміни зумовлюють появу абсолютно нових соціальних явищ, які адекватні вимогам часу. Унікальність нинішнього періоду трансформації полягає в тому, що сучасне соціокультурне середовище має високий ступінь динаміки.

Такі засади соціальних трансформацій, як глобалізація, технізація, інформатизація, віртуалізація та ін., спонукають осмислення процесів переструктурування соціальних систем, що призводять до перетворення суспільства. Економічна маргінальність може повною мірою виявити і показати загальні закономірності в явищах, що відбуваються в суспільстві в момент його трансформації і можливі моделі перебудови. В даному аспекті наукового аналізу економічна маргінальність властива не тільки

кризовим епохам, але і періодам, коли вона має важливі наслідки для модернізації. Таким чином, можна вважати, що економічна маргінальність як соціальне явище, яке спостерігається у процесі соціальних трансформацій, не містить аномійний характер, а відповідає певному контексту суспільно-історичних реалій.

У даному випадку економічна маргінальність є специфічним утворенням, яке з'являється на зламі економічної, соціальної, політичної та духовної структур при зіткненні нового зі старим. Такий підхід до економічної маргінальності змушує розцінювати її як соціальну ентропію, необхідну складову життєдіяльності суспільства. Ентропійні характеристики, властиві їй, мають об'єктивний і необхідний характер відносно до будь-якої соціальної цілості. Саме тому визначення засад соціальних трансформацій, притаманних соціальному простору сучасного суспільства, є важливою ланкою в осмисленні усєї сукупності процесу соціальних змін і може бути ефективним механізмом у вирішенні практичних завдань подолання економічної маргінальності та призвести до поступального прогресивного розвитку суспільства.

Діалектична природа економічної маргінальності в умовах інформаційної спрямованості цивілізаційного процесу і прояви економічної маргінальності тісно пов'язані із процесами трансформації, переструктурування елементів у соціальній системі. Дане соціальне явище є не тільки джерелом дестабілізації суспільства, а й джерелом інноваційної діяльності особистості, що відображає її унікальність. Отже, економічна маргінальність корелює з поняттями «границя» і «межа», але не тільки у статичному стані, але в сенсі динамічному, що може виражатися в подоланні екзистенціальної кризи. Доходимо висновку про складність і різноманіття феноменів людського буття і парадоксальності природи людини, де маргінальність, зокрема в її економічному вимірі, розглядається як невід'ємна умова буття особистості.

РОЗДІЛ 3

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ МАРГІНАЛЬНОСТІ У СОЦІАЛЬНОМУ ПРОСТОРІ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

3.1. Особливості проявів економічної маргінальності у сучасному українському суспільстві

Проблемами маргінальності, зокрема в її економічному прояві, в українському соціумі займалися такі сучасні українські дослідники, як Е. Лібанова, Н. Паніна, Є. Головаха, І. Прибиткова, Н. Пенькова, А. Маслов, Т. Баршацька, Т. Кузьменко, Л. Шимченко, А. Свящук, Л. Кемалова та інші. У своїх працях вони порушують питання, пов'язані з аналізом факторів маргіналізації українського суспільства та форм вияву маргінальності в ньому; з виявленням основних маргінальних груп, що виникли в умовах трансформаційних процесів в українському суспільстві; також вивчаються проблеми української маргінальності в контексті бідності.

Соціальний простір сучасного українського суспільства є багаторівневою системою, в якій на стику різних субпросторів – культурному, економічному, політичному – виникають маргінальні групи. В умовах перехідного періоду, коли соціальний склад і соціальні зв'язки є розмитими, аморфними формами, основним «двигуном» суспільного розвитку виступає саме маргінальність, частково втрачає смислове забарвлення «периферійності» і «перехідності» і стає синонімом пошуку нових форм економічної поведінки та культури, які адекватні сучасним умовам. Однак соціальні фактори, що лежать в основі маргінальності, поступово втрачають свої домінуючі позиції, а окремі субпростори – культурний, правовий, економічний та, передусім, політичний – отримують все більшу можливість визначати властиві лише цим сферам причини виникнення маргінальних груп і маргінальності

взагалі. Це актуалізує необхідність пошуку соціально-філософських складових економічної маргінальності.

Проблема економічної маргінальності українського суспільства стала особливо актуальною наприкінці ХХ століття. В результаті кризи було зруйновано раніше стабільні економічні й соціальні структури, а елементи, що створюють кожну з цих структур – інститути, соціальні групи та індивіди, виявилися у проміжному, перехідному стані. Внаслідок цього маргінальність стала однією зі складових соціальної дійсності українського суспільства в перехідній період.

У практиці дослідження економічної маргінальності практично в кожній із дисциплін соціально-гуманітарної спрямованості окреслено власне коло проблем, і певне місце в них відведене даній проблемі, при цьому головні наукові принципи було встановлено американським і західноєвропейським науковим співтовариством, яке набагато раніше почало розробку проблем маргінальності загалом і економічної зокрема. З точки зору соціальних наслідків економічна маргінальність як соціальне явище розглядалася і як щось негативне, що не відповідає нормі й руйнує стійкі соціальні структури, і, навпаки, як явище, що містить якусь онтологічну цінність, оскільки має зокрема й інноваційний потенціал. Останнє корелює із науковою позицією деяких дослідників (зокрема, В. Тернера, Т. Шибутані), які відзначали елементи креативності в носіях маргінального початку. У Тернера це ідея про те, що нові соціальні структури і стосунки можуть виникнути лише на межі, на периферії старих структур, їх становлення відбувається на зламі, в революції, впродовж переходу через хаотичний стан, коли міняються норми і цінності, перевертаються ієрархії та формуються нові стійкі системи.

Процес маргіналізації може відбуватися за двома напрямками:

– визначення маргінального статусу нав'язується ззовні, виноситься суспільством відносно інших індивідів і груп, що є нетиповими або пропонуючими інші інтерпретації реальності;

– групи або індивіди свідомо відмовляються слідувати домінуючій системі цінностей і соціальних норм, і самі ідентифікують себе з маргіналами.

У якості ключових чинників, що впливають на економічну маргінальність, можна виділити такі.

Передусім, економічний стан суспільства, динаміка економічного розвитку або спаду. Неодмінними атрибутами маргінальності є бідність, безробіття, економічна і соціальна нестабільність, різного роду соціальні та національні конфлікти. Зі світового досвіду відомо, що маргіналізація стимулює зростання проституції, підсилює зростання жертв алкоголізму і наркоманії, а також кількість правопорушень, здійснених на їх ґрунті.

Одним із найбільш наочних проявів економічної маргінальності в сучасному українському суспільстві є нерівність за прибутками, яка може спричинити і зазвичай спричиняє за собою нерівність доступу до основних соціальних благ (якісного медичного обслуговування, якісної освіти, комфортного життя), до ресурсів (фінансових, зокрема, кредитів, земельних тощо), до реалізації своїх основних прав в цілому (права на здоров'я, життя, безпеку) [23; 27; 46]. Але при цьому і сама нерівність за прибутками одночасно є наслідком інших видів і проявів нерівності. Так, відсутність можливості здобути якісну освіту прирікає дітей з бідних сімей на економічну маргінальність в їх вже дорослому житті, адже вони практично не мають доступу до отримання якісних освітніх послуг, завдяки яким можуть стати конкурентоспроможними на українському та глобальному ринку праці. Але при цьому в Україні значна частина населення навіть із вищою освітою працює не за фахом або на робочих місцях, що не вимагають високої кваліфікації. Починаючи з останнього десятиріччя ХХ століття, спостерігається стійкий прямий зв'язок між рівнем та якістю освіти та інших вмінь (наприклад, володіння іноземними мовами) і рівнем доходів. Повною мірою це стосується і нерівності за тривалістю життя – діти з бідних сімей стикаються з вищим ризиком

передчасної смерті або хвороби і мають менше шансів реалізувати свій потенціал. Зазвичай люди з високими прибутками живуть довше, ніж бідні; при цьому, хороше здоров'я є фундаментом економічної конкурентоспроможності.

Глибоку нерівність надає Україні негативний вплив на можливості економічного зростання. Наслідком низького рівня життя часто стають хворобливість і невисокий рівень освіти, що, безумовно, знижує економічну активність відповідних груп населення, позначається на сукупному трудовому потенціалі країни, а, отже, сприяє уповільненню темпів економічного зростання в цілому. І навпаки, підвищення прибутків бідних верств призводить до збільшення попиту на товари вітчизняного виробництва, тоді як представники багатих шарів частіше орієнтуються на імпорт або взагалі купують значну частину одягу, взуття, техніки тощо за кордоном.

Отже, саме зростання попиту зі сторони бідних шарів найбільшою мірою стимулює розвиток національної економіки, що, своєю чергою, викликає зростання попиту на робочу силу. І нарешті, більш справедливий розподіл доходів є вагомим стимулом (і матеріальним, і психологічним) розширення участі всіх верств в економічному розвитку, тоді як посилення нерівності загрожує соціальною напругою і опором з боку тих, хто втратив надію на покращення власної долі. До речі, найчастіше така активна деструктивна поведінка характерна для освічених людей. Отже, політика подолання нерівності сприяє економічному підйому країни в цілому [17, с. 64].

Нерівність за прибутками часто призводить до макроекономічної нестабільності: значне розшарування населення є чинником бідності (особливо визначуваною за так званим відносним критерієм) і, відповідно, масштабного вторинного перерозподілу доходів за допомогою соціальних трансфертів; великі соціальні трансферти обумовлюють високі бюджетні витрати, а, отже, і бюджетний дефіцит,

необхідність покриття якого провокує інфляцію. Інфляція набагато сильніше впливає на рівень життя бідних верств, тому провокує посилення нерівності.

Згідно з думкою низки дослідників [15; 29; 31; 47], стрімка стратифікація українського суспільства сталася вже на початку 1990-х років, коли різка зміна умов господарювання і масштабна приватизація призвели до концентрації ресурсів і національного багатства в руках порівняно нечисленної групи людей при зубожінні і низько оплачуваній зайнятості переважної більшості населення. Також у якості одного з провідних факторів, що сприяє поширенню економічної маргінальності в Україні, є дуже різке падіння рівня життя більшості українців, тих, хто з різних причин не був готовий адаптуватися до стрімких соціально-економічних змін.

Як справедливо відзначає Е. Лібанова, вищезазначені фактори у сукупності зумовили сприйняття проявів нерівності, а саме: різку поляризацію доходів, нечисленність середнього класу, існування певної частини українських громадян на межі виживання, соціальну апатію і нігілізм. Ми погоджуємося із її думкою, що «у сучасній Україні спостерігається своєрідний феномен: населення і експерти переконані в тому, що суспільство дуже розшароване, а офіційна статистика свідчить про вельми помірний, такий, що приблизно відповідає європейським стандартам, ступінь нерівності. Пояснюється це тим, що статистичні показники не містять параметри рівня життя відносно нечисленних крайніх груп – і найбагатших, і найбідніших. Тому наявність нечисленного прошарку дуже багатих або, навпаки, дуже бідних людей (сімей, домогосподарств) не впливає на статистичні оцінки, але, безумовно, впадає у вічі та формує відповідне соціопсихологічне уявлення» [84, с. 13]. За роки економічної кризи економічна маргінальність стала масштабним явищем. Це призводить до соціальної нестабільності суспільства, соціальних вибухів, різних протестних рухів і

може призвести до соціальних руйнувань або встановлення тоталітарно-популістського режиму.

На думку Л. Шимченко, особливої уваги з боку державної влади потребує зменшення темпів та масштабів економічної маргінальності серед економічно активного населення і, передусім, серед молоді: «Трансформаційний період української економіки, поряд зі становленням його ринкових основ, принципів, механізмів, інститутів, нерозривно пов'язаний із глибинними політичними змінами, із процесом глобалізації, зі створенням нових форм розвитку суспільства та породжує ряд соціальних проблем, що потребують негайного вирішення: забезпечення для переважної більшості громадян гідного рівня життя, соціальної захищеності та впевненості в поступальному розвитку держави з її оновленою економікою» [149, с. 196].

Для країн пострадянського простору характерні інші типи маргінальних груп. Це можуть бути не тільки безхатченки, тимчасово або постійно безробітні, це й пенсіонери, інваліди, представники інтелігенції, бюджетники, біженці, мігранти. Особливе занепокоєння викликають різні групи молоді. Всі вони через різні причини, здебільшого через економічні обставини, змушені змінювати свій соціальний статус, пристосовуватися до нових умов, шукати гідну роботу, заняття, затребуваність не тільки на ринку праці, але і в суспільстві. Стрімке зростання чисельності безробітних в Україні спричиняє поширення неформальної зайнятості, нелегітимних способів отримання прибутку, поглиблює ступінь економічної маргінальності та соціального виключення певних прошарків суспільства. Серед основних маргінальних груп сучасного українського суспільства – збіднілі верстви, безробітні, люди похилого віку, молодь, мігранти тощо.

Політичний чинник як фактор впливу на економічну маргінальність виявляється у відчуженні від політичних прав, свобод і від легітимної участі в політичному житті, народжує нові соціальні групи, наділені

рисами маргінальності. Основним, безумовно, є руйнування соціальних зв'язків і традиційних соціальних інститутів.

Поширення деструктивних процесів у суспільстві насамперед залежить від ігнорування владою цих проблем. Подальше ігнорування поширення масштабів економічної маргінальності та зубожіння українського населення може привести країну до стану соціального вибуху, поширення протестних рухів, масової міграції працездатного населення. Зміни в економічній, політичній, соціальній сферах життя, покращення стану малого та середнього бізнесу, їх підтримка з боку влади здатні суттєво покращити як економічну ситуацію у країні, так і хоча б частково призупинити трудову міграцію.

Наступним важливим чинником, що визначає динаміку економічної маргінальності, виступає невідповідність ціннісних домінант, що склалися, способам їх засвоєння, збагнення офіційно закріплених у соціумі. Особливим чинником маргіналізації є відсутність єдиної шкали цінностей в умовах переходу, що підсилює деструктивізм економічної маргінальності. В цих умовах у соціумі посилюється процес соціальної атомізації індивідів. Люди не виявляють зацікавленості до групових цінностей, замикаючись на принципі самовиживання.

Основою економічної маргінальності, особливо на сучасному етапі, може бути протиріччя між типом модернізації і суспільною свідомістю. Дослідження соціокультурного простору дозволяють виявити не лише окремих осіб-маргіналів, які стали у витоків нових форм буття, але і цілі стани, які склалися в основному з маргінальних елементів і ставали родоначальниками нових форм соціальної організації. Спочатку процес соціальної трансформації руйнує або значно деформує основні ціннісні орієнтири, що склалися в суспільстві, і які впливають на формування ідентичності. Надалі, в умовах процесу соціокультурних трансформацій або змішування соціокультурних зв'язків, що сприяють інтеграції суспільства, особистісна криза вже не сприймається ні суспільством, ні

особистістю як щось аномальне, а стає швидше способом існування, способом життя, набуває значення субстанції, що конститує простір соціальної взаємодії. Настає етап пристосування, адаптації особистості до кризи соціальної ідентичності. Виявляються істотні переваги ситуації соціальної невизначеності, змішування рольових і ціннісних очікувань перед становищем жорсткої включеності в певні соціокультурні ніші і закріплення певної ідентичності. Це призводить до виникнення своєрідного типу кризової особистості, який забезпечує збереження і утримання самоідентичності та цілісності за допомогою «блукання» поверхнею соціальних відносин без однозначної ідентифікації з будь-якою соціокультурною позицією.

Як вже зазначалося вище, відзначається складність і неоднозначність трактування економічної маргінальності як соціального явища, наявність декількох напрямів у дослідженні даної проблематики. У найзагальнішому плані явища маргінальності пов'язані із процесами соціальної мобільності, що відбуваються під впливом криз, структурних зрушень у суспільстві. Разом із тим, економічна маргінальність відноситься до характеристики стану особистості, яка піддається певним випробуванням, викликаним переходом індивідів з одного соціокультурного середовища в інше. Протиріччя маргінального стану людини нерідко переходять у девіантну поведінку, стан відчуженості, відриву людини від суспільства.

Людина, яка сформувалася в одних умовах, засвоїла відповідні цінності, норми і традиції, що закріплювалися фактично з моменту її народження, при вторгненні в чуже їй соціально-культурне середовище, зі своїми усталеними нормами і традиціями, опиняється у владі почуття тривоги, стурбованості за своє майбутнє. Певний інтерес представляють і психологічні характеристики, властиві особистості маргіналів: слабка опірність життєвих труднощів, дезорганізованість, нездатність до саморефлексії, ізольованість, відчуженість тощо. Всі ці риси маргінала

немов би стихійно утворюють той глибинний шар психіки, який підводить його до межі криміногенності і роблять його вразливим у правовому відношенні. Накопичення психічної напруженості, відсутність міцної системи цінностей, незадовільні соціально-побутові умови – все викликає стан соціального відтриву особистості. На цьому ґрунті може з'явитися стійка зміна особистості, її деградація в міру розвитку антигромадських установок, що формує готовність до злочинної поведінки.

Маргінальна ситуація як стан переходу, зміни соціальної позиції і обставин життєдіяльності породжує низку життєвих труднощів, тобто перешкод, подолання яких вимагає значних витрат особистих ресурсів і напруги. Використовуються в цьому контексті поняття стресу, соціокультурного шоку, депривації та інших подібних явищ, що характеризують життя маргінальних груп. Перелік форм реагування на маргінальну ситуацію залишається відкритим, проте варто вказати на існування двох поведінкових стратегій у межах маргінальної ситуації: до першої відносяться форми, що не призводять до позитивних соціальних і особистісних ефектів, до другої – форми протилежної спрямованості. Окремо слід виділити ситуації, коли повернення до нормального життя неможливе, наприклад, людина, яка втратила житло через різні фактори, не зможе вести колишній спосіб життя, не змінивши статус безхатченка; невиліковно хворі люди не здатні зберегти стандартну систему цінностей і орієнтацій, притаманних соціальній більшості.

Маргіналізація особистості – це процес соціальної декласації, що характеризується погіршенням соціального статусу людини, зниженням рівня життя, втратою професійних навичок, розривом соціальних зв'язків і зміною системи цінностей, раніше властивих тому класу, до якого належала особистість. Тому ми згодні із точкою зору М. Лінгур та С. Поліщук, які стверджують, що: «маргінал – це представник «соціального дна», але маргінали в тому чи іншому ступені існують у кожній країні.

Всі вони різні, але їх об'єднує щось спільне – існування на межі, зламі цілісності буття. У нашій країні і в наш час це тип не завжди активної особи, яка втратила своє місце, становище, статус під впливом зовнішніх обставин: реформ, кризи, зміни суспільного ладу. Отже, маргінальна людина – втілення протиріч часу, символ трансформації суспільних відносин» [85].

Економічну маргінальність пов'язують із декількома причинами, які мають внутрішній та/або зовнішній характер. По-перше, це особиста криза, обумовлена депресивним станом, відчуттям безсилля впливу на себе та оточення, відчуженість від світу. Ця причина є першою, основною. Такі думки час від часу має кожна людина, але не кожна стає маргіналом. По-друге, відсутність чіткого соціального стану, його невизначеність, невключення або неповне включення до соціальної структури чи групи. Ця причина є більш заглибленою, має філософський характер, обумовлена нечіткістю життєвих пріоритетів. Відсутня або слабка статусна узгодженість та сумісність. Ця причина пов'язана з особистими рисами, завищеними потребами та низькими можливостями [4].

Один із найбільш вагомих факторів, що впливають на динаміку маргінальності в сучасній Україні – нерівність за освітою.

Аналізуючи показники соціального простору, які впливають на соціальну структуру у сфері освіти, ми можемо розглянути тільки окремі аспекти соціальної нерівності, які пов'язані із проблемою різних можливостей щодо використання інформаційних технологій (ІТ), – використання ІТ в управлінні вишем, доступність інформаційних рішень і ресурсів, рівень викладання інформаційних технологій, оцінка необхідних навичок професійного використання ІТ. Одним із важливих аспектів є також використання комунікаційних можливостей для отримання додаткових інформаційних і освітніх послуг.

Освітні установи мають різні економічні та культурні ресурси (оснащеність технікою, якість приміщень, рівень кваліфікації викладачів, доступ до Інтернету, бібліотеки). Сукупна оцінка всіх цих ресурсів освітньої установи визначає ієрархію вишів за їх символічним капіталом. Ця ієрархія, своєю чергою, конструює нерівність життєвих шансів їх випускників на ринку праці. П. Бурдье показав механізм формування інститутом освіти соціальних границь між студентами престижних університетів і всіх інших. Нерівність навчальних закладів щодо ресурсного забезпечення та капіталу конструює нерівність у майбутньому статусі фахівців [158, р. 21]. Символічний капітал різних організацій – престиж, репутація – розподілений нерівномірно. Цей капітал, зі свого боку, залучає додаткові інвестиції, що сприяє збільшенню символічного капіталу та його швидкому зростанню. Рівень комп'ютеризації вишів, кадрового забезпечення інформаційної інфраструктури, доступність ресурсів освіти вибудовують власну ієрархію, визначають їх розшарування. Чи будь-яка нерівність є соціальною проблемою? Нерівність можна розглядати як особистісне, нерівність можливостей, умов життя, результатів. Наслідком нерівності, наприклад, у сфері освіти, в досягненні соціально схвалюваних цілей є низька професійна мобільність.

Дослідники відзначають складність та невизначеність становища студентів вищих навчальних закладів України. Незважаючи на те, що переважна більшість майбутніх молодих фахівців надають до навчальних закладів договори з підприємств про подальше працевлаштування, близько 25% з тих, що завершили навчання, реальних робочих місць не мають і звертаються, після закінчення вишу, на біржу праці. Решта 75% розподіляються таким чином: 35,5% – знаходять роботу за фахом або близько до отриманої освіти; 29,5% – працюють, де доведеться, в основному у торгівлі, у сфері послуг, на сезонних роботах; 5% – не

працюють, живуть за рахунок батьків, чоловіка; 5% – здобувають другу освіту на різних курсах або у вишах [85].

Внаслідок вищезазначених факторів, саме молоді дипломовані фахівці потенційно схильні до переходу до групи економічних маргіналів. Серед тих, кому вдалося знайти роботу за фахом після закінчення закладу вищої освіти, переважна більшість (близько 80%) мали хоча б невеликий досвід роботи, наявність якого є пріоритетним для багатьох роботодавців. Отримати такий досвід досить складно, оскільки необхідно поєднувати роботу і навчання у стаціонарі. Допомогти в цьому випадку можуть недержавні служби зайнятості, різні агентства із працевлаштування. Дослідження показують, що близько 30% студентів, які поєднують роботу і навчання, зверталися в агентства, ще 40% знайшли роботу за допомогою батьків або знайомих, інші скористалися рекламними оголошеннями [88].

Також існують і певні складнощі в процесі працевлаштування. Работодавці віддають перевагу тим претендентам з числа молодих фахівців або студентів старших курсів, які володіють не тільки спеціалізованими знаннями, але й програмного забезпечення та іноземних мов. При цьому заробітна платня не відповідає очікуванням. Все це штовхає молодь на пошуки роботи, що дозволяє прогодувати себе, але не завжди відповідає початковим честолюбним задумам. Негативним наслідком цієї ситуації стає те, що через деякий час професійні навички втрачаються, і молодий фахівець переходить у категорію маргіналів. Своєрідним протестом молоді є масове прагнення після отримання диплома відправитися на пошуки роботи за кордон, тим самим одразу перейшовши в категорію маргіналів-мігрантів, але достатньо забезпечити себе і сім'ю коштами для існування. Таким чином, якщо держава не зможе досить швидко створити умови для реалізації здібностей і професійних навичок молодих фахівців, то через короткий проміжок часу

економіка залишиться без кваліфікованих кадрів, оскільки літні підуть, а їх зміна буде працювати в будь-якій іншій країні.

Як уже зазначалося, в сучасній науці щодо феномена маргінальності не склалося єдиної думки. Дослідження російських вчених дозволяють охарактеризувати маргінальність як релятивне поняття: з одного боку, воно сприймається як амбівалентне і суперечливе соціальне явище і інтерпретується залежно від приватних умов, з іншого – характеризується не тільки як граничний стан, а й як універсальна властивість соціального та індивідуального буття.

Загальною причиною виникнення маргінальності виступає спочатку хаотичний і майже некерований рух суспільства до іншої, поки ще невизначеної соціально-економічної і політичної системи з новою соціальною структурою в умовах загальної кризи і радикального реформування. Істотно змінюються характеристики соціальних суб'єктів, які купують маргінальний статус – вони не виключаються повністю із соціально-економічних, політичних і соціокультурних зв'язків і відносин, але їх становище і ролі в них суттєво і різко змінюються. Від того, який ступінь трансформації, деформації або руйнування цих структур, залежить ступінь і характер маргіналізації конкретного соціуму.

Кризовий стан суспільства сприяє процесу маргіналізації всього населення, в результаті якого з'являється стійкий шар маргіналів як наслідок наростання низхідної соціальної мобільності. Формується і зміцнюється «соціальне дно», яке включає жебраків, безхатченків, безпритульних дітей, які втратили батьків або втекли з дому, алкоголіків, наркоманів і повій, які ведуть антисоціальний спосіб життя. Зрозуміло, ці групи населення були наявні і раніше, але масштаби маргіналізації були іншими, до того ж уряд проводив активну роботу з прагнення мінімізації маргінальних категорій населення.

Маргінальність у контексті соціалізації особистості в суспільстві, що змінюється, акцентує увагу на домінуванні соціальних змін,

трансформації соціальної структури, що призводять до руйнування соціального балансу для елементів соціальної структури. В результаті людина постає перед обличчям кількох еталонних груп із різними вимогами, які часто суперечать одна одній, і які одночасно задовольнити неможливо, що і є джерелом маргіальності. Виділяються в ній, передусім, ті сторони, які пов'язані зі змінами в соціально-економічній структурі, з трансформацією суб'єктів суспільного життя в нові соціальні спільноти. Особливості освіти маргіальних позицій пов'язуються з масовою десоціалізацією і ресоціалізацією, втратою колишньої самоідентифікації і невизначеністю соціального статусу.

У сучасному українському суспільстві, що переживає глибокі трансформаційні процеси і неконтрольовані наслідки здійснення ринкових реформ, економічна маргіальність набуває масового характеру. Особливість процесу маргіалізації в Україні полягає в тому, що індивіди, які опинилися на «соціальному дні», мають дуже незначну ймовірність повернутися до нормального життя, заново включитися в систему соціокультурних, політичних та економічних відносин. Крім того, можна констатувати формування так званих передмаргіальних шарів, у яких високий ризик переходу в маргіальний стан у результаті навіть мінімальної дестабілізації в соціумі. За оцінками фахівців, лише п'ята частина населення здатна адаптуватися до суспільства, що постійно трансформується, інші соціальні страти не зможуть адаптуватися через індивідуальні особливості особистості (вік, стан здоров'я, сімейний стан, менталітет).

Причинами інтенсифікації та розширення маргіальних груп, як уже зазначалося, стали кардинальні зміни в соціальній структурі в результаті кризи і реформ, спрямованих на формування нової соціально-економічної моделі суспільства. Головною сферою соціальних змін стала професійна структура. Її трансформація призвела до появи груп населення, для яких характерні найбільш інтенсивні і радикальні зміни

професійного статусу. Серед них – соціальні групи, що втратили колишні соціальні позиції і не мають можливості їх відновити, навіть володіючи необхідним інтелектуальним потенціалом і мобілізаційними можливостями, що не мають механізми суспільно прийнятної взаємодії із соціальним оточенням.

Економічна маргінальність виступає сприятливим середовищем розвитку злочинності. Цей рівень визначається перехідним станом суспільства на рубежі двох соціальних систем в умовах кризи в економіці і соціально-політичних інститутах, у результаті чого відбувається руйнування різних структур суспільства і формування нових, що мають певну нестабільність. Для деяких верств маргіналів характерне вироблення альтернативної системи ціннісних орієнтацій, якій нерідко притаманні глибока ворожість до існуючих суспільних інститутів, крайні форми соціальної непристосованості і неприйняття існуючої соціальної системи. Вони, зазвичай, схильні до спрощених максималістських рішень, виявляють крайній індивідуалізм та егоїзм, заперечують будь-які види організованості і близькі до анархізму у своїх орієнтаціях і вчинках.

Підхід до вирішення проблеми економічної маргінальності в суспільстві повинен ґрунтуватися на тому, що вона розглядається, передусім, як об'єкт контролю і управління на загальнодержавному рівні. Її повне рішення пов'язане зі стабілізацією суспільного життя, проте громадські інтереси викликають необхідність кардинального вирішення даної проблеми за допомогою цілеспрямованого управлінського впливу на різні групи факторів, що детермінують це явище на конкретних, локальних рівнях, наприклад, орієнтацію на пошук адаптивних можливостей до нових соціально-економічних умов, готовність до зміни професійного статусу, просторової локалізації, збільшення потенціалу психосоціальної мобільності, набуття якої є необхідним засобом адаптації.

Проблеми різних соціальних груп, об'єднаних ознаками маргінальності в суспільстві, що трансформується, тісно взаємопов'язані. В цілому, вони передбачають державне регулювання внутрішньої політики та вироблення оптимальних соціальних умов, професійну реабілітацію груп економічно активного населення і заходи допомоги в соціальній адаптації відносно до груп із найбільш складним становищем тощо. При цьому підвищену роль відіграють механізми внутрішнього і зовнішнього контролю як механізмів регулювання маргінальних процесів: «Сучасне трактування нерівності передбачає вихід за межі чисто економічних параметрів – виділяють нерівність економічну, соціальну, політичну і етнокультурну. Окремі групи населення, внаслідок обмеження своїх прав, можуть відчувати конкретний вид нерівності, але найбільш гостро проявляється їх комбінація. Саме в силу кумулятивного впливу формуються такі вкрай негативні явища, як відторгнення окремих груп населення від суспільного життя, поляризація і маргіналізація суспільства, що загрожують національній безпеці» [82].

Аналіз сьогоденної ситуації демонструє, що спостерігається надмірне збільшення кількості маргінальних прошарків, темпи і масштаби маргіналізації населення стають небезпечними. Бідність, безробіття, економічна та соціальна нестабільність, політична неспроможність держави виконати свої обіцянки швидко розкручують процеси маргіналізації населення України. Так, за оцінкою Інституту соціології НАН, незадовільним визначають свій стан у суспільстві 59% українців, задовільним – 18,2%, матеріальний стан своєї родини як бідний оцінили 50,3% респондентів і 0,8% – як забезпечений та багатий; 11% респондентів вважають, що в Україні все не так погано, 43,4% – що терпіти таке тяжке становище вже неможливо [85, с. 34].

Найсильніше економічна криза б'є по двох соціальних групах: осіб передпенсійного віку та молодь віком від 18 років, яка вперше приходиться на ринок праці. Перші щосили тримаються за свою роботу, якою б вона

не була, оскільки навряд чи зможуть її змінити на більш гідну; другі – не мають достатнього досвіду і їх вкрай неохоче приймають на роботу. Обидві ці групи з легкістю переходять у маргінальний статус, змінити який у перших вже немає часу і бажання, у других немає досвіду, чітких цілей, і бажання чекати змін протягом тривалого часу. Особливе занепокоєння викликає стан молоді, яка ще ніде і ніколи не працювала. Зокрема, за даними правоохоронних органів, у великих містах понад половину молодих людей зайняті у сферах тіньової економіки. Реальна кількість молоді, що заробляє собі на життя різним криміналом, взагалі не піддається точному обліку.

Сучасний процес маргіналізації населення України має ряд специфічних особливостей і проявів. На нього найбільше впливають такі чинники: 1) загострення кризи зайнятості; 2) зниження виробництва і його реструктуризація; 3) нарощування серйозних проблем, які виникають у сфері реформування системи соціального забезпечення і захисту. Вплив економічної кризи на процес маргіналізації проявляється таким чином: 1) збільшення числа тих, хто через різні обставини залишається на периферії активного суспільства; 2) різке збільшення соціальної нестабільності представницьких (лабільних) груп населення при переході від економічної активності до неактивності; 3) тимчасова і часткова зайнятість стає звичайною, масовою, хронічною; 4) швидко збільшується кількість зайнятих на різних видах тимчасових, сезонних робіт; 5) збільшується група тих, хто залишається без роботи тривалий час, а безробіття стає хронічним явищем [90].

У даний час значна частина населення України особливо болісно відчуває на собі всю гаму негативних соціальних наслідків різкого зменшення обсягів виробництва. Передусім, тих, які виникають внаслідок зниження попиту на кваліфіковані кадри, розширення сфери нерегламентованих послуг і кустарного виробництва, які не вимагають високої кваліфікації персоналу. В результаті цих змін зовсім іншим стає

характер праці і передусім співвідношення його фізичних і розумових елементів, які встановилися не на користь останніх.

Отже, інтенсивні зміни, що відбуваються у суспільстві та охоплюють інтереси всіх груп населення, такі як бідність, безробіття, економічна та соціальна нестабільність, потребують практичного вивчення та пошуку дієвих механізмів вирішення пов'язаних із ними проблем. Слід визначити ці поняття, розглянути умови формування маргіналізації населення, а також передбачити конкретні напрями державної політики щодо зменшення рівня маргінальності, трансформації маргінальних груп, їх соціалізації, тобто залучення до реальних і діючих соціальних систем, які функціонують у конструктивному руслі, а також можуть відігравати консолідуючу роль у реалізації державної політики.

Детальне вивчення процесів, причин, наслідків маргіналізації для особистості та суспільства і позицій маргінальних груп у сучасних умовах дасть змогу розробити та впровадити заходи для прогнозування розвитку соціально-економічної структури суспільства, для зупинення розпаду соціальної структури, боротьби із загрозами посилення суспільної нестабільності, іншими серйозними наслідками. Проблеми, характерні для різномірних груп працездатного населення, особливо – молоді, що потрапила в широкі маргінальні групи, їх масштаб та постійне загострення визначають потребу нових, сучасних підходів у їх вирішенні.

3.2. Економічні маргінали у соціальній структурі сучасної України

Соціально-філософські складові економічної маргінальності дають більш глибоке уявлення про те, з яких соціальних груп складається те чи інше суспільство з точки зору різних стратифікаційних моделей, і які з них можна вважати маргінальними. Залежно від зміни критеріїв диференціації соціального простору, змінюється комплекс елементів, які охоплюються поняттям «економічна маргінальність». Відповідно до будь-якого з можливих критеріїв соціальної стратифікації проводилася

диференціація соціального простору, а потім виділялися групи, що посідають або найнижче, або проміжне положення в змодельованому просторі ієрархічно розташованих елементів.

Економічна маргінальність є однією з характеристик стану соціальної структури будь-якого суспільства. Це поняття зазвичай застосовується для позначення порівняно стійких соціальних явищ, що виникають на межі взаємодії різних культур, соціальних спільнот, інститутів і груп, у результаті чого певна частина соціальних суб'єктів опиняється за їх межами. Економічна маргінальність характеризує стан груп та індивідів у ситуації, яка змушує їх під впливом зовнішніх факторів, пов'язаних із різким соціально-економічним і соціокультурним переструктуруванням суспільства в цілому, змінювати своє соціальне становище і призводить до істотної зміни або втрати колишнього соціального статусу, соціальних зв'язків, соціального середовища, а також системи ціннісних орієнтацій.

Проблема маргінальності на пострадянському просторі стала актуальною на рубежі 90-х років. У результаті кризи та реформ раніше стабільні економічні, соціальні, політичні структури були зруйновані або трансформовані, а елементи, що утворюють кожну з цих структур – інститути, соціальні групи та індивіди – опинилися у проміжному, перехідному стані, внаслідок чого маргінальність стала характеристикою складних соціально-стратифікованих процесів у сучасному суспільстві.

Актуальність досліджуваної проблеми для України полягає в тому, що соціальна структура сучасного українського суспільства, яке перебуває у кризовій ситуації, більшою мірою сприяє появі маргінальних груп і підсилює їх негативний вплив на соціальні процеси.

Будь-яке суспільство завжди структуроване за багатьма підставами – національною, соціально-класовою, демографічною, розселенням тощо. Структурування – приналежність людей до тих чи інших соціальних, професійних, соціально-демографічних – груп може

породжувати соціальну нерівність. Під соціальною структурою суспільства розуміються взаємовідносини людей у повторюваних і стійких формах. Це сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих соціальних спільнот і груп, соціальних інститутів, соціальних статусів і відносин між ними. Всі елементи соціальної структури взаємодіють як єдиний соціальний організм. Суспільство як цілісна соціокультурна система складається з безлічі індивідів, які входять одночасно у великі і малі соціальні спільноти. Наприклад, конкретний індивід – громадянин своєї країни – одночасно може бути членом таких великих соціальних спільнот, як етнічна, територіальна, професійна тощо. Крім того, він, зазвичай, є членом одразу кількох малих соціальних груп – сім'ї, кола друзів тощо. У спільноти об'єднуються люди однієї професії або одного роду діяльності, із загальними етнічними ознаками, із приблизно однаковим соціальним статусом. Соціальна спільнота не є сумою окремих індивідів, а являє собою цілісну систему і, як будь-яка система, має власні джерела саморозвитку та є суб'єктом соціальної взаємодії.

Підстави соціальної структури завжди різні: тут і суспільний розподіл праці та його результатів; наявність специфічних потреб та інтересів; цінностей і норм; своєрідність соціальних статусів і ролей; способу життя різних соціальних груп. Соціальна стратифікація – це диференціація деякої певної сукупності людей (населення) на класи в ієрархічному ранзі. Вона знаходить вираз в існуванні нижчих і вищих верств. Її сутність – у нерівномірному розподілі прав і привілеїв... [127, с. 218]. Нерівність – початкові умови, за яких індивіди або групи мають нерівний доступ до різних соціальних благ, а стратифікація – способи, за допомогою яких нерівність передається від одного покоління до іншого, формуючи при цьому різні соціальні верстви.

В основі стратифікації лежить суспільний поділ праці – виділення різних сфер суспільства (промисловість, сільське господарство, наука, мистецтво, армія тощо) з виконанням відповідних функцій конкретними

спільнотами людей. У первісному ладі існувала примітивна форма розподілу праці. Чоловіки займалися полюванням і рибальством, жінки – збиранням плодів і побутовим господарством, старі виготовляли знаряддя праці.

Першому великому суспільному розподілу праці відповідає розподіл скотарства та землеробства. Специфічна спрямованість трудової діяльності цього періоду створила передумови для формування приватної власності. На другому етапі суспільного розподілу праці відбувався процес відокремлення ремесла від сільського господарства, який супроводжувався зростанням продуктивних сил, розколом суспільства на класи та утворенням соціального шару купців. В умовах третього етапу суспільного розподілу праці відбувається відокремлення розумової праці від фізичної, що підсилює соціальну диференціацію суспільства. Розподілення суспільства на класи є результатом суспільного розподілу праці та формування приватновласницьких відносин.

Кожне суспільство прагне інституаналізувати соціальну нерівність для того, щоб ніхто не міг довільно і хаотично змінювати структуру соціальної стратифікації. Для цього існують особливі механізми (інститути), що захищають і відтворюють соціальну ієрархію. Відносна стійкість соціальної структури суспільства не означає, що в ній не відбуваються будь-які рухи, зміни і переміщення. Переміщення людей з одних соціальних груп, класів, прошарків до інших називаються соціальною мобільністю, тобто будь-яка зміна соціального стану: «У сучасній науці теорія соціальної мобільності широко застосовується для дослідження соціальної структури суспільства та відповідно до місця маргінальних груп у ній» [42, с. 162]. Переміщення великих соціальних груп особливо інтенсивно відбуваються в періоди структурної перебудови економіки, гострих соціально-економічних криз, великих соціально-політичних потрясінь (революція, війна тощо).

Економічна маргінальність впливає із соціальної структури суспільства, що представляє собою соціальний склад і соціальні зв'язки і передбачає відносини координації, рівноправності та рівноцінності. Будь-які соціальні групи, незалежно від місця, займаного у структурі суспільства, виконують певні функції і являють собою єдине ціле – систему. Але за певних умов ті чи інші соціальні групи потрапляють до категорії економічних маргіналів, чому можуть сприяти різні фактори. Прикладами даних груп, які належать до числа маргінальних, можуть виступати люди з особливими потребами, особи поважного віку, декласовані елементи (після їх звільнення з місць позбавлення волі) тощо. В основі утворення груп економічних маргіналів можуть лежати також соціально-політичні, соціокультурні та соціально-економічні причини: відсутність соціального престижу, низький рівень доходів, недостатня освіта і, як наслідок, низька кваліфікація та низька конкурентноспроможність на ринку праці.

У даний час в Україні також відбуваються серйозні політичні та економічні зміни. Змінюються соціально-економічні відносини, ідеологічні орієнтири, політичні пріоритети, з'являються нові соціальні класи і соціальні верстви. З поняттям «соціальна мобільність» тісно пов'язане поняття маргінальність, зокрема економічна.

Це не тільки певне проміжне становище індивіда в соціальній структурі, а й його власне самосприйняття, самовідчуття. Якщо безхатченко відчуває себе комфортно у своєму соціальному середовищі, то він не є маргіналом. Маргінал – це той, хто вважає, що його нинішній стан є тимчасовим або випадковим. Особливо важко переживають свою маргінальність люди, змушені змінити вид діяльності, професію, соціокультурне середовище, місце проживання тощо. Необхідно розрізняти маргінальність як складову частину природної соціальної мобільності, і вимушену маргінальність, що виникла у кризовому суспільстві, яка стає трагедією для великих соціальних груп. «Природна»

маргінальність не має масового і довготривалого характеру і не становить загрози для стабільного розвитку суспільства. «Вимушена» масова маргінальність, яка має затяжний довготривалий характер, свідчить про кризовий стан суспільства.

Останнім часом до проблем соціальної диференціації і, особливо, соціальної нерівності, привертають пильну увагу люди, які належать до одного соціуму, але посідають у ньому різні соціальні (або, якщо користуватися традиційною термінологією, класові) позиції, зазвичай неоднаково сприймають чи не всі сторони суспільного життя: «Навіть в успішному суспільстві нерівне становище людей залишається важливим неминущим явищем... Звичайно, ці відмінності більше не спираються на пряме насильство і законодавчі норми, на яких трималася система привілеїв у кастовому або становому суспільстві. Проте, крім більш грубих поділів за розміром власності і прибутків, престижу і влади, наше суспільство характеризується безліччю рангових відмінностей – настільки тонких і в той же час настільки глибоко вкорінених, що заяви про зникнення усіх форм нерівності в результаті зрівняльних процесів можна сприймати, щонайменше, скептично» [39, с. 230].

У різний час нерівність сприймалася неоднозначно. З одного боку, як наслідок іманентно наявних сучасному суспільству стратифікаційних відмінностей нерівність здатна стимулююче впливати на свідомість індивідів і груп, і в цьому сенсі вона є способом соціальної регуляції. Створюючи сприятливі умови тим, чия діяльність і загальний рівень підготовки відповідає необхідності вирішення все зростаючих за рівнем складності соціальних, економічних задач, і, навпаки, перешкоджаючи іншим, суспільство регулює спрямованість власного розвитку. Із цих позицій нерівність, здавалося б, здатна відіграти позитивну роль. Усвідомлення факту порушення конструктивної міри нерівності змушує суспільство докладати зусиль щодо його пом'якшення, зниження порога невизначеності.

Починаючи з кінця ХХ століття, відбуваються глибокі трансформації українського суспільства, які не могли не позначитися на його соціальній структурі. Зміни відносин власності та влади, впровадження ринкових механізмів зумовили зникнення старих і появу нових верств, збільшення вагомості нових соціальних груп, маргіналізацію низки соціальних прошарків (порівняно з радянським періодом), зміну способів поведінки і соціальних взаємодій. Відтак формуються контури нової соціальної структури. Зазначене об'єктивно актуалізує необхідність теоретичного аналізу сучасного стану соціальної структури українського суспільства та динаміки її змін, соціокультурних вимірів соціальної стратифікації: «Низка стійких тенденцій щодо змін соціальної структури розвинених суспільств та їх наслідків дає підстави характеризувати останні як посткапіталістичні. Тепер усе чіткіше виявляється роль постіндустріальних умов формування соціальних структур. В основі цих змін лежать соціально-економічні процеси, зумовлені прискоренням науково-технологічної, інформаційної революції» [129, с. 48].

Загалом, як свідчить практика, зміни в соціальній структурі розвинених країн відбуваються під впливом нових виробничих та інформаційних технологій, зростання матеріального добробуту людей, зміщення їх ціннісних орієнтацій на користь вільного часу і культури, розширення міжособистісних зв'язків і відносин. Помітно зростає частка населення, зайнятого у невиробничій сфері (послуги, обслуговування комунікацій, банківська справа, освіта, наука тощо), зростає чисельність недієздатного населення, яке існує завдяки забезпеченню з боку держави (учні, пенсіонери, люди з особливими потребами, безробітні тощо). Відбуваються значні зміни у найманій робочій силі загалом. Цей клас в умовах постіндустріальної економіки втрачає свою однорідність і є такою ж розмитою соціальною спільнотою, як й інші класи: вони стратифіковані, мають безліч перехідних рівнів і дуже рідко політично та економічно виявляють себе єдиною силою. У низці країн утворилася

досить чисельна група іноземних робітників, мігрантів. Іншою зміною у структурі населення розвинених країн Заходу є розширення різних категорій маргінальних соціальних верств. Слід відзначити насамперед зростання чисельності середнього класу в соціальній структурі розвинених суспільств [70, с. 42]. Домінуюча роль середнього класу демонструє й те, що відмінності у власності сприймаються людьми здебільшого як тимчасові статусні відмінності і все менше виступають як фактор, спроможний ініціювати соціальні потрясіння. Завдяки своєму становищу середній клас зацікавлений у соціальній стабільності, захисті ідеалів свободи і прав людини.

Стан і динаміка соціальної структури сучасного українського суспільства значною мірою зумовлюється попереднім характером суспільних відносин. Специфіка перехідного періоду не дає змоги зробити однозначний розклад соціально-класової структури, оскільки вона дуже динамічна, перебуває у стані становлення. Можна говорити про найбільш загальні тенденції, основні її елементи, пам'ятаючи, що їх контури об'єктивно перебувають ще в досить розмитому стані, позбавлені чітких меж. Але вже сьогодні відбуваються суттєві зміни, складний і суперечливий процес модернізації соціальної основи суспільного буття. Ринкові перетворення, зміна соціальних пріоритетів, відмова від повної зайнятості та зрівнялівки у розподілі внесли (і вноситимуть) істотні зміни у соціальну структуру суспільства, у склад та характер відносин між її основними верствами: «Україна, на жаль, із запізненням вступає в постіндустріальну стадію. У процесі модернізації техніко-технологічної і соціальної структур українського суспільства відбувається згортання багатьох виробництв і галузей, а це призводить до вивільнення тих груп зайнятого населення, чий рівень професійно-кваліфікаційної підготовки застарів, зумовлює зростання загального і структурного безробіття, зниження рівня охоплених модернізацією верств і необхідність розроблення адекватних заходів щодо соціального захисту

їх, які передбачають не лише виплату матеріальної допомоги, а й допомогу у перенавчанні, пошуку роботи і трудовій адаптації» [70, с. 44].

Найважливіші зміни полягають у тому, що реально здійснювані соціально-економічні, політичні перетворення породили нові соціальні механізми перерозподілу ресурсів і статусів, форми соціальної стратифікації. В цілому соціальна структура українського суспільства характеризується соціальною нестабільністю як на рівні процесів, що відбуваються всередині соціальних груп і між ними, так і на рівні самоусвідомлення особистістю свого місця й ролі у системі соціальної ієрархії. Відбувається активний процес «розмивання» традиційних груп населення, становлення нових видів міжгрупової інтеграції за формами власності, прибутками, включення у владні структури, соціальної самоідентифікації.

В Україні поряд із процесами інтеграції, що виникають об'єктивно під впливом суспільного розподілу праці, науково-технологічного прогресу, спостерігається поглиблення диференціації і навіть поляризації соціальних груп, вимивання середніх прошарків, посилення соціальної напруженості в соціально-класовому, соціально-етнічному і соціально-демографічному вимірах. Із структуризацією українського суспільства органічно пов'язана самоідентифікація, самоусвідомлення людей як членів тієї чи іншої спільноти, групи, одержання можливостей та набуття навичок виражати властиві їм специфічні інтереси на загальнонаціональному рівні, спрямовувати вимоги щодо задоволення своїх потреб у легальні, правові русла. На перший план висувається проблема майнової і соціальної нерівності як чинника соціальної напруженості у суспільстві.

Сьогодні в Україні поширене й таке явище, як соціальне відчуження – процес, за яким окремі групи населення або окремі люди внаслідок своєї бідності, відсутності можливостей або в результаті дискримінації не мають можливості повною мірою брати участь у суспільному житті [70;

90; 91; 100; 110]. Значна частина українців відчуває відчуження від суспільних процесів, свою соціальну незатребуваність. Очевидно, що головною формою соціального відчуження, яка детермінує інші його форми, є економічна, особливо низькі прибутки населення. Бідність спонукає тисячі українців до трудової міграції, зменшуючи тим самим чисельність працездатного і кваліфікованого населення. Трудова міграція поступово трансформується в еміграцію з переселенням родин і дітей до країн, у яких працюють трудові мігранти з України, поглиблюючи демографічну та економічну кризу. Тому соціальну структуру сучасного українського суспільства не можна розглядати як стабільне стійке явище.

У контексті даного дослідження під економічними маргіналами розуміються індивіди та соціальні групи, що живуть за межею бідності, не мають можливості забезпечити у повному обсязі свої життєві потреби. До цієї групи можемо віднести такі категорії громадян.

Малозабезпечені верстви населення. Бідність є наслідком багатьох взаємозалежних груп факторів, основний поділ яких відбувається на рівні причин її виникнення – як властивість суспільства і як властивість індивіда. Як правило, бідність пов'язана з позицією на ринку праці, складом сім'ї і віком. Спираючись на дослідження Мандибурі В. та Лібанової Е. констатуємо, що ряди бідних громадян в основному складаються з низькооплачуваних працівників, безробітних, самотніх батьків (особливо жінок) і пенсіонерів [84; 89].

Такі країни як Німеччина, Франція, Швеція, Нідерланди, Данія гарантують усім громадянам мінімальний дохід, що у сукупності із традиційно високорозвиненою системою соціального страхування та соціальної допомоги зводить бідність у цих країнах до найнижчих у світі показників. Соціальна політика цих країн спирається на уявлення про те, що бідність неминуче призводить до маргіналізації і дестабілізації суспільства. У США і Японії програми соціальної допомоги різновекторні і спрямовані на окремі категорії незаможних. Допомога встановлюється

на такому рівні, щоб стримувати процес збіднення, але не усувати його. Подібна політика виходить із постулату про те, що стан бідності є результатом особистого вибору індивіда і держава не повинна втручатися у процес формування індивідуального добробуту.

У Швеції спостерігається один із найнижчих рівнів бідності у країнах Західної Європи. У шведській економічній політиці явно виділяються дві домінуючі мети: повна зайнятість і вирівнювання прибутків. Її результатами є активна політика на високорозвиненому ринку праці і виключно великий державний сектор (при цьому розуміється сфера перерозподілу), що займається акумуляцією і перерозподілом значних грошових коштів на соціальні та економічні цілі. Шведський уряд вважає найбільш доцільним проводити перепідготовку безробітних і повертати їх до праці, зокрема, шляхом надання субсидій для переїзду до вакантного робочого місця, ніж витратити величезні суми на допомогу безробітним в якості компенсації за втрачені прибутки. Значна частина витрат на політику на ринку праці у Швеції повертається державі у вигляді податків і внесків на соціальне страхування.

Практично у всіх пострадянських країнах із перехідною економікою в період реформ зафіксовано падіння рівня життя населення, зростання бідності, безробіття, погіршення соціальної захищеності людини в суспільстві. Розмір пенсій і заробітної плати став менший за прожитковий мінімум, зросла сплата послуг. Збільшення чисельності бідних відбувалося за рахунок зубожіння середнього класу – висококваліфікованих робітників, інженерно-технічної інтелігенції, вчених, працівників культури, освіти, охорони здоров'я.

Глобальна економічна криза позначилася на всіх країнах світу різким падінням виробництва, зростанням безробіття, зниженням прибутків населення та загостренням соціально-економічних проблем. В умовах кризи об'єктивно зростає роль держави в регулюванні економічної діяльності та посилення соціального захисту населення.

Уряди багатьох країн світу розробили цілу серію документів, спрямованих на стабілізацію економіки. Зростання соціальної напруженості внаслідок погіршення економічної ситуації означає необхідність розуміння специфіки соціально-психологічного стану саме малозабезпеченого населення, яке не має достатніх ресурсів, що дозволяють пережити кризовий період. Неминуче в результаті економічної кризи падіння рівня життя населення призвело до різкого загострення становища малозабезпечених верств.

Стратифікація суспільства за шкалою рівня добробуту широко використовується також для боротьби з бідністю, стимулювання підйому соціальної мобільності з бідних і малозабезпечених верств, реалізації принципу соціальної справедливості з метою підвищення інтегрованості і солідарності суспільства тощо. Особливо актуальною стратифікація за цією шкалою є для України, традиційними проблемами якої виступають межі локалізації бідності і багатства, а також наявність величезної маси малозабезпеченого населення при порівняно невеликій частці середнього класу. Результат аналізу становища малозабезпечених і його динаміка за останні роки дозволяє зробити висновок про те, що відбувається поступовий, але досить активний процес переходу із страти малозабезпечених у страту бідних.

У межах соціальної політики визначаються заходи, безпосередньо спрямовані на подолання бідності в таких сферах як політика формування доходів, політика на ринку праці, зайнятості та заробітної плати, розвиток доступних освітніх і медичних послуг, пенсійної системи тощо. Крім перерахованого вище, сучасна соціальна політика націлена на включення в суспільні відносини представників найбільш бідних верств. Регіональна політика важлива для країн великої географічної протяжності. Облік регіонально-географічних та інших факторів, що впливають на рівень бідності, особливо на його підвищення, дозволяє вживати адекватних заходів щодо покращення добробуту населення. Реалізація на

регіональному рівні єдиної системи заходів, спрямованих на боротьбу з бідністю, зазвичай, включає як заходи, що фінансуються з державного бюджету, так і заходи, які реалізуються органами місцевого самоврядування, з огляду на специфіку конкретного регіону.

Трудові мігранти. Останніми роками у країнах Центральної та Східної Європи збільшилася тимчасова трудова міграція. Основною причиною є економічний фактор, що стимулює людей працевлаштуватися у країні з більш високим рівнем життя і, відповідно, більш великою оплатою праці. Різниця в оплаті в останні роки була настільки велика, що, отримуючи великі зарплати за кордоном і витрачаючи основну частину свого заробітку на батьківщині, люди могли значно покращити економічний стан своєї родини.

Міграція, як процес взаємодії людей, пов'язана із близькими до неї процесами, до яких належать: соціальна адаптація мігрантів і пристосування їх до умов нерівномірного розподілу соціальних привілеїв, а соціальних структур приймаючого суспільства – формувати стійкі взаємодії із суб'єктами нової спільноти. У разі добровільного входження мігрантів здійснюються раніше сформовані уявлення зв'язків і вибудовування взаємодій; у разі вимушеного – це входження пов'язане з несподіванками і ризиком; «Для вимушеної міграції характерна сукупність причин: етнічні (міжнаціональні відносини), військово-політичні (воєнні дії, зміни державних кордонів), етнопсихологічні (прагнення повернутися на етнічну батьківщину, бажання сповідувати етнічну релігію, бажання говорити рідною мовою), політико-психологічні (почуття самозбереження), соціально-психологічні (почуття безпеки). У даному контексті звертають увагу причини, що створюють соціальну небезпеку для людей і викликають їх примусовість до міграції» [35, с. 82–83].

Міграційні настрої досить широко поширені серед населення України. Переважна більшість населення з міграційними настроями

провідний мотив виїзду за кордон пов'язує з необхідністю пошуку роботи, оскільки в сучасному українському суспільстві поліпшити своє економічне становище не можуть у силу певних факторів.

Крім виїзду людей на низькокваліфіковані роботи, спостерігається міграція висококваліфікованого персоналу. Уміння залучати та утримувати висококваліфіковані кадри стає одним із ключових чинників конкурентоспроможності будь-якого соціуму. Небачені раніше перспективи зайнятості та кар'єрного розвитку, що відкрилися в результаті глобалізації, змінюють міграційну поведінку висококваліфікованих фахівців, оскільки при виборі потенційного місця роботи на перший план виходять фінансові інтереси. На думку деяких експертів, із часом мобільність висококваліфікованого персоналу буде тільки зростати, чому, зокрема, сприяє Болонський процес, який уніфікує стандарти академічної освіти.

При обмежених можливостях працевлаштування на офіційному ринку праці України масовим явищем стали трудові міграційні поїздки українських громадян за кордон. Вплив трудових міграцій на демографічну ситуацію неоднозначний. З одного боку, трудові поїздки і виснажлива робота погіршують здоров'я індивідів, з іншого боку, кошти, зароблені мігрантами, покращують можливості утримувати дітей, а також розширюють доступ індивідів до якісного медичного обслуговування та відпочинку.

Масштаби трудових міграцій становлять приблизно від 2 до 2,7 млн осіб. Основними центрами відтоку трудових мігрантів з України є Росія, Польща, Чехія, Італія та Португалія.

Трудові мігранти – майже виключно особи у віці 20-49 років, тобто представники найбільш економічно продуктивних вікових груп. Максимальний рівень участі у трудових міграціях спостерігається у віці 25-29 років. Найчастіше трудовими мігрантами стають особи із професійно-технічною освітою і повною загальною середньою освітою.

Українські трудові мігранти-чоловіки зайняті переважно на будівельних роботах. Крім того, в Росії спостерігається підвищена частка зайнятих у сфері транспортної логістики та зв'язку, у Польщі – в сільському господарстві, численним є також контингент українських моряків, зайнятих на іноземних судах. Галузева структура зайнятості жінок-мігрантів у різних країнах неоднакова залежно від потреб національних економік. Серед жінок, які працюють у Росії, найбільшими є контингенти зайнятих у торгівлі (за наймом) і будівництві; у Чехії – у громадському харчуванні і у промисловості (легкій та харчовій); у Польщі – в сільському господарстві і як домашня прислуга (остання сфера діяльності переважає серед українських мігранток, які перебувають в Італії). В цілому, мігранти переважно займаються роботами, що мало сприяють підвищенню їх кваліфікації, набуття навичок, необхідних для майбутньої продуктивної діяльності в Україні. Зазвичай, гірші умови праці та перебування за кордоном в українських будівельників, порівняно кращі – у моряків, домашньої прислуги.

Абсолютна більшість українських трудових мігрантів працює за кордоном нелегально, один із наслідків цього – численні факти порушень їх прав. Умови праці українських працівників за кордоном абсолютно не відповідають нормативам, встановленим як на батьківщині, так і у країні перебування. Звичайною ситуацією є ненормований робочий день, недотримання техніки безпеки, виконання робіт, пов'язаних із ризиком для життя і здоров'я, трапляються випадки несвоєчасної і неповної виплати заробітної плати. Багатьом загрожує небезпека опинитися в нелюдських умовах існування або стати жертвами торгівлі людьми. Медична допомога нелегальним мігрантам зазвичай і надається нелегально (завдяки особистим контактам роботодавця з медичними працівниками), тобто кваліфіковану і своєчасну медичну допомогу вони не можуть отримати. Для мігрантів, які досить тривалий час працюють за

кордоном, істотною проблемою є адаптація в українському суспільстві, яке змінилося за період їх відсутності.

Загалом українські громадяни, як правило, задоволені умовами своєї праці, вони свідомо погоджуються на робочий день, що значно перевищує норму (14-18 годин на день) з метою заробити якомога більше коштів. Цьому сприяє той факт, що тимчасово перебуваючи за кордоном в іншому соціумі, у громадян України різко знижуються витрати часу на підтримку соціальних зв'язків, зокрема, з родиною. Заради мінімізації витрат мігранти проживають у некомфортних умовах.

Одним із шляхів стримування нелегальних міграційних поїздок за кордон є поліпшення можливостей працевлаштування на внутрішньому ринку праці, що призводить до необхідності удосконалення ряду векторів внутрішньої і зовнішньої політики України.

Безробітні. Виникнення безробіття може бути однією із трьох основних причин: вивільнення малокваліфікованих робітників у результаті науково-технічного прогресу; скорочення працівників у результаті спаду виробництва; збільшення чисельності безробітних при становленні ринкових відносин.

В умовах кризи в Україні тривають масові скорочення співробітників, стрімко зростає рівень безробіття. На думку експертів, стабілізація ситуації на ринку праці в Україні не може бути вирішена найближчим часом, оскільки криза завдала серйозної шкоди українській економіці, наслідків якої Україна ще не відчула повною мірою. Також важливу роль відіграє психологічний фактор: люди, які працювали у престижних компаніях і отримували стабільну заробітну плату, взяли кредити на побутову техніку, автомобілі та квартири. Опинившись без роботи, наслідком чого стала їх неплатоспроможність, вони не можуть погодитися на бодай якусь роботу, оскільки для виплати боргових зобов'язань перед банками необхідна робота з високою зарплатою. Ситуацію ще більше посилює знецінення національної валюти.

Безробіття, що виникає у нашій країні, потрібно пов'язувати не тільки зі спадом виробництва і економічною кризою останніх років. Є більш глибока причина, що зародилася в недалекому минулому розвитку нашої соціальної структури, професійної освіти та розподілу трудових ресурсів. Це – феномен латентного безробіття, що став характерною рисою соціалістичної соціально-економічної системи. Приховане безробіття полягає в надмірності певних професій фахівців відносно до оптимальної їх кількості відповідного рівня кваліфікації. Оптимальність ця визначається за рівнем використання фахівців, який проявляється у частці кваліфікованої інтелектуальної праці у загальній структурі робочого часу фахівця і в ефективності його праці (у співвідношенні витрат і результатів).

При масовому безробітті виникає загроза дестабілізації в суспільстві. Насамперед, держава не зможе забезпечити існування великої кількості безробітних. При цьому слід враховувати особливості досить пасивного менталітету українців: при такому збільшенні безробіття понад половина вакансій, що існують на українському ринку праці, залишаються вільними. Парадокси ринку праці в Україні полягають у тому, що за офіційними даними є десятки тисяч вакансій і при цьому існує величезний відсоток безробітних (відповідно до висновків експертів, коефіцієнт варіюється від 9,5 до 20%). Очевидно, що потенційних працівників не влаштовує заробітна плата у пропозиціях роботодавців.

На даний момент високий рівень безробіття, як в Україні, так і в усьому світі, є великою проблемою для нинішнього стану економіки. У зв'язку із світовою кризою, яка посилилася та досягла беспрецедентних масштабів в період пандемії COVID-19, закрито безліч заводів, прокотилися хвилі масових скорочень, тисячі людей перебувають в неоплачуваній відпустці, працюють неповний тиждень або в очікуванні виплати заробітної плати. Значно зменшилася кількість відкритих

вакансій, пропозиція робочої сили перевищує в кілька разів попит на неї. Аналітики стверджують, що зростання безробіття у світі буде тривати і далі. Про це свідчать багато факторів, включаючи дуже повільний вихід із рецесії, так само як і можливість появи другої хвилі кризи [29], [99], [102].

3.3. Шляхи подолання економічної маргіальності в соціальному просторі сучасної України

Як вже зазначалося, сучасна цивілізація виявляє кілька основних тенденцій свого розвитку. До них зарахуємо прискорення темпів розвитку всіх без винятку сфер життя людського соціуму та, відповідно, ритмів життя сучасної людини; інформатизацію суспільного життя, яка стала базисом для становлення інформаційного суспільства; а нещодавно дослідники почали говорити про особливий мережевий простір та мережеве суспільство; глобалізацію як процес створення світового ринку товарів, капіталів, послуг та робочої сили, унаслідок чого виникає й постійно посилюється всезростаюча взаємозалежність громадян планети в усіх сферах життєдіяльності: «радикальні структурні зрушення (економічні, соціокультурні, політичні тощо), зумовлені процесами глобалізації, індивідуалізації, зміною просторово-часових відносин у суспільстві, викликаних, зокрема, особливостями інформаційного розвитку, породжують ситуацію перехідності, яка характеризується руйнуванням стійких ієрархічних структур, посиленням хаотизації, а також хвилями нових структурацій, що змінюють одна одну» [83, с. 104].

Безумовно, наданим переліком усі соціально значущі тенденції розвитку сучасного світу не вичерпуються, проте, на нашу думку, це основні, базові, фундаментальні, без яких давати адекватну характеристику сучасному світу неможливо. Ми відносимо їх до вказаної категорії за одним критерієм: усі вони, особливо в сукупності, створюють феномен нестійкого, нестабільного світу, який миттєво змінюється.

Сучасне українське суспільство також підпорядковується цим глобальним трансформаційним процесам, наслідком яких стають якісні зміни всіх його структурних компонентів: «Питання адаптації до нових умов існування не втрачає своєї актуальності для багатьох українців і сьогодні, коли минуло вже понад 20 років з тієї миті, як Радянський Союз зійшов зі сцени як могутня імперія. Соціальна ексклюзія, посилення процесів маргіналізації, аномія, зниження рівня та якості життя всіх прошарків, криза ціннісної свідомості – це лише деякі з негативних наслідків соціальної трансформації. Такий стан суспільства породжує цілу мережу складних проблем, що стосуються всіх без винятку груп та верств України» [21, с. 73]. Ситуацію ускладнено відсутністю науково обґрунтованої моделі державного будівництва та комплексного розвитку соціальних інститутів, зокрема, економічного, що призвело до високих темпів майнового розшарування населення на фоні загального зубожіння та надзбагачення незначного прошарку при фактичній відсутності середнього класу. Позбавившись звичайних ролей і функцій, утративши особистісні орієнтири, індивіди та соціальні групи опинилися у ситуації невизначеності, перехідності, яка корелює із економічною маргінальністю.

Сьогодні в науці окреслюється тенденція до формування нових концептуальних підходів у визначенні шляхів подолання економічної маргінальності з огляду на сучасні соціальні процеси. Таким чином, поняття економічної маргінальності можна розглядати як стан груп та індивідів у ситуації, яка змушує їх під впливом зовнішніх факторів змінювати своє економічне та соціальне становище, що спричиняє суттєву зміну або втрату попереднього статусу, соціальних зв'язків, соціального середовища, а також ціннісних орієнтацій. Як вже було зазначено раніше, концептуальний зміст цього поняття охоплює моральні, юридичні, соціальні, міжособистісні й філософські контексти. Оцінка явища, як маргінального, залежить від системи соціально

просторових координат, від критеріїв оцінки, від прийнятих у групі норм. Тому слід задавати критерії оцінки маргінального, прийнятого в тому чи іншому випадку. Із плином часу здійснюються модифікації економічної маргінальності, а саме: маргіналізується оточуюче середовище, виникає явище інформатизаційної маргінальності, актуалізується маргіналізація політичної сфери тощо.

Сучасний період співпадає зі світовою глобальною соціально-економічною кризою, яка в Україні негативно вплинула на набуті у попередній період позитивні риси соціально-економічних відносин. На цьому етапі спостерігається примусова, вимушена економічна маргінальність, що супроводжується зниженням соціального статусу цілих соціальних груп і прошарків, викликає значні руйнування традиційних соціальних спільнот, дезінтеграційні процеси в соціальній та економічній структурі суспільства: «Серед основних маргінальних груп сучасного українського суспільства виокремлюють збіднілі верстви, безробітних, бездомних, людей похилого віку, молодь, мігрантів, кримінальні елементи, жебраків тощо» [141].

В умовах незалежної України економічна маргінальність як соціальне явище має свої форми вияву. Так, однією з її форм є структурна маргінальність, для якої характерним є політична, соціальна й економічна дезадаптація поставлених у не вигідне становище сегментів суспільства. Наслідки економічної маргінальності в українському суспільстві мають такі характерні прояви: частина населення вимушена жертвувати досягненнями бажаних цілей заради виживання через знецінення певних професійних якостей і виникнення нових видів робіт, їх участь в економічній системі стає мінімальною через зменшення споживання та неможливість інвестування. В той же час інша частина економічних суб'єктів швидко пристосовується до ситуації та використовує додаткові ресурси, що теоретично належали до економічних маргіналів. Одним із найбільш деструктивних наслідків економічної маргінальності також стає

масове безробіття, оскільки воно зумовлює поширення неформальної зайнятості, нелегітимних способів отримання прибутку, що лише поглиблює міру маргіналізації та соціального вилучення певних прошарків суспільства в Україні.

У сучасному українському суспільстві основними детермінантами процесу маргіналізації є спад в економіці, безробіття, міграція, зростання злочинності, розпад соціальної сфери, криза системи цінностей. Одним із найзначних чинників впливу на динаміку економічної маргінальності є відсутність єдиної шкали цінностей в умовах переходу, що підсилює деструктивізм маргінальності: «У цих умовах в українському соціумі зростає процес соціальної атомізації індивідів. Люди не виявляють зацікавленості до групових цінностей, замикаючись на принципі самовиживання» [110].

Всі ці фактори безпосередньо впливають на масштаби маргіналізації в суспільстві. Саме тому у сучасних умовах посилюється необхідність формування корінних змін у структурі ідентифікації індивідів у ряді соціальних позицій, а також напрацювання стратегій подолання економічної маргінальності, що було б адекватно вимогам сучасності.

Економічна маргінальність також може бути однією з характеристик соціально-територіальної спільноти. В соціальному просторі цієї спільноти можуть існувати спотворені зони економічної маргінальності, що характеризують бідність, злочинність, соціальний ризик. Через кризу та нерозвинутість соціальної взаємодії можна говорити про виникнення невизначеності соціальної ідентифікації, внутрішню моральну напруженість та зниження мотивації для отримання корисних суспільству професійних ролей. З одного боку, економічна маргінальність ізолює особистість від соціуму, знижує її соціальний потенціал. З іншого боку, вона є своєрідним ядром особистісної ідентичності, тим що підкреслює індивідуальність суб'єкта. Таким чином,

джерелом маргінальності може бути саме ставлення до людини як до маргінала, а не маргіальність особи. Для одного типу маргіальності характерним є комплекс меншовартості, і він формує кризу ідентичності. Для іншого типу маргіальності, навпаки, особливість індивіда в соціумі формує в ньому месіанську свідомість, мобілізує особистість, створює для неї додаткову мотивацію для активної дії. Безробіття, що виникає в суспільстві, нерівність у розподілі прибутків, як наслідок бідність, є результатом нераціональної діяльності держави у сфері соціальної політики. А усі ці проблеми безпосередньо впливають на виникнення маргіальних груп.

При розгляді шляхів подолання економічної маргіальності важливо акцентувати увагу на таких аспектах, як соціальна політика держави і особиста готовність до подолання ситуації, що склалася.

Соціальна політика. Кардинальні зміни в соціальній структурі в результаті кризи і реформ, спрямованих на формування нової соціально-економічної моделі суспільства стали причинами появи «нових економічних маргіналів», чий склад дуже різномірний. Серед них знаходяться вимушені мігранти, люди без певного місця проживання тощо, тобто люди, позбавлені постійних джерел прибутку, роботи, або гідної оплати праці, яка дозволяє задовольнити свої матеріальні і духовні потреби. Як вже було сказано, економічна маргіальність дуже тісно пов'язана з багатьма іншими соціальними проблемами, тому їх комплексне вирішення багато в чому визначає подальший розвиток суспільства.

По суті, проблема стабілізації економічних маргіналів у громадському житті зводиться до двох проблем, що мають своє коло завдань: завдання державної системи соціальної підтримки груп та індивідів, маргіальних за своїми природними і соціально-демографічними ознаками (інваліди, працездатні, особи пенсійного віку, молодь тощо); завдання створення і вдосконалення державою

адекватної сучасним вимогам системи каналів (інститутів) соціальної мобільності, що сприяє зміцненню позитивного напрямку маргінальності і трансформації маргінальних груп та індивідів у середній шар.

Розгляд проблеми економічної маргінальності в соціально-професійних переміщеннях актуалізує завдання створення умов для гармонійного розвитку професійно-кваліфікаційної структури ринку праці, раціонального використання потенціалу різних категорій активного працездатного населення, що шукають своє місце в соціальній структурі, що формується.

Дуже корисним прикладом є досвід Швеції, що полягає у проведенні активних заходів у сфері зайнятості населення, які включають професійну підготовку і перенавчання осіб, що виявилися безробітними, або тих, кому загрожує безробіття; створення нових робочих місць, в основному в державному секторі економіки; забезпечення географічної мобільності населення і робочої сили шляхом надання субсидій і кредитів на вакантні місця; інформаційне забезпечення населення про вакантні місця за регіонами країни, за професіями, рівні кваліфікації, надання кожному, хто шукає роботу, можливості зв'язатися з підприємствами, де є робочі місця; заохочення розвитку підприємництва шляхом надання субсидій і кредитів. Істотними елементами у вирішенні проблем ринку робочої сили є розвиток законодавства у сфері трудових ресурсів, розробка програм щодо регіонального розміщення і державної підтримки малих підприємств, оскільки чинне законодавство України не спрямоване на підтримку малого і середнього приватного бізнесу, який є основою будь-якої економіки. Аналіз шляхів подолання економічної маргінальності в умовах трансформаційних процесів, властивих сучасному українському суспільству, дозволить, передусім, знайти адекватні заходи для відвертання негативних наслідків цього соціального явища.

Загалом, шляхи подолання економічної маргінальності з боку держави можна окреслити таким чином: державне регулювання оптимальних соціальних умов; професійна реабілітація груп економічно активного населення і заходи допомоги в соціальній адаптації відносно до груп із найбільш складним становищем. Подальша динаміка економічної маргінальності в Україні багато в чому буде залежати від швидкості та якості процесів економічного і політичного реформування.

Підхід до подолання економічної маргінальності у даному контексті повинен ґрунтуватися на тому, що це соціальне явище розглядається, передусім, як об'єкт контролю і управління на загальнодержавному рівні. Повне вирішення цієї проблеми пов'язане з виходом країни із кризи та стабілізацією громадського життя, формуванням стійких функціонуючих структур, що дозволяє нівелювати негативні наслідки економічної маргінальності.

Проте з'являється необхідність і потенційні можливості прийняттого рішення проблеми маргінальності за допомогою цілеспрямованого управлінського впливу на різні групи чинників, що детермінують це явище як на глобальному, так і локальному рівнях: «Безумовно, найбільш ефективним рішенням проблеми маргінальності був би повний вихід з економічної та політичної кризи, нормалізація суспільного життя, укорінення чіткої національної ідеї, перспективного плану розвитку країни, її місця у співдружності держав Європи і світу. Однак, такі перспективи є дуже віддаленими. Проте, є можливість за допомогою управлінських рішень вплинути на проблеми маргіналізації та різні фактори, які призупинять дію негативних чинників» [90, с. 27].

У сучасному суспільстві занадто часто населення недостатньо захищене. Тому є необхідність у підвищенні наукової розробки й обґрунтованості державних, муніципальних, галузевих програм із соціального захисту населення.

Ці активні заходи включають:

- професійну підготовку і перенавчання осіб, які виявилися безробітними, або тих, кому загрожує безробіття;
- створення нових робочих місць, в основному в державному секторі економіки;
- забезпечення географічної мобільності населення і робочої сили шляхом представлення субсидій і кредитів на вакантні місця;
- інформаційне забезпечення населення про вакантні місця за регіонами країни, за професіями, рівнями кваліфікації, надання кожному, хто шукає роботу, можливості зв'язатися з підприємствами, де є робочі місця;
- заохочення розвитку підприємництва шляхом надання субсидій і кредитів [90, с. 18].

Особистісна готовність до подолання маргінальної ситуації. Питання про вимір ідентичності економічного маргінала надзвичайно актуальне з огляду на ті об'єктивні тенденції щодо окремого українського індивіда, які визначаються сьогодні як наявний стан українського соціуму: «Тут важливо ще раз нагадати про один надзвичайно важливий наслідок цивілізаційної тенденції пришвидшення історичного розвитку й прискорення темпів життя сучасної людини. Йдеться про асинхронність розгортання сучасної цивілізації у внутрішніх своїх складових. Вона означає лише одне: сучасний світ у всій об'ємності демонструє не просто всезростаючі темпи розгортання; він розривається, перестає бути цілісним саме з позиції синхронності розвитку. В один проміжок часу на авангардну арену світової історії виходять людські потреби, інтереси, цінності, які детермінують швидший щодо інших розвиток відповідних сфер суспільного виробництва та життєдіяльності людини. Частина інших сфер життя відстає, однак змінюється час і в авангарді цього історичного пелетону виявляються зовсім інші мотиви людської діяльності і сама діяльність» [83, с. 140].

Економічна маргінальність розташовується на межі індивідуального і соціального: її соціальний аспект має надособистісний характер оцінки з боку системи соціальних правил та норм, індивідуальний аспект містить особистісну мотивацію. Економічна маргінальність різко послаблює соціально-економічні позиції людини, позбавляє її включеності до економічної системи суспільства, тобто робить уразливою до ненормативного поведження. Але статус маргінала в соціальному просторі інформаційного суспільства змінюється: маргінал стає головною діючою особою, як людина, що змогла виділитися, стати несхожою, подолати свою «одномірність», самореалізуватися. Як було зазначено раніше, економічна маргінальність констатує не просто недолік участі в економічних процесах: у матеріальному виробництві, у процесі ухвалення рішень, у розподілі ресурсів тощо, але тягне виключення з нормальної соціальної життєдіяльності. Саме маргінали переживають найбільш глибокі, принципові зміни в соціальному статусі, що характеризуються невизначеністю, нестійкістю становища, його внутрішньою і зовнішньою суперечністю, викликаною статусною несумісністю і соціокультурною переорієнтацією.

Становлення і поширення маргінального в українському суспільстві неминуче відбувається на тлі тих процесів, які відбуваються в сучасному світі, а вони, як було сказано вище, однією зі своїх сутнісних тенденцій мають маргінальність. Це накладає особливий відбиток на життєдіяльність українського соціуму в цілому, та на особистість зокрема. Прикладом можуть бути економічні проблеми сучасної України, які за всі роки самостійності, на думку багатьох дослідників та експертів, не тільки не зменшилися, але й зросли і загострилися. Причина проблеми – методологічні засади управління економічними процесами або те, що у класичному марксизмі звучить як виробничі відносини. Адже вони залишились майже незмінними. Звідси – принципова неможливість скоротити економічне відставання України від передових країн світу, у

цьому величезна небезпека подальшого відставання нашої країни від світових очільників і, як наслідок, перетворення на маргінальну територію.

Більшість представників, особливо старших вікових категорій, виявилися нездатними адаптуватися до нових соціально-економічних умов, що примусило їх обрати стратегію виживання. Також у складних умовах опинилась і молодь. Невідпрацьованість механізмів інтеграції молоді у суспільне життя, незатребуваність її представників у трудовій, політичній та інших сферах призводить до розчарованості і апатії, невизначеності шляхів подальшого розвитку, кризи світогляду, невпевненості у майбутньому, формують у молодого покоління критичне ставлення до змін, породжують непримиримість до існуючої ситуації, потребу в будь-який спосіб її змінити: «Найбільш дестабілізуючим фактором для стратифікованих процесів є зростання маргінальних верств: безробітних, осіб без певного місця проживання, біженців, а також учасників злочинних угруповань. Руйнування звичних форм організації праці, побуту, а також культурних норм і цінностей зумовлює виникнення великої кількості людей, які втратили колишній соціальний статус та відмовилися від моральних принципів поведінки» [21, с. 74]. Отже, аналіз економічної маргінальності крізь призму особистості в умовах сьогодення дозволяє спрогнозувати розвиток сучасного українського суспільства та визначити адекватні заходи запобігання розпаду соціальної структури.

Переважна більшість українців не схильна брати на себе відповідальність за своє життя, за життя своїх рідних і близьких, передусім тих, хто від них залежить, а погоджується чекати рішення своїх проблем іншими людьми, головним чином, владою і державою.

Одним із способів подолання економічної маргінальності стала трудова міграція за межі України. Але при цьому через те, що основна частина трудової міграції за межі України відбувається нелегально та

поза сферою регулювання трудових відносин, трудові мігранти зазвичай відчують більш гостро свій маргінальний стан, оскільки у країнах, де вони працюють (найбільша кількість трудових мігрантів перебуває у Польщі, Росії, Чехії тощо) вони не можуть навіть формально користуватися правами громадянина.

В умовах поглиблення фінансової кризи населення України особливо болісно починає відчувати всю гаму негативних соціальних наслідків нового різкого скорочення обсягів виробництва і відповідної зайнятості у найбільш конкурентноспроможних галузях вітчизняної економіки. Про обсяги скорочення класу найманих, які працювали в національному господарстві, зокрема, у такій важливій і конкурентноспроможній галузі як промисловість, засвідчується наступне. Так, якщо напередодні отримання державної незалежності, у 1991 р. чисельність найманих працівників в Україні перевищувала 25 млн осіб, зокрема, у промисловості – 7,8 млн, то на сьогодні вона відповідно ледь досягає 11 та 3,0 млн осіб, тобто кількість працюючих і відповідно робочих місць зменшилась більш ніж у три рази. За цей же період населення України скоротилось із 52,2 млн осіб у 1993 р. до 42,4 млн осіб на початок вересня 2014 року, тобто ми абсолютно втратили 9,8 млн постійного населення [10]. Найбільшу небезпеку з точки зору перспективи подальшого соціально-економічного розвитку становить те, що в умовах кризи різко знижується попит на кваліфікованих працівників та відбувається розростання сфери нерегламентованих послуг та кустарного виробництва, що не потребує високої кваліфікації персоналу. В результаті цих процесів змінюється характер праці і, насамперед, співвідношення її фізичних і розумових елементів (не на користь останніх). А для представників розумової, висококваліфікованої праці тривала перерва у роботі, або праця у тих видах діяльності, що не відповідає їхнім розумовим здібностям і кваліфікації, означає часткову або повну декваліфікацію як професіоналів: «Ринкові зміни суттєво

знизили ефективність амортизаторів, що перешкоджали швидкому сповзанню найбільш бідної частини населення країни на соціальне дно. Скорочення сфери зайнятості для більшості населення України означає повну приреченість і відсутність у найближчому майбутньому виходу із цієї ситуації» [136, с. 13].

Оскільки міграція є невід'ємною складовою глобалізованого світу, зокрема, формування транснаціональних ринків, політика має бути спрямована на забезпечення належного захисту українських трудових мігрантів за кордоном, урахування їх легальної трудової діяльності при визначенні пенсійних та інших прав на соціальний захист після повернення, стимулювання підтримки різноманітних, у тому числі фінансових, зв'язків трудових мігрантів із близькими і родичами, які залишилися в Україні: «Грошові трансферти з-за кордону сприяють зниженню бідності і розвитку не лише населення, але і регіонів-донорів в цілому» [82], [89].

Окремо слід зупинитися на шляхах подолання маргінальності людей з особливими потребами.

У даному аспекті економічна маргінальність є наслідком нетиповості. Саме таку, недев'янтну маргінальність, слід компенсувати та допомагати маргінальній особистості долати свій неповносправний соціальний статус шляхом соціальної легітимізації її здобутків. Отже, існує зв'язок економічної маргінальності та маргінальності з низкою тих якостей людини, яких від неї вимагає суспільство в конкретно-історичних умовах. У цьому випадку економічна маргінальність породжує самотність, несправедливість, соціальну нерівність. Збільшується соціальний аутизм, під яким розуміється позиція особистості, що характеризується самоізоляцією від соціуму, байдужістю до соціального оточення, небажанням зав'язувати соціальні контакти і зв'язки. Маргінальність обмежує волю людини. Але у постмодерному суспільстві навпаки маргінальність породжує волю для самовираження.

Маргінальність може бути пояснена в термінах соціальної феноменології та комунікативної філософії з її аналізом взаємовідносин між «Ми» та «Інші», що надає теоретичну основу толерантності відносно до маргіналів. Звертається увага на те, що маргінальні відносини несиметричні та нееквівалентні. Маргінальна особа не може віднести до більшості соціального середовища як до маргіналів, не може номінувати її маргіналами. Але в сучасному постмодерному суспільстві можливі ситуації симетричної маргіналізації. В індивідуалізованому суспільстві, якщо кожен кожному є чужим, колективістські почуття відсутні, люди можуть один одного взаємно маргіналізувати. Створюється суспільство маргіналів. Для характеристики маргіналів у соціальному просторі краще використовувати поняття включеності і виключеності, ексклюзії та інклюзії. Особливо великий ризик стати жертвою ксенофобії в емігрантів, вихідців з інших регіонів, які шукають кращого життя у великих містах і столиці. Існує протиріччя між потребами економіки в емігрантах і працівниках з провінційних регіонів та неприязні до цієї категорії громадян з боку корінного населення. Хоча, зазвичай, приїжджі займають непрестижні робочі місця, на які немає попиту у столичних жителів і жителів великих міст, є уявлення, що приїжджі відбирають робочі місця і живуть за рахунок столиці або великого міста. Цьому явищу притаманні елементи відчуження, соціальної ексклюзії. Новоприбулі до великого міста мігранти піддаються маргіналізації також і за критерієм резидентності. Моральний аспект маргіналізації є одним із наслідків соціальної ексклюзії маргіналів. «Виключення» з товариства певних осіб призводить до зневажливого ставлення до них. Вони ніби втрачають право на рівноправні відносини з іншими людьми, а отже, і право на дотримання моральних зобов'язань стосовно них. Випадання з інституційного простору робить маргіналів непередбачуваними, а тому і відчужується соціумом. Реакція страху може

супроводжуватися іншими негативними емоціями: гідливістю, презирством, недовірою.

Стан маргінальності породжує зниження соціального статусу: «Процес інституціоналізації соціального простору маргінальності здійснюється за трьома напрямками. Перший – це формування маргінальної свідомості, цінностей, ідентифікаційних практик, що на суб'єктивному рівні забезпечують інституалізацію соціального простору маргінальності. Другий – це здійснення діяльності зі створення і зміцнення соціальних інститутів маргінальності, організацій, що представляють та захищають інтереси маргіналів. Третій – це кодифікація й упорядкування соціальних відносин між домінуючим і маргінальним соціумом, та відносин усередині маргінальних спільнот, що саме й формують соціальний простір маргінальності на основі солідарності членів маргінальної спільноти з урахуванням їхніх уявлень про норми, цінності та уподобання» [8, с. 65]. У такому підході реалізується гуманістична перспектива відносно до маргіналів. Таким чином, соціальна ексклюзія і маргінальність тісно взаємопов'язані. Вони обумовлюють один одного і виявляються в різних формах і ситуаціях суспільного життя, в різних аспектах соціального структурування. Маргінальність може бути наслідком і причиною соціальної ексклюзії: «Вивчення маргінальності в категоріях соціальної ексклюзії дозволить глибше розкрити соціальну зумовленість цього виду соціальної нерівності» [8, с. 66].

Нерівний доступ до інформації визначається не лише соціальними причинами, але індивідуальними особливостями кожної особи. Важливим аспектом у цьому сенсі є можливість (потенційна або реальна) для індивідів і соціальних груп використати технологічні досягнення, які дозволяють компенсувати відсутність практичних навичок роботи з певними облаштуваннями фізичної можливості їх використання (в якості прикладів таких соціальних груп можна назвати літніх людей, осіб з

особливими потребами). Формат HTML створювався для організації передачі текстової і графічної інформації електронними мережами. Його не припускали спочатку використовувати в якості засобу публікації документів зі складною структурою, можливостей цього формату тим більше не вистачає для «ковзання» інформаційним простором людям, які використовують нестандартні програмні продукти для доступу до інформаційних ресурсів мережі. Наприклад, люди з послабленим зором використовують синтезатори розмови, які озвучують текст на екрані комп'ютера, принтери Брайля, які дозволяють щорядково переглядати екранну інформацію. Але якщо документ є таблицею, і текст розміщено в декількох колонках цієї таблиці, то щорядкове його відтворення руйнує логічну структуру документа. При цьому існує ціла низка програмних продуктів і спеціальних технічних пристроїв, які дозволяють працевлаштувати людей з особливими потребами. Комп'ютери і спеціальні пристрої на їх основі стають каналом зв'язку таких людей із досягненнями культури, мистецтва, дозволяють організовувати системи обміну інформацією, базисом якої є комп'ютеризовані пристрої. Горизонти соціальної мобільності для величезної кількості людей розширюються. В цьому випадку ми маємо певні види вертикальної або горизонтальної мобільності. Можливе колективне просування, коли індивіди створюють нову групу (об'єднуються у віртуальні команди за допомогою мереж), ця команда просувається у більш високий шар стратифікованої ієрархії (отримують роботу завдяки новим технологіям, прибуток, престиж). Прикладом такої групової мобільності є група хворих на аутизм, які, завдяки створеному віртуальному співтовариству, набувають необхідних соціальних контактів, які дуже складно придбати в соціальному просторі.

Особливо корисні для сліпих користувачів системи прочитування екранної інформації і синтезатори розмови, які дозволяють людині з послабленим зором почути текст, який виводиться на екран комп'ютера.

Такі програми дозволяють обладнати робочі місця для сліпих людей. Програми прочитування і озвучування екранної інформації дозволяють істотно знизити рівень вимоги до робочих місць сліпих людей, оскільки вони тепер можуть управляти послідовністю виконання операцій, спілкуючись з комп'ютером, який повністю контролює хід технологічної операції, але вимагає деякого управління з боку оператора. Разом із такими програмами можуть поставлятися спеціальні пристрої (невелика клавіатура схожа на клавіатуру калькулятора), які дозволяють управляти процесом відтворення тексту (може бути прочитаний окремий параграф, рядок, пропозиція або слово).

Для підготовленого користувача з особливими потребами, працюючого зі складними текстами, можуть бути створені спеціальні словники, які підключаються під час роботи системи для розшифровки деяких скорочень, аббревіатур і спеціальних термінів. У деяких операційних системах такі програми можуть «озвучити» різні події, які відбуваються на екрані комп'ютера і, відповідно, дозволити користувачу відреагувати на них.

Екранне збільшення призначене для користувачів із послабленим зором. Ці програми відрізняються різноманіттям, від простої функції збільшення кегля до систем, працюючих у парі із програмами прочитування екранної інформації. Деякі програми екранного збільшення надають можливість управляти кольором зображення, що дозволяє зробити деякі візуальні елементи або текст більш контрастними і яскравими.

Спеціальна пластикова накладка на звичайну клавіатуру дає можливість людям із послабленим зором або з порушенням моторних функцій контролювати введення інформації в комп'ютер, відчуваючи поглиблення і горбки для кожної клавіші на цій накладці. Пересуваючи руку по клавіатурі, користувач може визначити напрямок при пошуку потрібної клавіші. Такий пристрій можна використати і у звичайних

умовах для зменшення кількості помилок при наборі інформації за рахунок збільшення сенсорного зворотного зв'язку із клавіатурою.

Також у якості одного із шляхів подолання економічної маргінальності слід відзначити девіантну та деліквентну поведінку.

У разі збереження існуючої тенденції нижчих верств українського суспільства зростатиме кількість злочинів, що вчиняють особи, яких ми зараховуємо до категорії маргіналів [71, с. 229–230], що призводить до моральної деградації певної частини населення. Коли йдеться про особистісний вибір самореалізації або виживання, слід зазначити, що економічна маргінальність може призвести до таких форм антисоціальної поведінки, як наркоманія, алкоголізм, проституція та ухилення від соціально корисної діяльності: «Особи, які належать до категорії маргіналів (входять до інфраструктури організованої злочинності, ведуть відповідний антигромадський спосіб життя, займаються бродяжництвом), своїм антигромадським способом життя створюють загрозу всьому суспільству. Необхідно зазначити, що суспільну небезпеку створюють не тільки маргінали. До них слід зарахувати також декласовані елементи, певні етнічні групи, що опинилися в несприятливих умовах [69, с. 322]. Наприклад, якщо незаможні громадяни, зокрема, пенсіонери, інваліди, віддають перевагу таким формам девіантної поведінки, як жебрацтво або самогубство, то особи молодого віку намагаються вирішити свої проблеми шляхом зайняття проституцією, створення неформальних об'єднань з антигромадською спрямованістю тощо: «Зазначена категорія осіб перебуває у кримінальному середовищі, де є висока вірогідність їх переходу до категорії злочинців або жертв злочинів. Саме тому маргінали, як соціально незабезпечена група населення, відірвана від суспільно корисних зв'язків, як правило, характеризуються девіантною поведінкою» [27, с. 507].

Зазначені умови, які склалися в Україні, призвели до безпритульності й бездоглядності дітей, які більшою мірою поповнюють

різні маргінальні групи: «Неповнолітні, покинуті батьками або які самі залишили родину, в якій не було створено нормальних умов для життя й повноцінного розвитку дитини, займаються бродяжництвом, жебракуванням, крадіжками, систематично вживають алкогольні напої, наркотичні речовини та нерідко стають жертвами насильницьких злочинів, залучаються дорослими до злочинної діяльності» [22, с. 114].

До того ж, з'ясування сутності злочинності та її детермінантів буде неповним без урахування інших негативних суспільних явищ, якими і є маргінальні прояви. Високий рівень даного виду маргінальності населення негативно впливає не тільки на його соціально-економічні перспективи, але й на морально-психологічну атмосферу суспільства. Особи, які ведуть маргінальний спосіб життя, дуже часто перешкоджають суспільному прогресу: ухиляються від корисної праці, стають порушниками громадського порядку або тримаються певної антисоціальної позиції. Ця категорія осіб не визнає ідей, поглядів, норм моралі та поведінки, які властиві соціуму й панують у ньому. Усе це зумовлює здатність цієї категорії осіб до вчинення злочинів, до того ж цьому сприяє саме суспільство, де існує велика кількість суперечностей: не всі соціальні групи в суспільстві мають «рівний доступ до тих засобів, за допомогою яких можна досягти своєї мети, побудувати своє майбутнє» [22, с. 115]. Коли представники певних соціальних верств не мають доступу до легальних засобів забезпечення своїх потреб та реалізації своїх прав, вони звертаються (за наявності делінквентних засад) до протиправних методів і засобів досягнення своєї мети, бо перебувають у стані дезадаптованості та невизначеності, що й породжує прояви маргінальності, зокрема, економічної.

Слід зазначити, що стан найбільшої дезадаптації і, відповідно, меншу особисту готовність до подолання маргінальної ситуації випробовують індивіди і групи, які чекають допомоги ззовні. В оцінці ситуації, що склалася, важливо підкреслити готовність до свідомого

планування своїх дій, що більшою мірою сприяє можливості упоратися з життєвими труднощами, оскільки в умовах соціального середовища, що різко змінилося, активізується адаптаційний потенціал. Найбільш радикальні зміни в житті людей стосуються переоцінки своїх можливостей і необхідності задіяти свої ресурси для подолання екстремальної ситуації.

Слід зазначити, що у сучасних умовах одним із ефективних шляхів подолання економічної маргінальності є використання новітніх технологій та інформатизація суспільства.

Остання революція, що характеризується роботизацією, повною автоматизацією виробництва, заміною субтрактивного виробництва адитивним (промисловий 3Д-друк) та створенням штучного інтелекту, стрімко змінює світ і свідомість людей. Україна поступово формує основні правові засади побудови інформаційного суспільства, запроваджує нові інформаційно-комунікаційні та цифрові технології, намагається гармонізувати включеність у глобальний світовий інформаційний простір. Відкриття у медицині (ліки від раку, наноконтейнери для точкової доставки ліків, хірургія та трансплантологія, електрозварювання м'яких тканин), фізиці (участь українських науковців у відкритті бозона Хіггса та створенні детекторів для великого адронного колайдера (CERN); передбачення незвичайного цілочисельного квантового ефекту Холла у графені та теоретичне передбачення цілого ряду властивостей цього матеріалу) та ІТ (технологія розпізнавання осіб та об'єктів мобільними пристроями) стали найбільшими досягненнями українців за роки незалежності [16].

Міністерствами та відомствами активно проводиться розробка та впровадження новітніх конкурентноспроможних ІКТ в усі сфери суспільного життя і в діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Впроваджено електронне декларування доходів державних посадовців, як один із найбільш ефективних методів

профілактики корупції в державній сфері. Створюються ключові елементи електронного урядування.

Для подолання економічної маргіальності в сучасних умовах необхідно виділити основні напрями вирішення проблеми на державному рівні:

1) розробка стратегічних напрямів і основ, що включають створення правових і економічних умов для нормального розвитку підприємництва, самозайнятості, приватної практики; створення фонду перепідготовки кадрів і розробка концепції підвищення кваліфікації соціально-професійної частини зайнятого населення;

2) створення державної системи соціальної підтримки груп і індивідів, маргіальних за своїми природними і соціально-демографічними ознаками (інваліди, непрацездатні, особи пенсійного віку, молодь тощо) [4, с. 30].

Завершуючи розгляд даної теми, слід виокремити наступне.

Політичні та соціально-економічні реформи в Україні активізували процес трансформації соціальних структур суспільства. Поділ суспільства на соціально неоднорідні групи, зникнення середнього класу спричиняють появу значної кількості дезадаптованих громадян, які перебувають за межею бідності й на «узбіччі» соціально-економічних процесів та створюють певну групу осіб – маргіналів. Зазначені зміни в суспільстві супроводжуються такими негативними явищами, як наркотизація, алкоголізація населення, проституція, зростання кількості безпритульних та безробітних, психічнохворих осіб. Маргіналізація населення створює загрозу для прогресивного розвитку українського суспільства, спричиняє деградацію окремих його верств та сприяє зростанню рівня злочинності в державі.

Соціокультурна ситуація в сучасному українському суспільстві неминуче пов'язана з диференціацією доходів населення, посиленням нерівності, проблемою бідності, безробіття, економічної і соціальної

нестабільності, різного роду соціальними і національними конфліктами. Такі чинники є насправді неодмінними атрибутами маргінальності.

Тому потрібна соціально-орієнтована економіка, що ставить на перше місце не темпи економічного зростання, а зростання добробуту нації, створення рівних стартових можливостей для усіх громадян країни. В цьому випадку потрібно активне втручання держави, вироблення ефективної соціальної політики, яка має бути спрямована на регулювання відносин основних елементів соціальної структури суспільства, на узгодження довгострокових інтересів соціальних груп як одна з одною, так і із суспільством в цілому.

Вивчення процесів маргіналізації і позицій маргінальних груп у нових умовах дозволить, по-перше, прогнозувати розвиток соціальної структури суспільства, по-друге, знаходити адекватні заходи для відвертання повного розпаду соціальної структури, який спричиняє не лише посилення громадської нестабільності, але й інші серйозні наслідки.

На підставі зазначеного, можна зробити висновок, що в нашій країні маргінали становлять більшість, а не меншість населення. Витіснення людей з економічної сфери, соціальна ізоляваність призводять до відсутності механізмів впливу громадськості на процес прийняття рішень. Фактичне безсилля та безправність, відсутність дієвих механізмів реалізації власних соціальних, економічних і політичних інтересів є джерелом масової маргіналізації населення в сучасній Україні. Висунувши незалежність України як об'єднуючу цінність, оголосивши національною ідеєю перетворення України на сильну економічну державу, а також послідовно здійснюючи необхідні кроки зі зміцнення української ідентичності, можна буде поступово усунути небезпечні для нашого суспільства наслідки маргіналізму.

Повне вирішення цієї проблеми пов'язане з виходом країни із кризи і стабілізацією громадського життя, формуванням стійких функціонуючих структур, що реально робить цю перспективу

віддаленою. Проте виявляється необхідність і потенційні можливості суспільно-прийнятого вирішення проблеми маргінальності за допомогою цілеспрямованої управлінської дії на різні групи чинників, що детермінують це явище.

Висновки до розділу 3. Проблема економічної маргінальності українського суспільства стала особливо актуальною наприкінці ХХ століття. В результаті кризи було зруйновано раніше стабільні економічні й соціальні структури, а елементи, що створюють кожну з цих структур – інститути, соціальні групи та індивіди, виявилися у проміжному, перехідному стані. Внаслідок цього маргінальність стала однією зі складових соціальної дійсності українського суспільства в перехідній період.

Сучасному українському суспільству притаманна тенденція щодо росту темпів негативного впливу економічної маргінальності, яка підсилює економічну та соціальну нестабільність, а також призводить до невизначеності суспільного буття та буття окремої особистості. Про це свідчить аналіз особливостей проявів економічної маргінальності в соціальному просторі сучасного українського суспільства. Найбільш очевидним проявом економічної маргінальності в сучасному українському суспільстві є нерівність за прибутками, яка може спричинити і зазвичай спричиняє нерівність доступу до основних соціальних благ (якісного медичного обслуговування, якісної освіти, комфортного життя), до ресурсів (фінансових, зокрема, кредитів, земельних тощо), до реалізації своїх основних прав в цілому (права на здоров'я, життя, безпеку). Але при цьому і сама нерівність за прибутками одночасно є наслідком інших видів і проявів нерівності (наприклад, нерівності за освітою). Тому для розвитку та економічного зростання країни необхідно передбачати і вживати всіх необхідних заходів для попередження та зменшення обсягів цього негативного явища.

Специфічні прояви економічної маргінальності у соціальному просторі сучасного українського суспільства полягають у наступному: по-перше, з'являються нові групи економічних маргіналів, які відрізняються від маргінальних груп стійкого, стабільного суспільства насамперед тим, що мають високу освіту і кваліфікацію, розвинену систему потреб, великі соціальні очікування; по-друге, у стрімкому збільшенні чисельності економічних маргіналів, а також у нездатності особистості або соціальної групи повернути свій колишній соціально-економічний статус в суспільстві, зокрема в системі економічних відносин в умовах довготривалої економічної кризи та відсутності діючих механізмів соціальної політики держави.

Соціально-філософський аналіз маргінальних груп, які наявні у структурі сучасного українського суспільства, дозволяє зробити висновок, що на даному етапі суспільного розвитку економічні маргінали являють собою складний конгломерат груп, в який разом із традиційними входять і ті, яким властиві висока освіченість, розвинена система потреб, великі соціальні очікування і політична активність. В якості домінуючого чинника, що впливає на економічну маргінальність, визначається низхідна вертикальна мобільність, оскільки вона супроводжується втратою колишніх соціальних позицій, зміною соціального та економічного статусу і умов життєдіяльності. Також наслідком розвитку процесів економічної маргінальності є деформація системи цінностей. Виробляється нова, особлива система ціннісних установок, яка характеризується глибокою ворожістю до існуючих соціальних інститутів, максимальною гостротою соціального нетерпіння, схильністю до максималістських рішень, крайнім індивідуалізмом та різким запереченням будь-яких видів соціальної організованості.

У сучасному українському суспільстві, що переживає глибокі трансформаційні процеси і неконтрольовані наслідки здійснення ринкових реформ, економічна маргінальність набуває масового

характеру. Особливість процесу маргіналізації в Україні полягає в тому, що індивіди, які виявилися на «соціальному дні», мають дуже незначну ймовірність повернутися до нормального життя, заново включитися в систему соціокультурних, політичних та економічних відносин. Крім того, можна констатувати формування так званих передмаргінальних шарів, у яких високий ризик переходу в маргінальний стан у результаті навіть мінімальної дестабілізації в соціумі.

Підхід до вирішення проблеми маргінальності в суспільстві повинен ґрунтуватися на тому, що економічна маргінальність розглядається, передусім як об'єкт контролю і управління на загальнодержавному рівні. Її повне вирішення пов'язане зі стабілізацією суспільного життя, проте, громадські інтереси викликають необхідність кардинального вирішення даної проблеми за допомогою цілеспрямованого управлінського впливу на різні групи факторів, що детермінують це явище на конкретних, локальних рівнях, наприклад, орієнтацію на пошук адаптивних можливостей до нових соціально-економічних умов, готовність до зміни професійного статусу, просторової локалізації, збільшення потенціалу психосоціальної мобільності, набуття якої є необхідним засобом адаптації.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення і нове вирішення наукового завдання: теоретичного осмислення економічної маргінальності як соціального явища та її проявів відповідно до особливостей сучасного українського суспільства.

Проведене дослідження дає можливість в узагальнено теоретичній формі зробити наступні висновки:

1. Економічна маргінальність являє собою поняття, що використовується для аналізу граничного стану особистості відносно до будь-якої економічної системи або професійної спільноти, що накладає при цьому певний відбиток на економічну культуру, поведінку та спосіб життя.

2. Економічна маргінальність є невід'ємним елементом не тільки країн, що знаходяться у стані економічної кризи або стагнації, а також економічно розвинених країн. Але при цьому необхідно розрізняти економічну маргінальність як складову частину суспільних процесів, які відбуваються під впливом соціокультурних трансформацій, та вимушену маргінальність. Перший тип економічної маргінальності не є масовим і не має довготривалого характеру, тому й не становить загрози для стабільного розвитку суспільства. Вимушена масова маргінальність має затяжний довготривалий характер та свідчить про кризовий стан суспільства.

3. Генеза поняття «економічна маргінальність» показує, що воно використовується для позначення особливих рис свідомості й поведінки індивідів та представників соціальних груп, які в силу обставин не здатні інтегруватися в певну соціальну спільноту, по відношенню до котрої вони посідають проміжний граничний статус та виступають як маргінали.

Американська наукова традиція в дослідженні маргінальності враховує особливості міграційних та імміграційних процесів, які були

характерні і для цього соціуму. Основний дослідницький інтерес зосереджувався на виявленні наслідків дезадаптації мігрантів до умов інокультурного середовища.

Європейська наукова традиція в дослідженні феномена маргінальності задана особливостями соціально-економічного і політичного розвитку ряду західноєвропейських держав. На відміну від американської традиції, європейська наукова думка досліджує роль маргінальних утворень на ринку праці і в політичному житті соціуму. Теорія маргінальності в американській та європейській науковій думці обростає потужним комплексом показників, індикаторів, елементів маргінального стану.

Дослідження маргінальності, зокрема в економічному вимірі, у сучасній українській науковій думці корелюють із особливостями сучасної ситуації, її економічною, політичною, правотворчою, і власне культурною сторонами діяльності індивіда, соціальної групи та суспільства як системи.

4. Напрями аналізу економічної маргінальності дозволяють виділити такі особливості та ключові моменти в сукупності наукових досліджень. По-перше, означення її динамічних та статичних характеристик: динамічні характеристики економічної маргінальності дозволяють охарактеризувати її як процес переміщення групи або індивіда з одного соціального стану в інший, статичні характеристики виокремлюють стійкий стан тих соціальних груп, що знаходяться в особливому маргінальному (проміжному або ізольованому) положенні в соціальній структурі. По-друге, означення її амбівалентності як соціального явища: її можна розглядати як феномен, наявний у соціальному просторі сучасного суспільства, як його універсалію. У той же час, маргінальність виступає основою соціокультурних змін (у даному аспекті економічна маргінальність здатна концентрувати в собі процеси трансформації соціокультурного середовища). Вона може

характеризуватись у тому числі й як точка біфуркації в динаміці соціокультурного буття: її потенціал може мати як позитивні, так і негативні соціальні наслідки.

5. Методологічний аналіз економічної маргінальності як соціального явища дозволяє констатувати, що видається неможливим виокремити тільки соціальні або тільки культурні складові даного явища при аналізі його особливостей в умовах сучасної соціокультурної ситуації. В контексті соціально-філософського осмислення вона характеризується специфічністю різних соціокультурних проявів як позитивних, так і негативних, що оголюють протиріччя і парадокси в системі економічних відносин конкретного суспільства.

6. Економічна маргінальність як соціально-філософська проблема акцентує увагу, передусім, на особливостях соціального та особистісного буття індивідів та груп, які перебувають у кризовому стані внаслідок прискореної динаміки соціокультурних трансформацій, притаманних сучасному суспільству та акцентує увагу на таких складових, як система цінностей, менталітет, ціннісні орієнтації, економічна культура та ін. Концептуальною основою даного аналізу є формування нового соціокультурного типу особистості, яка функціонує в системі певних економічних відносин. В умовах інформаційної спрямованості цивілізаційного процесу та особливостей прояву економічної маргінальності в соціальному просторі інформаційного суспільства, дане соціальне явище є не тільки джерелом дестабілізації суспільства, а й джерелом інноваційної діяльності особистості, що відображає її унікальність.

7. Такі засади соціальних трансформацій, як глобалізація, технізація, інформатизація, віртуалізація та інші спонукають осмислення процесів переструктурування соціальних систем, що призводять до перетворення суспільства. Вони можуть виявити і показати загальні закономірності в явищах, що відбуваються в суспільстві в момент його

трансформації та можливі моделі його перебудови у соціальному просторі сучасного суспільства.

8. В період переходу України до нових соціально-економічних відносин, без урахування проблеми економічної маргінальності та її особливостей в контексті трансформаційних процесів неможливо передбачити перспективи розвитку суспільства в цілому й економічної системи зокрема. З одного боку, маргінальність є проявом нестійкості суспільного життя, з іншого – саме на зламі ціннісно-нормативних структур контури майбутніх реалій. Визнаючи, що процес трансформації неможливий без посилення маргінальності, необхідно відзначити, що сьогодні небезпечними стають масштаби і темпи економічної маргінальності в Україні.

9. Діалектична природа економічної маргінальності в умовах цивілізаційної спрямованості цивілізаційного процесу являє собою чергування етапів організації та дезорганізації, порядку і хаосу, висхідного і низхідного розвитку. Періоди невпорядкованості, сильної нестійкості в соціальній системі змінюються періодами створення нових соціальних структур, новим варіантом компонування елементів, більшою впорядкованістю. Зміна етапів організації та дезорганізації суспільства є основою періодичності, циклічності історичного процесу.

10. Аналіз особливостей економічної маргінальності в сучасному українському суспільстві передбачає вихід за межі суто економічних критеріїв, оскільки економічну маргінальність породжує також соціальна, політична та етнокультурна нерівність. Специфіка економічної маргінальності українського суспільства проявляється в тому, що з'являються нові групи економічних маргіналів, які відрізняються від маргінальних груп стійкого, стабільного суспільства, які мають високу освіту і кваліфікацію, розвинену систему потреб, великі соціальні очікування і політичну активність.

11. Економічна маргінальність в умовах становлення інформаційного суспільства багатовимірною. Одна із найважливіших проблем сучасного українського суспільства – деформація у соціальній структурі, яка характеризується великою нестійкістю як на рівні процесів, що відбуваються на рівні суспільства в цілому, так і на рівні усвідомлення особистістю свого місця в суспільстві, зокрема в системі економічних відносин. Економічна і соціальна нестабільність унеможлиблює у межах існуючої економічної системи задоволення своїх економічних потреб та інтенсифікує процеси економічної маргінальності.

12. Особливості економічної маргінальності в умовах становлення інформаційного суспільства в Україні проявляються, передусім, у високому рівні безробіття та низькому рівні прибутків тих соціальних груп, які не змогли пристосуватися до швидко мінливих умов ринку і підвищенням вимог до претендентів на заміщення вакантних посад (у результаті вони виявляються неконкурентоспроможними на ринку праці); проблемах доступу до сучасних інфокомунікаційних технологій і адекватному використанні інформаційних ресурсів внаслідок ряду факторів (технічного, фінансового, нормативно-правового тощо); низькій мобільності, що має довгостроковий характер, яка призводить до наростання соціальної ентропії; прискорених процесах подальшого соціального розшарування у зв'язку із появою класу кваліфікованих працівників, що продають не тільки свою робочу силу, а й доступ до знань та інформації; нездатності значної частини населення адаптуватися до жорстких соціально-економічних умов перехідного періоду.

13. Аналіз груп економічних маргіналів свідчить, що стан сучасного українського суспільства більшою мірою сприяє появі нових маргінальних груп та підсилює їх негативний вплив на соціальні процеси. Особливо важко переживають свою маргінальність люди, змушені змінити вид діяльності, професію, соціокультурне середовище, місце проживання тощо. Більшість представників, особливо старших вікових

категорій, виявилися нездатними адаптуватися до нових соціально-економічних умов, що примусило їх обрати стратегію виживання. Також у складних умовах опинилась і молодь. Невідпрацьованість механізмів інтеграції молоді у суспільне життя, незатребуваність її представників у трудовій, політичній та інших сферах призводить до розчарованості і апатії, невизначеності шляхів подальшого розвитку, кризи світогляду, невпевненості у майбутньому, формують у молодого покоління критичне ставлення до змін, породжують непримиренність до існуючої ситуації, потребу в будь-який спосіб її змінити. Зазначене об'єктивно актуалізує необхідність поглибленого аналізу сучасного стану соціальної структури українського суспільства, динаміки її змін, соціокультурних вимірів соціальної стратифікації на сучасному етапі.

14. Аналізуючи можливі шляхи подолання економічної маргінальності в умовах сучасної ситуації в Україні зазначимо, перш за все: якісну освіту, що включає надбання вищої освіти значною кількістю населення; трудову міграцію; трудову соціально-економічну мобільність; особистісну готовність до подолання маргінальної ситуації, оскільки постає питання про вимір ідентичності економічного маргінала з огляду на ті об'єктивні тенденції, які призвели до цього стану.

Таким чином, аналіз економічної маргінальності крізь призму особистості в умовах сьогодення дозволяє спрогнозувати розвиток сучасного українського суспільства та визначити адекватні заходи подолання економічної кризи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Абрахамсон П. Социальная эксклюзия и бедность. *Общественные науки и современность*. 2001. №2. С.158–166.
2. Андреева О. М. Стабільність і нестабільність у контексті соціокультурного розвитку. Таганрог : ТИУиЭ, 2000. 232 с.
3. Арутюнян К. С. Трансформация общественного сознания в условиях социального кризиса : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11. Саранск, 2013. 163 с. URL: <https://www.dissercat.com/content/transformatsiya-obshchestvennogo-soznaniya-v-usloviyakh-sotsialnogo-krizisa> (дата звернення: 02.02.2021).
4. Атоян А. И. Социальная маргиналистика. О предпосылках нового междисциплинарного и культурно-исторического. *Политические исследования*. 1993. № 6. С. 29–38.
5. Атоян А. Д. Социомаргиналистика. Луганск : ЛИВЛ МВД Украины, 1999. 455 с.
6. Балла О. Живущие на краю. *Знание – сила*. 2006. № 11. С. 21–26.
7. Баньковская С. П. Чужаки и границы : к понятию социальной маргинальности. *Отечественные записки*. 2002. № 6 (7). С. 457–467.
8. Баршацька Г. Ю. Маргінальність як соціальна проблема міста. *Грані*. 2013. № 11 (103). С. 65–66.
9. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества Москва : Искусство, 1986. 445 с.
10. Бевзенко Л. Д. Маргіналізація в перехідному суспільстві. Зв'язок із соціальним успіхом. *Соціологія : теорія, методи, маркетинг*. 2000. № 3. С. 170–172.
11. Бек У. Космополитическое общество и его враги. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2003. Т. 6, № 1. С. 24–53.
12. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования. Москва : Academia, 2004. 788 с.

13. Березинська О. В. Концепція маргінальної особистості у процесі акультурації. *Наукові записки НаУКМА. Історія і теорія культури*. 2018. Т. 1. С. 5–10.
14. Борінштейн Є. Р. *Особливості соціокультурної трансформації сучасного українського суспільства*. Одеса: Астропринт, 2006. 400 с.
15. Бродецкая Ю. Ю. Особенности и специфика маргинальных процессов в контексте трансформационных преобразований украинского общества. *Грані*. 2002. № 5 (25). С. 89.
16. Бродецкая Ю. Ю. Трансформирующееся украинское общество : от маргинальности к лимитрофности. *Світова цивілізація і міжнародні відносини : науковий журнал*. 2002. № 1 (3). С. 231–234.
17. Бродецкая Ю. Ю. Феномен маргинальности в современном украинском обществе : теоретико-методологический анализ : дис. ... канд. социол. наук: 22.00.01. Днепропетровск, 2003. 164с.
18. Бродецька Ю. Ю. Феномен маргінальності в умовах трансформації українського суспільства: соціоструктурний аспект. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна «Соціологічні дослідження сучасного суспільства : методологія, теорія, методи»*. 2002. С. 63–67.
19. Бурдоносова М. А. Правовий нігілізм як форма деформації правової свідомості населення. *Держава і право*. 2009. Вип. 45. С. 54–60.
20. Бурдые П. Социология социального пространства. Санкт-Петербург : Алетейя, 2005. 288 с.
21. Бутиліна О. В. Специфіка маргінального стану молоді: шляхи подолання. *Соціологічні дослідження : зб. наукових праць*. Луганськ, 2006. №6. С. 73–80.
22. Вітвіцька В. В. Маргіналізація населення як чинник злочинності. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2013. №4. С. 111–118.

23. Волосевич В. В., Крижанівський А. Ф. Маргінальна правосвідомість і злочинність. *Вісник Одеського інституту внутрішніх справ*. 1997. № 1. С. 40–42.
24. Воронин А. А. Техника как феномен культуры : дис. ... д-ра филос. наук : 09.00.08. Москва, 2005. 219 с.
25. Воронкова В. Г. Метафізичні виміри людського буття. Запоріжжя : Павел, 2000. 176 с.
26. Воропаєва В. Г. Антропологічні засади дослідження людини як цілісної істоти : теоретико-методологічний аналіз. *Гуманітарний вісник ЗДА*. 2008. Вип. 33. С. 169–176.
27. Гарасимів Т. З. Девіантна поведінка особистості : філософсько-правовий вимір : монографія. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2009. 524 с.
28. Голенкова З. Т., Игитханян Е. Д., Казаринова И. Н. Маргинальный слой: феномен социальной стратификации. *Социологические исследования*. 1996. № 8. С. 12–17.
29. Голенкова З. Т., Игитханян Е. Д. Социальная структура общества : в поиске адекватных ответов. *Социологические исследования*. 2008. № 7. С. 75–85.
30. Головаха Є. І., Жуленьова О. В. Соціальна напруженість і потенціал протесту в українському суспільстві: сучасний стан і динаміка. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін* / за ред.: В. М. Ворона, М. О. Шульга. Київ : Інститут соціології НАН України, 2015. Вип. 2(16). С. 193–202.
31. Голосенко И. А. Нищенство как социальная проблема. *Социологические исследования*. 1996. № 7. С. 27–35.
32. Гордієнко-Митрофанова І. В. Інваріанти аксіосфери маргінального (на прикладі пенітенціарних установ): дис. ... кандидата філос. наук: 09.00.03. Харків, 1999. 178 с.

33. Городяненко В. Г. Соціологія міста : історіографічний аналіз знання. *Соціологія міста : наукові проблеми та соціальні технології: зб. наукових праць*. Дніпропетровськ : ДНУ, 2001. С. 6–12.
34. Гребеньков Г. В., Смоктей А. А. Психологічні особливості правової соціалізації підлітків. *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності*. 2003. № 3. С. 122–129.
35. Гриценко Г. Д., Маслова Т. Ф. Мигранты в новом сообществе: адаптация и/или интеграция. *Социологические исследования*. 2010. № 5. С.82–86.
36. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера земли. Москва : Азбука, 2013. 672 с.
37. Гусев А. Маргіналізація і космополітизм : погляди сучасних теоретиків на соціальні наслідки інтенсифікації просторових переміщень. *Соціологічний огляд*. 2009. Т. 8, № 2. С. 72–79.
38. Давиденко В. М. Маргінальні трансформації спільнот в умовах глобалізації. *Вісник Національного авіаційного ун-ту : зб. наук. праць*. Київ, 2006. № 1 (3). С. 69–73.
39. Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы. Москва : РОССПЭН, 2002. 286 с.
40. Дергачев В. А. Концепция маргинальной комплиментарности. Одесса : Судходство, 1995. 48 с.
41. Дмитрієнко Ю. М. До питання генезису української національної самосвідомості в її спадкоємності. *Науковий вісник. Філософія*. Харків : ХДПУ ім. Г. С. Сковороди, 1998. Вип. 1. С. 107–114.
42. Добренев В. И., Кравченко А. И. Социология : в 3-х т. Москва, 2000. Т. 2 :Социальная структура и стратификация. 536 с.
43. Дюркгейм Э. Социология : её предмет, метод, предназначение. Москва : Канон, 1995. 349 с.
44. Елиаде М. Космос и история. Избранные работы. Москва : Прогресс, 1987. 312 с.

45. Ермолаева Е. П. Профессиональная идентичность и маргинализм : концепция и реальность. *Психологический журнал*. 2001. Т. 22, № 4. С. 51–59.
46. Ермолаева Е. П. Психология профессионального маргинала в социально значимых видах труда. *Психологический журнал*. 2001. Т. 22, № 5. С. 69–78.
47. Зайцев И. В. Маргинальность как предмет социально-философского анализа. *Вестник Омского университета*. 2002. № 2. С. 53–69. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/marginalnost-kak-predmet-sotsialno-filosofskogo-analiza/viewer>(дата звернения: 03.02.2021)
48. Заславская Т. И., Ядов В. Я. Социальные трансформации в России в эпоху глобальных изменений. *Социологический журнал*. 2008. № 4. С. 8–22.
49. Зиммель Г. Экскурс о чужаке. Социологическая теория : история, современность, перспективы. *Альманах журнала «Социологическое обозрение»*. Санкт-Петербург : Владимир Даль, 2008. С. 7–13.
50. Зомбарт В. Буржуа : этюды по истории духовного развития современного экономического человека. Москва : Наука, 1994. 443 с.
51. Зомбарт В. Избранные работы. Москва : Территория будущего, 2005. 342 с.
52. Зомбарт В. Социология : монография. Москва : Едиториал УРСС, 2003. 138 с.
53. Ильин В. И. Всемирный конгресс социологов : лицом к лицу с социальным неравенством. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2014. №3 (74). С. 186–197.
54. Ильин В. И. Социальное неравенство. Москва : Изд-во Института социологии РАН, 2000. 280 с.
55. Инглхарт Р., Вельцель К. Модернизация, культурные изменения и демократия : последовательность человеческого развития. Москва : Новое издательство, 2011. 464 с.

56. Иноземцев В. Л. Класс интеллектуалов в постиндустриальном обществе. *Социологические исследования*. 2000. № 6. С. 67–77.
57. Иноземцев В. Л. Классовый аспект бедности в постиндустриальных обществах. *Социологические исследования*. 2000. № 8. С. 18–26.
58. Иноземцев В. Л. Социальное неравенство как проблема становления постэкономического общества. *Полис*. 1999. № 5. С. 17–30.
59. Каганский В. Л. Вопросы о пространстве маргинальности. *Новое литературное обозрение*. 1999. № 37 (3). С. 52–62. URL : <https://magazines.gorky.media/nlo/1999/3/voprosy-o-prostranstve-marginalnosti.html> (дата звернення: 03.02.2021)
60. Кайгер В. Особливості процесу соціалізації особистості в сучасних умовах. *Соціальна психологія*. 2007. Спец. вип. С. 116–120.
61. Карпикова И. С. Экономическая маргинализация и формирование трудового потенциала. *Человек и труд*. 2001. № 2. С. 45–48.
62. Карпо В. Логіко-семантичний вимір поняття «маргінальність». *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Політологія. Соціологія. Філософія*. 2009. Вип. 11. С. 38–42.
63. Кастельс М. Информационная эпоха : экономика, общество, культура. Москва : ГУ ВШЭ, 2000. 608 с.
64. Кастельс М. Могущество самобытности. *Новая постиндустриальная волна на Западе : антология* / под ред. В. Л. Иноземцева. Москва : Academia, 1999. С. 304.
65. Кемалова Л. И., Парунова Ю. Д. Личность маргинала и возможности ее социализации в условиях транзитивного общества. Симферополь–Керчь : Таврия, 2010. 228 с.
66. Кемалова Л. И. Маргінальність в умовах трансформаційних процесів сучасного суспільства : дис. ... канд. юрид. наук : 09.00.03. Симферополь, 2006. 207 с.

67. Кирсанова Л. И. Проблема символического в философии постмодернизма : дис. ... доктора философских наук : 09.00.13. Санкт-Петербург, 1997. 349 с.
68. Кирюхин Д. И. Неравенство и его восприятие. *Идеология и политика* 2018. № 2 (10). С. 33–79.
69. Коваліско Н. В. Основи соціальної стратифікації : навч. посібник. Львів : Магнолія, 2009. 328 с.
70. Козловець М. Н. Соціальна структура українського суспільства в контексті постсоціалістичних трансформацій. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2017. № 4 (35). С. 41–57.
71. Константинов С. Ф. Адміністративно-правове забезпечення протидії маргіналізації населення в Україні : монографія. Київ : НВП «Інтерсервіс», 2010. 320 с.
72. Коробчанский В. А., Лантух А. П., Витрищак С. В., Бродецкая Ю. Ю. Феномен маргинальности в современном украинском обществе. Луганск : Изд-во ЛугГМУ, 2008. 310 с.
73. Кузьменко Т. М. Соціологія : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2010. 320 с.
74. Кузьменко Т. М. Соціальна маргінальність як теоретична проблема та реальність українського соціуму. *Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки : [зб. наук. пр.]*. Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. Вип. 18. С. 278–288.
75. Куприянова Л. М., Ефимова О. В. Информационное общество : современный этап развития новой экономики. *Экономика будущего*. 2014. № 3. С. 72–85.
76. Курлов А. Б. Методология социального моделирования. Уфа : Автор-Проект, 2000. 284 с.

77. Куценко О. Д. Становлення соціальних класів як виявлення самоорганізаційних процесів у суспільстві. *Соціологія*. 2002. № 4. С. 122–134.
78. Лазарук А. Ф. Цінності людини у науковому обґрунтуванні. *Психологія і суспільство*. 2002. № 3–4. С. 170–186.
79. Лантух А. П. Маргінальна людина в системі координат українського суспільства. *Зб. праць ХНУ ім. В. Н. Каразіна*. 2002. № 3. С. 275–278.
80. Лантух А. П. Студенчество – маргинальный опыт. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства : методологія, теорія, методи»*. 2000. № 492. С. 121–127.
81. Лем С. Г. Сумма технологий. Москва : ООО «Издательство АСТ», 2002. 668 с.
82. Либанова Э. М. Неравенство в украинском обществе : истоки и современность. *Экономика Украины*. 2014. № 3 (620). С. 4–19.
83. Литвинчук О. В. Ідентичність як проблема маргінального індивіда : соціально-філософський аналіз : монографія. Житомир : ЖДТУ, 2018. 196 с.
84. Лібанова Е. М. Бідність населення України : методологія, методика та практика аналізу. Київ : КНЕУ, 2008. 330 с.
85. Лінгур Л. М., Полищук С. А. Аналіз соціально-економічних факторів маргіналізації населення України. *Економіка : реалії часу*. 2016. №6 (28). С. 33–39.
86. Ложкін Г. В., Волянчук Н. Ю. Професійна ідентичність в контексті маргінальної поведінки суб'єкта. *Соціальна психологія*. 2008. № 3. С. 123–130.
87. Макєєв С. Ю. Соціологічний аналіз ідентичності. *Соціологія : теорія, методи, маркетинг*. 2000. № 3. С. 161–163.
88. Мандибура В. Д. Особливості процесів маргіналізації населення України. *Україна : аспекти праці*. 1998. № 6. С. 28–35 .

89. Мандибура В. Д. Рівень життя населення України та проблеми реформування механізмів його регулювання. Київ : Парламентське вид-во, 1998. 256 с.
90. Маргинализация населения Украины / под ред. В. В. Оникиенко. Київ : Представительство Европейской Комиссии в Украине, 2007. 37 с.
91. Маргинализация экономически активного населения : истоки и перспективы адаптации. URL : http://ecsocman.hse.ru/data/117/690/1219/glava_12.pdf (дата звернення: 03.02.2021)
92. Маркс К., Энгельс Ф. Избранные сочинения : в 9-ти т. Москва : Политиздат, 1987.Т. 7. 811 с.
93. Маркузе Г. Одномерный человек. Москва : ООО «Изд-во АСТ», 2002.526 с.
94. Маслов А. Г. Маргінальна особистість як предмет соціально-філософського аналізу. Житомир : ЖДТУ, 2004.165 с.
95. Матета О. А. Особливості етнокультурної маргінальності в Україні.*Людина і політика*. 2004. № 3. С. 9–13.
96. Медведева С., Хинрикс В. Маргинальные социальные группы на восточноевропейском рынке труда. *Общественные науки за рубежом. Серия Социология*. 1992. №3. С. 77–79.
97. Михальченко Н. С. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? Киев : Ин-т социологии НАНУ, 2001. 440 с.
98. Моисеев Н. Н. Алгоритмы развития. Москва : Наука, 1987. 304 с.
99. Морозова Г. Ф. Современные миграционные явления: беженцы и эмигранты. *Социологические исследования*. 1992. № 3. С. 34–40.
100. Муляр В. І. Проблема становлення особистості в системі «індивід – суспільство» (філософсько-культурологічний аналіз). Житомир : ЖДТУ, 2005. 320 с.

101. Муляр В. І. Проблема становлення особистості в системі «індивід– суспільство» (філософсько-культурологічний аналіз) : дис. ... доктора філософ. наук : 09.00.03. Дніпропетровськ, 1999. 362 с.
102. Мусейбов М. А. Региональные практики по предупреждению незаконного оборота наркотиков. *Социологические исследования*. 2003. № 7. С. 125–130.
103. Навджавонов Н. О. Проблема маргинальной личности: постановка задачи и определение подходов. *Социальная философия в конце XX века*. Москва : МГУ, 1991. С. 149–158.
104. Напсо М. Б. Маргинальность как характеристика современного мира. *Социодинамика*. 2019. № 6. С. 63–69.
105. Напсо М. Б. Социальная эксклюзия как предмет социально-философской рефлексии. *Философская мысль*. 2016. №3. С. 46–55.
106. Неклесса А. И. Пакс экономикана, или Эпилог истории. *Новый мир*. 1999. № 9. С. 97–116.
107. Николаев В. Г. Проблема маргинальности : ее структурный контекст и социально-психологические импликации. *Социальные и гуманитарные науки*. 1998. № 2. С. 156–172.
108. Осипова Е. В. Социология Эмиля Дюркгейма. Критический анализ теоретико-методологических концепций. Москва : АН СССР ИСИ, 1977. 279 с.
109. Пальчинська М. В. *Віртуальний простір в умовах соціокультурних трансформацій*. Одеса : ВМВ, 2016. 388 с.
110. Пальчинська М. В. Проблеми соціальної адаптації безпритульних дітей в Україні / М. Пальчинська. *Наукове пізнання: методологія та технологія*. Вип. 2 (29). 2012. С. 113-118.
111. Парк Р. Э. Культурный конфликт и маргинальный человек. *Социальные и гуманитарные науки. Серия Социология*. 1998. № 2. С. 172–175.

112. Петрук В. А. Криза ідентичності та правовий нігілізм у контексті соціокультурних трансформацій. *Науковий вісник Харківського національного пед. університету ім. Г. С. Сковороди*. 2009. Вип. 30. С. 158–164.
113. Помигуева Е. А. Проблема информационного неравенства: основные аспекты. *Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований*. 2015. № 12 (Ч. 9). С. 1731–1734.
114. Попова И. П. Новые маргинальные группы в российском обществе (теоретические аспекты исследования). *Социологические исследования*. 2005. № 7. С. 62–71.
115. Попова И. П. Эволюция понятия маргинальности в истории социологии. *Маргинальность в современной России : коллективная монография*. Москва : МОНФ, 2000. С. 7–45.
116. Пригожин И. *Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой* / И. Пригожин, И. Стенгерс/ пер. с англ. Ю. Данилова; общ. ред. В. Аршинова. Москва : Прогресс, 1986. 431 с.
117. Предборська І. М., Дарманський М. М., Предборський В. В. Молодь у контексті трансформації освітніх стратегій. *Проблеми розвитку соціологічної теорії. Теоретичні проблеми змін соціальної структури українського суспільства : наукові доповіді і повідомлення II Всеукр. соціологічної конференції*. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2002. С. 311–316.
118. Радаев В. В. На изломе социальных структур. *Рубеж*. 1995. № 6-7. С. 165–197.
119. Рашковский Е. Б. Маргиналы. *50/50 Опыт словаря нового мышления* / под ред. Ю. М. Афанасьева, М. М. Ферро. Москва : Прогресс, 1989. С. 146–149.
120. Римашевская Н. М. Бедность и маргинализация населения. *Социологические исследования*. 2004. № 4. С. 33–44.

121. Росс Л., Нисбетт Р. Человек и ситуация. *Уроки социальной психологии* / под ред. Е. В. Емельянова, В. С. Магуна. Москва : Аспект Пресс, 1999. 429 с.
122. Сахань О. М., Жувака С. О. Маргіналізація суспільства як деструктивний компонент його розвитку. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2012. Вип. 23. С.173–184.
123. Сергеева О. В. Роль этнокультурной и социокультурной маргинальности в трансформации цивилизационных систем. *Общественные науки и современность*. 2007. № 5. С. 104–114.
124. Синергетическая парадигма. Многообразие поисков и подходов / отв. ред. В. В. Аршинов, В. Г. Буданов, В. А. Войцехович. Москва : Прогресс-Традиция, 2000. 536 с.
125. Сиренко В. Г. К вопросу о причинах бедности в Украине. *Актуальные проблемы современной Украины (правовой аспект): сб. статей*. Киев : Прогресс, 2017. С. 93–121.
126. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество. Москва : Политиздат, 1992. 543 с.
127. Сорокин П. А. Социальная и культурная динамика. Москва : Астрель, 2006. 1176 с.
128. Соціологія міста: навч. посібник / за заг. ред. О. К. Міхеєвої. Донецьк : Ноулідж, 2010. 463 с.
129. Соціологія : підручник / М. П. Требін, В. Д. Воднік, Г. П. Клімова [та ін.]. Харків : Право, 2010. 224 с.
130. Стоунквист Э. В. Маргинальный человек. Исследование личности и культурного конфликта. *Современная зарубежная этнография : реферативный сборник*. Москва : ИЭАНСССРиИНИОН, 1979. С. 90–112.
131. Тарасов А. М. Аналитика социокультурной трансформации. *Аналитика культурологии*. 2012 URL:

<https://cyberleninka.ru/article/n/analitika-sotsiokulturnoy-transformatsii>

(дата звернення: 03.02.2021)

132. Тербонр Й. Глобализация и неравенство: проблемы концептуализации и объяснения. *Социологическое обозрение*. 2005. Вып. 4(1). С. 31–62.
133. Тернер В. Символ и ритуал. Москва : Наука, 1983. 277 с.
134. Тимошенко В. І. Маргіналізація суспільства як криміногенний фактор. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ* 2017. № 2 (14). С. 38–48.
135. Толстих Н. М. Соціальне виключення в сучасній Україні : спроба оцінки. *Український соціум*. 2003. № 1 (2). С. 81–85.
136. Томчук-Пономаренко Н. В. Теоретико-методологічні підходи дослідження маргінальності як важливого феномена соціально-економічного аналізу. *Економіка та держава*. №1. 2015. С. 10–13.
137. Тоффлер Э. Третья волна. Москва : АСТ, 1999. 744 с.
138. Уэбстер Ф. Теории информационного общества. Москва : Аспект Пресс, 2004. 400 с.
139. Фарж А. Маргиналы. *50/50 Опыт словаря нового мышления* / под ред. Ю. М. Афанасьева, М. М. Ферро. Москва : Прогресс, 1989. С. 143–146.
140. Феофанов К. А. Социальная маргинальность: характеристика основных концепций и подходов в современной социологии. *Общественные науки за рубежом*. 1992. № 2. С. 102–127.
141. Фляшнікова А. Б. Особливості вияву явища маргінальності в сучасному українському суспільстві. *Вчені записки: зб. наук. праць*. 2013. № 15. С. 203.
142. Фукуяма Ф. Наше постчеловеческое будущее: последствия биотехнологической революции. Москва : ООО «Издательство АСТ», 2004. 349 с.

143. Хмелько В. Э. Макросоциальные изменения в украинском обществе за годы независимости. *Социология*. 2003. № 1. С. 5–13.
144. Чернієнко В. О., Новосьолов О. В. Криза ідентичності як засада креативної діяльності суб'єктів інформаційного суспільства. *Наукові записки Харківського університету повітряних сил. Соціальна філософія, психологія*. Харків : ХУПС, 2007. Вип. 2 (28). С. 57–68.
145. Черныш А. Маргинальный синдром : монография. Одеса : ВМВ, 2010. 448 с.
146. Шахалова О. И., Казанова Н. В. Маргинальность как метафизическая проблема. *Вісник НАУ*. 2009. № 1 (9). С. 92–95.
147. Шапинский В. А. Культурная маргинальность как социально-философская проблема: Дис. К.ф.н. – М.1990
148. Шибутани Т. Социальная психология. Ростов-на-Дону : Феникс, 2002. 544 с.
149. Шимченко Л. А. Соціально-економічні проблеми в українському вимірі. *Економічний вісник університету*. 2016. Вип. 31(1). С. 194–199.
150. Шпенглер О. А. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории : в 2-х т. Москва : Мысль, 1998. Т. 2. : Всемирно-исторические перспективы. 606 с.
151. Штомпка П. Социология социальных изменений / пер. с англ. под ред. В. Ядова. М. : Аспект Пресс, 1996. 416 с.
152. Шульга М. О. Маргінальність як криза ідентичності. *Соціологія : теорія, методи, маркетинг*. 2000. № 3. С. 166–170.
153. Шульга М. О. Національна і політична маргіналізація за умов системної кризи. *Соціологія : теорія, методи, маркетинг*. 2002. № 1. С. 1–20.
154. Юлдашев А. А., Мирошниченко Ю. Р. Социальный менеджмент : к вопросу о национальной доктрине реформирования общества. *Персонал: наук. журнал*. 2002. № 5. С. 42–46.

155. Яковенко А. В. Мотивации получения высшего образования в контексте цивилизационных трансформаций. *Проблеми розвитку соціологічної теорії. Теоретичні проблеми змін соціальної структури українського суспільства : наукові доповіді і повідомлення II Всеукр. соціологічної конференції*. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2002. С. 316–321.
156. Ясперс К. Смысл и назначение истории. Москва : Республика, 1994. 527 с.
157. Atkinson A. Inequality. What can be done? London : Cambridge Harvard University Press, 2015. 400 p.
158. Bourdieu P. Practical Reason. On the Theory of Action. California : Stanford University Press, 1998. 153 p.
159. Dickie-Clark H. The marginalisation: A contribution to marginal theory. *Social Forces. Chape Hill*. 1966. Vol. 44. P. 363-370.
160. Drucker P. F. Post-Capitalist Society. New York : HarperBusiness, 1993. 212 p.
161. Giddens A. Beyond Left and Right: The Future of Radical Politics. Cambridge, 1994. 160 p.
162. Gist N. Cultural vs. social marginality : The Anglo-Indian case. *Phylon*. 1967. Vol. 28, № 2. P. 361–375.
163. Golovensky D. The Marginal Man Concept: An Analysis and Critique. *Social Forces*. 1952. № 30. P. 333–339.
164. Grant P. The Law of Escalating Marginal Sacrifice: Explaining a Plethora a Heretofore Unresolved Motivation Phenomena. Lanham : University Press Of America, 2004. 284 p.
165. Hassan I. The postmodern turn. Essay in postmodern theory and culture Ohio : State University Press, 1987. 267 p.
166. Herrick R. The paradox of marginality. *Our sociological eye : Personal essays on Society and Culture*. Port Washington (N.Y.): Alfred, 1977. P. 67–77.

167. Hughes E. Social change and status protest: say on the marginalman. *Phylon-Atlanta*. 1945. Vol. 10, № 1. P. 63.
168. Mancini B. J. No owner of soil: The concept to marginality visited on its sixtieth birthday. *International review of modern sociology*. 1988. № 18 (2). P. 182–204.
169. Milanovic B. Global Inequality : From Class to Location, from Proletarians to Migrants. *Policy Research Working Papers*. 2013. № 3 (2). P. 125–134.
170. Milanovic B. *Global Inequality: A New Approach for the Age of Globalization*. Cambridge, London: Belknap Press of Harvard University Press, 2016. 320 p.
171. Park R. Human Migration and Marginal Man. *American Journal of Sociology*. 1928. Vol. 33, № 6. P. 882–893.
172. Pollard S. *Marginal Europe : The Contribution of Marginal Lands since the Middle Ages* Hardcover. Oxford : Oxford University Press, 1997. 336 p.
173. Pullen J. *The Marginal Productivity Theory of Distribution: A Critical History* Hardcover. New York : Routledge, 2009. 224 p.
174. Silver H. Social Exclusion and Social Solidarity: Three Paradigms. *International Labour Review*. 1994. Vol. 133, № 5-6. P. 531–578.
175. Skvortsov L. *Information Culture: a key to social development and improvement to human existence*. Haag, 1991. 52 p.
176. Smith M. *Marginal People*. Illinois : iUniverse, 2001. 324 p.
177. Stonequist E. *The Marginal Man. A study in personality and culture conflict*. New York: Scribner, 1961. 134 p.
178. Tourain A. The waning sociological image of social life. *International journal of comparative sociology*. 1984. № 1-2. P. 112–126.
179. Veblen T. The intellectual preeminence of ieros in modern Europe. - P. 475.

180. Wardwell W. A marginal profesional role. *SocialForces*. *Chapel Hill*. 1962. Vol. 30, № 3. P. 339–348.